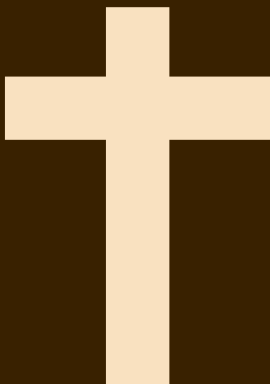

Mum Language NT Portions

Portions of the New Testament in the Mum language of Papua
New Guinea

Mum Language NT Portions
Portions of the New Testament in the Mum language
of Papua New Guinea
Nupela Testamen long tokples Mum long Niugini

copyright © 2017 Pioneer Bible Translators

Language: Mum

Contributor: Pioneer Bible Translators

This translation is made available to you under the terms of the Creative Commons Attribution-No Derivatives license 4.0.

You may share and redistribute this Bible translation or extracts from it in any format, provided that:

You include the above copyright and source information.

You do not make any derivative works that change any of the actual words or punctuation of the Scriptures.

Pictures included with Scriptures and other documents on this site are licensed just for use with those Scriptures and documents. For other uses, please contact the respective copyright owners.

2022-06-21

PDF generated using Haiola and XeLaTeX on 11 Nov 2022 from source files dated 29 Jan 2022

7921ee34-eb00-5a55-a3a2-0a742ba419e2

Contents

Matyu	1
-----------------	---

Kuyu Avi Matyu Yihimbivirami Kuyu kasiram

Kuyu avi Matyu yihimbivirami niñandihin, angwimiki arikita arikita hañindu kimangima angwimiki, Jisas piri niñi kiyihi muhimimuhim vana yivurahamirim ambavarami. Angwimiki kaniñandihin kimangimañi Maria Jisasin kavuhi muhimimuhim vana yivurahamirim, nanga Jisasin yivutatamahu kimuta savayi kita anga yahamirata, nuñandi hatin mitata Gotindu pihuyi yahumirim ambavarami.

Aru vana mu Matyu isihuramiriman vata andimiha, nimata. Kuha Got siritimbuta ambami maña Jisas andihi kandisikwisikwi yivurahamirim angwimiki atinduyi yihimbiviramu. Got kru mumingar simbitin pata Israel hatin anga miñimandi vata siritimbumi. Nanga angwimiki kaniñandihin Jisasirim kru kandihamanda nima vata isihuramirimandi. Matyundu angwimiki kaniñi kuyu sambu muhimimuhim vana Jisas andimirim isihuramami. Kamata kuha kru Gotindu kuyu miñata ambavarandu hañin ambavaramu hañandihin kandisikwisikwi yivurahami. Matyu 1.22-23, 2.4-6, 2.14-15, 2.23, 4.13-16, 8.16-17, 12.15-21, 13.34-35, 21.2-5, 21.16, 26.24, 26.31, 26.54, 27.6-10yi ngamara.

Aru vana mu angwimiki Matyuyi ambami ha Gotindu tiwiyi kiyihiyirim ambavarami. Jisasindu simbirayi Got krunavundi sihanangandu aru miku yivurahiriman vata andimi. Kamata krunavundi sihananga nuñandi vana taya miñahandamu vata piri kindi.

Matyundu angwimikiyi, kuyu kutanguta arikita arikita minzataya Jisas ambavarami. Kuyu kimangima ha Matyu 5—7yi kiyi. Kandihani Jisas apu muyi yahuta, krunavundin Gotindu tiwiyi kiyihiyirim ambavarami. Ara kuyu kuta muha Matyu 10yi kiyi. Kuyu kandihani, Jisas nuñandi simbirasara hañiniririm muhimimuhim vana andindi pirivisa muvumuvu uta nuñandi kuyu krunavundin ambavaramu vata ambami.

Kuyu kuta muha Matyu 13yi, Jisas tih kuyu Gotindu tiwiyi kiyihiyi vanarim krunavundin isihuramata ambavarami. Ara kuyu kuta muha Matyu 18yi, Jisas krunavundi nuñandi simbirasara sikwi kiyihiyirim ambavarami. Kuyu kuta muha Matyu 24—25yi, Jisas muhimimuhim vana imbihivi hañi yivurahirimandirim ambavarami.

Angwimiki kaniṇandihin, kru nuhaya sikwi yihimbivirami vava kuyu maṇgiyi. Hara angwimiki ni, nimata ñimbi miṇami. Kuyu avi Matyu yihimbivirami. Matyurim nimata indarimitandu. Nu kru gavaman ndamarim timbahiris miṇarasimi. Kuyu kaniṇandihin Matyu 9.9-13yi kiyi.

Jisas piri niñi yahami

(Sapta 1.1—4.16)

Jisas Kraiṣ niṇuñṇigitakiñandu ñimbi

(Luk 3.23-38)

¹ Niṇandihin Jisas Kraiṣ niṇuñṇigitakiñandu kuyu. Jisas nu Devit niṇuñṇigi. Devit nu Abraham niṇuñṇigi. ² Abraham Aisak niṇuva. Aisak Jekop niṇuva. Juda niṇusinava naṅga niṇuranava niṇuva Jekop. ³ Peres naṅga Sera niṇuva Juda, nuriṇandi niṇum Tamar. Peres Hesron niṇuva, Hesron Ram niṇuva. ⁴ Ram Aminadap niṇuva, Aminadap Nason niṇuva, Nason Salmon niṇuva. ⁵ Salmon Boas niṇuva, Boas niṇum Rahap. Boas Obet niṇuva, Obet niṇum Rut. Obet Jesi niṇuva. ⁶ Jesi, aru miku Devit niṇuva. Devit Solomon niṇuva. Solomon niṇum Batseba, Batseba Uria kindahu. ⁷ Solomon Rehoboam niṇuva, Rehoboam Abiya niṇuva, Abiya Asap niṇuva. ⁸ Asap Jehosafat niṇuva, Jehosafat Jehoram niṇuva, Jehoram Usia niṇuva. ⁹ Usia Jotam niṇuva, Jotam Ahas niṇuva, Ahas Hesehia niṇuva. ¹⁰ Hesehia Manase niṇuva, Manase Emon niṇuva, Emon Josaia niṇuva. ¹¹ Josaia Jehoiakim naṅga niṇuranava niṇuva. Kandihirivi hañi Babilon hati pata Israel saṅga kurihata, Israel hatiṇ miṇata uta Babilon tamahu simbira tikaṭika miṇamu. ¹² Babilon kita simbira tikaṭika miṇamu hiriviyi Jehoiakim Sealtielin kavumi. Sealtiel Serubabel niṇuva. ¹³ Serubabel Abiut niṇuva, Abiut Eliakim niṇuva, Eliakim Asor niṇuva. ¹⁴ Asor Sadok niṇuva, Sadok Akim niṇuva, Akim Eliut niṇuva. ¹⁵ Eliut Eleasar niṇuva, Eleasar Matan niṇuva, Matan Jekop niṇuva. ¹⁶ Jekop, Josep niṇuva, Maria nimuṇa. Maria Jisasin kavuhi, Jisasirim Kraiṣ vandu.* ¹⁷ Jisasindu krunzapayindu kimanggima hama Abraham. Abrahamiyi kita 14 krunzapa siwitiṁbiyitiṁbiyi ñiṇi kavumu patavata Devitiyi. Devitiyi kita 14 krunzapa siwitiṁbiyitiṁbiyi ñiṇi

1:1 Stt 22.18 naṅga, 1 Sto 17.11 **1:3** Stt 38.29-30 naṅga, Rut 4.18-22 **1:6**
 2 Sml 12.24 **1:7** 1 Sto 3.10-16 **1:11** 2 Kin 24.14-15 naṅga, 1 Sto 3.15
 naṅga, 2 Sto 36.10 naṅga, Jer 27.20 **1:12** Esr 3.2 * **1:16** Ñimbi Kraiṣ vava
 niṇandihinindu kuyu sapa ha nimata, Kru, Got krunavundi nuṇandiṇ aṅga
 miṇimandi vata yihiramami vava ñimbi.

kavumu pataavata Jehoiakim kuhirata tihi, miŋata Babilon umu. Babilon uta simbira tikatika miŋamu takuk haŋi kita 14 krunzapa siwitimbiyitimbiyi ŋiŋi kavumu pataavata Krais kuhirami.

Maria Jisasin kavumi
(Luk 2.1-7)

¹⁸ Jisas Krais yahami vana haŋandihin nimata. Niŋum Marian, Josepirim miŋavihumu. Hara kihiri upi maŋgarihimat kita tihu, Gotindu Maviŋiŋi mavindanguramahi mavinaŋgandimi. ¹⁹ Nimuŋa Josep, nu tititaya kiyihiyi miŋga. Maria nanga kihiri upi maŋgarihandu. Harim Maria kipi naŋgandihi ŋgata, krunavundindu tamiŋgaŋgimbaŋi piŋguvaritinda Maria siwimanziwimanditima vata, aviŋam haŋi kita nuŋ mitirim indarimitami. ²⁰ Kamatiriman vata indarimitata kiyimiyi, kiyiyi karihata akwisihuyi Aru nimandu kutikara haman ŋgahi nuŋ nimavami, Josep, Devit niŋuŋiŋgi ŋgana, ŋiŋi mavi humbambu kiyi haŋandihin Gotindu Maviŋiŋi mavindanguramahi kipi naŋgandisimi. Harim Marian uraurarim piŋimandu. ²¹ Nu kru ŋiŋi kavirimandi. Nu tihi nuŋandi krunavundi ŋamba vanavana andindu haŋiniŋ sihiŋgata nuriŋ ŋguramata aŋga miŋimandi. Harim nuŋ ŋimbi ŋguta Jisas vamba amba, vami.*

²²⁻²³ Kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara hama ambami, Ngamara, navundi muŋambi kru nanga kihiri upi maŋgarihatara kipi naŋgandita, kru ŋiŋi kavirimandi. Kamati nuŋandi ŋimbi Emanuel virimandiyu, vami. Kanimavami kuyu niŋandihin kandisikwisikwi yivurahi. Emanuel ŋimbi kaniŋandihindu kuyu sapa ha nimata, Got ara nanga kiyi. ²⁴ Kamavahi Josep karihata yahamirata Aru nimandu kutikara ambami maŋa Marian urami. ²⁵ Hara Maria nanga kihiri upi maŋgarihimat kiyihi ututa Maria kru ŋiŋi ha kavuhi Josep ŋimbi ŋguta Jisas, vami.

2

Kru indarimit avi nanga haŋiniŋ Jisasin ŋgirim payimu

1:18 Lu 1.27 nanga, 1.35 **1:19** Lo 24.1 **1:21** Lu 1.31 nanga, 2.21 nanga, Si 4.12 nanga, 13.23 nanga, 13.38 * **1:21** Hibru kuyuyi ŋimbi Jisas vava niŋandihin Aru nima krunavundiŋ aŋga miŋamiŋa vava kuyu maŋa ŋandi. ŋimbi Jisas vava ni, Grik kuyuyindu. Hibru kuyuyi Josua vandu. **1:22-23** Ais 7.14 **1:25** Lu 2.7 nanga, 2.21

1-2 Herot aru miku mingga kiyimi hiriviyi, Maria Jisasin pirivisa Judia pihu Betlehem kavumi.* Kamatihi indarimit avi nanga muvira ina yahayahavundu hanjini pata Jerusalem yivurahata nimavamba kitihumu, Niji kihi Judandu aru miku yahami kandiha pambu kiyi. Nuhandi kiniki ina yahayaha nimbu kita ngata nuhandi nimbi tihuyahirim pari, vamu. ³ Kamavahu aru miku Herot kuyu kandiha indarihira nuhandi mavi hambu avi mandimi. Jerusalemdu krunavundi ndahara sihananga nurinandi mavi hambu avi mandimi. ⁴ Kamata Herot yahata Goti kirañinguhundu aru miku hanjini nanga Israelindu tikatika kuyundu mirimba nanga hanjini ambahi pata tihiruhu nurin nimavamba kitihumi, Got krunavundin anga minjimandi vata yihiramami kru kandihama pihu pañi nzikwi yivurahimandi, vami. ⁵ Kamavahi nimavamu, Pihu Betlehem, pirivisa Judia nduyi yivurahimandi. Kru Gotindu kuyu minjata ambavaravara mingga kuyu nimata yihimbivirami. ⁶ Pihu Betlehem, krunzapa Judandu pirivisayi kindana. Krunzapa Judandu pirivisayi pihu aruru muvira hanjini nimbi nanga. Nandahara nimbi nanga. Nandi kru muminga aru miku mingga yivurahata Gotindu krunavundi Israel hatin karatamirimandi vamba yihimbivirami, vamu.

⁷ Kamavahu Herot kuyu kandiha indarita kru mumingan avinam ambahi, uta kru indarimit avi ina yahayahavundu hanjini ambahi payimu. Payihu nurin nimavamba kitihumi, Pamata hiriviyi kiniki kandiha yivurahahi ngamara, vami. ⁸ Kamavata nurin ambami. Uta niñi kandiha avindamata puhiramangarata ngata, pata yan ambitira yindahara uta nuhandi nimbi tihuyahitin, vami. Kamavata simbihi Betlehem umu. ⁹⁻¹⁰ Aru miku Herot ambavarahi indarita mituta umu.* Uta kiniki ina yahayahavu kita ngamu siwi hanjandihin ngata kinzihinzitu. Kiniki kandiha kasiramata uhihi nuri sihindi umu. Uta tavi niñi kiyimi hañi kimba hambu kiyimi. ¹¹ Kamata indihuta niñi ha nanga niñum Marian ngata tanda mikwimikwinita kipumika nurinandi ha piriya tamahu minguhi niñi hamandu nimbi tihuyahamu. Kamata panangara ha minavihirita muhimimuhim minjata payimu hanjini, gol, nanga sambangihivi maña him kirahu kinza

2:1-2 Nam 24.17 * **2:1-2** Aru miku Herot pirivisa Judia nanga pirivisa muvira, Judia ariñi kindu hanjini nanga karatamarasimi. Herot aru miku mingga kiyimi. Hara Herot Romindu aru miku mingandu tiwiyi kiyimi. Romindu aru mikurim Sisar varasimu. **2:6** Mai 5.2 nanga, Jo 7.42 * **2:9-10** Betlehem, Jerusalem ariñingindi, 8 kilomita taya. **2:11** Sng 72.10 nanga, Ais 60.6

avi yahandi him, nanga paura uvinginza avi yahandi hanandihin asihuramata Jisasij ngumu. ¹² Kamatihu Got akwisihuyi nurij nimavami, Uta sihinda Herot kiyi hañi mayivurahamara, vami. Kamavahi mu hindiñi nurijandi pihuyi anga umu.

Josep tama Isip umu

¹³ Kru indarimit avi nanga hanjinj uhuhu, Aru nimandu kutikara pata akwisihuyi Josepin nimavami, Herot ñnji niman puhiravuhiraramata ngata yivutatamiriman vata anditih yahamirata ñnji nanga ninuminj timbuta tivata Isip umara. Uta kita yandi kuyurim tavira, vami. ¹⁴ Kutikara hama kamavahi Josep yahata ninuminj nanga ñnji haman timbuta Isip kiyi umu. ¹⁵ Kamata Isip kiyihuhu Herot kimumi. Kandi vana ninandihinirim Aru nima, kru nuñandi kuyu minata ambavaravara minganj ambahi, nimavami, Yandi kru ñnji Isip kiyihi ambahin Isip mitata payi, vami. Kamataharim Aru nima ambami vana ninandihin kandisikwisikwi yivurahami.

Aru miku Herot ambahi ñnji muvira yivuhimumbiramu

¹⁶ Kru indarimit avi ina yahayahavundu hanjinj uhuhu, Herot yan kuyusihirata mu hindiyi umu vata kitiri kiyimi. Kuha Herot kru indarimit avi ina yahayahavundu hanjinj kitihuhi ambamu, Kiniki ngamarinj ha arikinzimbi umiha, vamu. Kamataharim kru muviranj simbihi pihu Betlehem nanga pihu makamaka ariñiarini kiyimuyi umu. Uta kru ñnji taya arikinzimbi nanga mingata hanjinj yivuhimumbiramu. ¹⁷⁻¹⁸ Muhimimuhim vana kaninjinirim Got ambahi, kru Gotindu kuyu minata ambavaravara Jeremaia ambami, Pihu Rama, Resel ninuñinginandu ñnjisim kimumbiramu. Kamatihu ñnji ninuminava hanjinj irihinzihi tamamu. Kamatihu krunavundi muninj pata nurij minañjaritirinj maviñam hañi kiyimu vata andihura kambu manindarimu, vamba ambami hanandihin, kandisikwisikwi yivurahami.

Josep tama anga payimu

¹⁹ Josep Isipindu pirivisayi kiyihihi, Herot kimutatih Aru nimandu kutikara hama Josepin akwisihuyi yivurahami. ²⁰ Kamata Josepin nimavami, Ñnji niman yivutatamindanj vata andisimu hanjinj kimusimu. Harim yahamirata ñnji ha nanga ninuminj timbuta pirivisa Israel anga umara, vami. ²¹ Kamavahi Josep yahata ñnji ha nanga ninuminj

urata pirivisa Israelirim anja umu. ²² Hara, Arkelaus niŋuva Herotindu upi miŋata pirivisa Judiandu aru miku miŋga kiyi vahu Josep indarita kandihambu uhuhurim piŋitumi.* Hara Aru nima akwisihuyi Josepiŋ nandi indarimit ha kandi vamba ambami. Kamavahi yahata pirivisa Galili umu. ²³ Uta pihu Nasaret minzimu. Harim kuha kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara haŋiniŋ ambamu, Kru nima pihu Nasaretindu miŋga vamba ambirimandiyu, vamu haŋandihin, kandisikwisikwi yivurahami.

3

Jon krunavundiŋ kukuyi miŋaŋgirundi hama kuyu ŋgumi (Mak 1.2-8 naŋga, Luk 3.1-18 naŋga, Jon 1.19-28)

¹ Kandihivi haŋi Jon kukuyi miŋaŋgiruhiru hama pirivisa Judia, kru maniman upivu umi. Uta krunavundiŋ nimavamba kuyu ŋgumi, ² Gotindu tiwiyi kiyihiyiha ariŋindi. Harim ŋamba vanavana ha mitata maviŋgimirumara, vami. ³ Got ambahi kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara Aisaia Jonirim nimavami, Kru maniman upivu kru mumiŋga kuyu kimbaŋi nimavirimandi, Aru nimarim kwimbi siwitamata, kwimbisiki sukisirambi haŋiniŋ miŋasirivamara, vamba ambirimandi, vami. ⁴ Jonindu mikwiri ha, kamel mirikwiyi sivirimu. Kandihanandihin tamata aŋgi simbiyi yivumiŋgundi. Aŋgi kandihanandihin memendu pisayi musa miŋamu. Jon kandihama ŋaŋa sikwi maŋandi. Kapirimbativat naŋga mimi mikwi taya ŋandi.* ⁵ Kandihirivi haŋu Jerusalem hati, Judia hati naŋga pirivisa kuku Jordan ariŋi kirasimu haŋiniŋ Jon kirasimiyi parasimu. ⁶ Kamatindi ŋamba vanavana andindu haŋiniŋ ambavarahuhu nurin Jon, Jordan kukuyi miŋaŋgirundi. ⁷ Kamatihihi Farisi naŋga Sadyusi muvira, utirin ariŋ kukuyi miŋaŋgirum vata payimu. Kamatihi nurin ŋgata nimavami, Tau ŋambandu ŋiŋi nari. Nariŋ nin ambahi Got nariŋirim kitiri kita ŋamba

2:22 Ais 11.1 naŋga, 53.2 naŋga, Mk 1.24 naŋga, Lu 2.39 naŋga, Jo 1.45

* **2:22** Aru miku Herot kimutatihi, Rom hati nuŋandi pirivisa haŋiniŋ nuŋandi ŋiŋisimiŋ tiŋgirumu. Kamatihi Arkelaus pirivisa Samaria naŋga Judiandu aru miku yivurahami. Kamata aru miku 10 simbi kiyimi. **3:1** Mk 1.4 naŋga, 1.15 naŋga, Lu 3.2-3 naŋga, Jo 1.28 **3:2** Mt 4.17 naŋga, Mk 1.15 **3:3** Ais 40.3 naŋga, Mk 1.3 naŋga, Lu 1.76 naŋga, Jo 1.23 **3:4** 1 Sml 14.25-26 naŋga,

Sek 13.4 naŋga, Mk 1.6 * **3:4** Kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara hama Elaija mikwiri tamandama, ŋaŋa ŋarasimi. Jon ndahara mikwiri siwimaŋa tamandama ŋaŋa siwimaŋa ŋarasimi. Kuyu kaniŋandihin 2 King 1.8 naŋga, Malakai 4.5 naŋga, Matyu 11.14 naŋga, 17.10-13yi ŋgamara. **3:7** Mt 12.34 naŋga, 23.33 naŋga, Lu 3.7 naŋga, Ro 5.9 naŋga, 1 Te 1.10

hivi ngurimandi niṇandihinirim tarahirimindaṇ vata andira. ⁸ Nari maviṇgimiruriṇ nzikwi vataṇgata, muhimimuhim vana anditira kru muṇiniṇ ṇgamu. Kamata ambirimandiyu, Nuri maviṇgimiruyu, vamba ambirimandiyu. ⁹ Nariṇandi indarimitiyi, Abraham ariṇandi aṇṇgitak vamba maṇindariramamara. Nariṇ yinda ambin, Got ambiti timba muṇgimungi niṇiniṇ nariṇandi upi miṇata Abraham niṇuṇṇgiṇa yivurahahu. ¹⁰ Kahiri ha ahu tahiratahirarim kimita kiyi. Harim ahu sihananga kandi mandamandu haṇiniṇ tahirandahira ahumirayi kavarimandiyu. ¹¹ Yi nariṇ maviṇgimirumaraṇa vata kukuyi miṇaṇgirundin. Hara kru sihindivu payimandi hama nariṇ Gotindu Maviṇṇiyi naṇga ahumirayi miṇaṇgirumandi. Nuṇandi tikatika ha aru sikwi, yandi tikatika tarativirandi. Yi avi miṇganzikwi ma, harim nuṇandi tandambisa ha maṇgavuhin. ¹² Nu wit taratara timba ha miṇata payimandi. Kamata wit ha tarandara tihuyahititi pipirimbipiri ha muvu miṇgaramiti avi haṇiniṇ muvu miṇgaramiti miṇata nuṇandi huyimandaviyi tamimandiyu. Kamata ṇambaṇamba haṇiniṇ ahutuvarandiyi kiririmandi, vami.

*Jon Jisasin kukuyi miṇaṇgirumi
(Mak 1.9-11 naṇga, Luk 3.21-22)*

¹³ Kanditiwimi haṇi Jisas pirivisa Galili mitata, Jon yaṇ kukuyi miṇaṇgirumandi vata kuku Jordan umi. ¹⁴ Hara Jon nuṇ karirahiriman vata nimavami, Na yaṇ kukuyi miṇaṇgirunanda avindihi. Mumindihi kimbinzinzi yi kini niṇi pana, vami. ¹⁵ Kamavahira Jisas kimbi nuṇ ambami, Kindam, tihu yi ambin maṇandaya andi. Nanaṇga kanimata vana anditanda, Got avi vana sihananga andimara vata piri kindi haṇiniṇ andimindaṇ, vami. Kamavahi Jon, Jisas ambami maṇa andimi. ¹⁶ Kamavahi Jon, Jisasin kukuyi miṇaṇgiruta mituhi yahami. Kamatihi ihunzihī haṇiniṇ taruvihirihi, Jisas tihirata yahuta Gotindu Maviṇṇi haṇandihin ṇgahi kava umari maṇa nu kiyimiṇ miṇgami. ¹⁷ Kamatihi Gotindu pihu nimbu kuyu samur muṇandi nimavami, Niṇi niṇandihin yandi

3:9 Jo 8.33 naṇga, Si 13.26 naṇga, Ro 2.28-29 naṇga, 4.1 naṇga, 4.11-12 naṇga, 4.16 **3:10** Mt 7.19 naṇga, Lu 13.6-9 naṇga, Jo 15.6 **3:11** Ais 4.4 naṇga, Mal 3.2 naṇga, Jo 1.26-27 naṇga, 1.33 naṇga, Si 1.5 naṇga, 2.3-4 naṇga, 1 Ko 12.13 **3:12** Mal 3.3 naṇga, 4.1 naṇga, Mt 13.30 **3:16** Ais 11.2 naṇga, Mk 1.10 naṇga, Lu 3.22 naṇga, Jo 1.32-33 **3:17** Stt 22.2 naṇga, Sng 2.7 naṇga, Ais 42.1 naṇga, Mt 12.18 naṇga, 17.5 naṇga, Mk 1.11 naṇga, Lu 9.35 naṇga, Jo 12.28 naṇga, 2 Pi 1.17

mavindamandin mingga. Yandi mavinimbu nunjirim kinzhinziti, vami.

4

*Satan Jisasij minamingiriman vata andimi
(Mak 1.12-13 nanga, Luk 4.1-13)*

¹ Kanditiwimi hañi Gotindu Maviñiñi Jisasij, pirivisa kru maniman upivu nuñ Satan minamingirimandi vata timbuta umi. ² Kamatihi Jisas 40 hivi itihañata inayi kiviya mañimat aviharim kiyimi. ³ Kamatihi Satan pata Jisasirim nimavami, Kandi na Gotindu Ñiñitingata timba mungimungi niñiñ ambina mavatimba yivurahamu, vami. ⁴ Kamavahira Jisas nuñ nimavami, Gotindu angwimikiyi kuyu nimata kiyi, krunavundi ñañayi taya mangindu. Hara Gotindu kuyu miñata maviñi tamata miña tikatikatihana handa siha kiyihana, vami. ⁵ Kamavahi Satan Jisasij timbuta Gotindu pihu aru Jerusalem uta, Gotiñ kirañinguhu tavi hañindu upiyindu tapa kimbandikatikayi tamami. ⁶ Kamata Satan yahata Jisasij nimavami, Gotindu angwimikiyi ambami, Got nuñandi kutikara hañiñ simbiti pata kumandamata nañ miñahandata kavuta urimandiyu. Kamatu timba muyiputak ndahara nandi tanda ha mandarahandirimandi, vamba ambami. Harim na Gotindu Ñiñitingata, kumbitihuta mingu, vami. ⁷ Kamavahi Jisas nimavami, Hara Gotindu angwimikiyi kuyu nimata ndahara kiyi. Got nandi Aru nimandu tikatkarim mamiña mingga, vami. ⁸ Jisas kamavahi, sihinda Satan nuñ timbuta apu kimbandikatikayi yahumi. Kamata nuñ piri niñindu pirivisa sihananga tikatika hañiñ, nanga nuriñandi muhimimuhim avivi kiyimi hañiñ isihuramami. ⁹ Kamata Jisasij nimavami, Tanda mikwimikwinita yandi ñimbi tihuyaha. Kamatina nañ muhimimuhim kanñiñiñ nguriman, vami. ¹⁰ Satan kamavahi Jisas nuñ nimavami, Satan, mikitamata uhu. Gotindu angwimikiyi nimavami, Got nandi Aru nimandu tiwiya taya kiñi. Kamata nuñandi ñimbi tihuyahata, nuñandi simbira taya miña, vami. ¹¹ Jisas kamavahi Satan mitata uhihi Gotindu kutikara hañiñ pata nuñ nguramamu.

*Jisas nuñandi kimangima simbira Galili miñami
(Mak 1.14-15 nanga, Luk 4.14-15)*

4:1 Mk 1.12-13 nanga, Lu 4.1-13 nanga, Hi 2.18 nanga, 4.15 **4:2** Kis 34.28 nanga, 1 Kin 19.8 **4:3** Jo 6.30-31 **4:4** Lo 8.3 **4:6** Sng 91.11-12 nanga, Jo 7.3-4 **4:7** Lo 6.16 **4:10** Lo 6.13 nanga, 10.20 nanga, Jos 24.14 **4:11** Hi 1.6 nanga, 1.14

¹² Jisas, Joniņ miņata kru ņamba vana andihu tamandu upiņi tamasiyu vahu, kuyuhinzi indarita pirivisa Galili umi. ¹³ Kamata pihu Nasaret mitata pihu Kaperneam umi. Pihu Kaperneam kandiha indu Galilindu tiviyi kiyimi. Krunzapa Sebulun nanga krunzapa Naptalindu pirivisayi kiyimi.* ¹⁴⁻¹⁶ Kuha Got ambahi kru Gotindu kuyu miņata ambavaravara Aisaia ambami, Krunzapa Sebulunindu pirivisa nanga krunzapa Naptalindu pirivisa kandiha kwimbivat aru aņakingukuyirim uhuhu tiviyi kindi. Pirivisa kandiha kuku Jordan timukari pirivisa Galili kindi. Pirivisa Galili kandihaņi krunavundi sambi muvundumuvundu ņiniņ kindu. Krunavundi kivimiņgwiņi kuyu haņiniņ siņa ņgayu. Nanga krunavundi kimuhimurim piņituta kivimiņgwiņi kuyu haņiniņ, nuriņirim siņa yivurahi, vamba Aisaia ambami. Jisas uta kandihambu kindanginda kuyu ņguhi, Aisaia ambami kuyu ha kandisikwisikwi yivurahami.

Jisas kuyu avi ambavarata kandi miņavindamami

(Sapta 4.17—9.34)

*Jisas asa miņandu ņiniņ arikita arikita vatiņ uraramami
(Mak 1.16-20 nanga, Luk 5.1-11)*

¹⁷ Kandihirivi haņu nda kita Jisas kimangima simbira miņata krunavundiņ nimavamba ambavarami, Gotindu tiwiņi kiyihiyiha ariņi payi. Harim ņamba vanavana andindara haņiniņ mitata maviņgimirumara, vami. ¹⁸ Jisas indu Galili tiviņindiviņi ndaya umi. Uta kru niņusi niņuraņ ņgahi nuriņandi kamahayi ha indu haņi kavarata kiyimu. Niņusi Saimon, mu ņimbi hambu Pita, niņura Andru. Arikimbat asa simbira timbahirisirim miņandu ņiniņ. ¹⁹ Kamata arikimbatirim Jisas uraramata nimavami, Avayimara, pata yi nanga kinditira asa miņandara maņa nariņ krunavundiņ miņamiņarim ambaramitin ņgamara, vami. ²⁰ Kamavahi arikimbat sariwayiņandi nuriņandi kamahayi haņiniņ mitata Jisas nanga umu. ²¹ Kamata Jisas uhandata, niņusi niņura, Sebedindu ņiņisim, Jems nanga Joniņ ņgami. Nuriņandi kamahayi haņiniņ kundirahu sivrira kupik himba haņi, niņuva Sebedi nin kiyimu. Kamatihuhu Jisas pata arikimbatin uraramami. ²² Kamatihi

4:12 Mt 14.3 nanga, Mk 1.14 nanga, 6.17 nanga, Lu 3.19-20 nanga, Jo 4.43

4:13 Jo 2.12 * **4:13** Kuha Israel hatindu krunzapa arikita, krunzapa Sebulun nanga krunzapa Naptali, indu Galili ariņi minzimu. Hara Jisas kiyimi hiriviyi nuriņandi pirivisa haņandihin pirivisa Galili kiyimi. **4:14-16** Ais 9.1-2

nanga, 42.7 nanga, Lu 2.32 **4:17** Mt 3.2 nanga, 10.7 nanga, Mk 1.14-15

4:19 Mt 13.47 nanga, Lu 5.1-11 **4:20** Mt 19.27 nanga, Mk 10.28 nanga, Lu 18.28

sikwi nda nurinandi kupik ha nanga ninjuvan mitata arikimbat Jisas nanga umu.

Jisas kuyu ambavarata kandi minjavindamami
(Luk 6.17-19)

²³ Jisas pirivisa Galilindu muvumuvu kindami. Kamatindi nurinandi Got nanga kuyundavaravara taviyi indihundihi krunavundin ambaramandi. Gotindu tiwiyi kiyihiyindu kuyu avivi ambavarambara, muhimimuhim kandi nanga muhimimuhim andihi krunavundindu kwirandi nambatimi haninin minjavindamami. ²⁴ Kamatihi nujambirim pirivisa Siriandu sihananga ambavarata mitumu. Kamataharim krunavundi kru sihananga muhimimuhim kandi nuri pisingarahi kaında aru kavumu haninin, sundi namba nanga haninin, kru kandi andihi mingata yivuta nanangarahu kuma tanda tikatikatindi haninin, nanga punzi kimuhimu haninin Jisas kiyimiyi timbuta payimu. Kamatihi sundi namba haninin pinguvarambara, kandi nanga haninin minjavindamami. ²⁵ Kamatihi krunavundi sambu pirivisa Galili hati, pirivisa Dekapolis hati, pihu Jerusalem hati, pirivisa Judia hati, nanga pirivisa kuku Jordan timukari hati ndahara nu nanga kindandu.

5

Jisas apuyi kita kuyu ngumi

¹ Jisas ngahi krunavundi sambu payihu, apuvu yahumi. Kamata minzihi, nujandi simbirasara haninin nu kiyimiyi payimu.*

Jisas krunavundin kinzihinzititi vanarim ambami
(Luk 6.20-23)

² Jisas nujandi simbirasara ambaramata ambami,*
³ Krunavundindu maviñinji tikatika mandihi Gotin ndaya tihiraramandu haninin kinzihinzitimu. Nuri Gotindu tiwiyi

4:23 Mt 9.35 nanga, Mk 1.39 nanga, Lu 4.15 nanga, 4.44 nanga, Si 10.38 **4:24** Mk 6.55 **4:25** Mk 3.7-8 * **5:1** Juda hatindu vanayi, kru mirimba nanga hama krunavundin ambaramirim minizita kuyu ngundi. Matyu 13.2, 24.3 nanga Luk 4.20yi ndahara ngamara. * **5:2** Matyu 4.23-25yi nanga, 9.35yi Jisas arikinzimbira minami. Krunavundin ambaramarama simbira, nanga muha muhimimuhim kandi minjavindamatama simbira. Matyu 5yi kita uta 7yi Jisas kuyu sambu Gotindu tiwiyi kiyihiyirim krunavundin ambavarami. Matyu 8yi kita uta 9yi krunavundi kandi nanga haninin Jisas minjavindamami. Matyundu angwimikiyi kuyu kutanguta kumanzipi timu tingiruramata ambavarami hafindu muhanda ni. Kuyu kuta kimangima ha Matyu 5yi kita uta 7yi kiyi. Jisas kuyu kanijandihin apuyi kita ambavarami. **5:3** Sng 51.17 nanga, Ais 57.15 nanga, Lu 6.20

kiyimandiyu. ⁴ Krunavundi irihingukuyi kuyu haninin kinzhinzitimu. Nuriñ Got miñaññariti maviñamiñi kiyimandiyu. ⁵ Krunavundi nuriñandi ñimbi tanguhu miñgundi haninin kinzhinzitimu. Nuriñ Got pirivisa niñandihin sihananga ngurimandi. ⁶ Krunavundi aviñatihi nanga kukumitandihi andindu maña avi vana anditirim piritamandu haninin kinzhinzitimu. Nuriñ Got nguramiti avi vana taya andirimandiyu. ⁷ Krunavundi muñinin ngata sihisihitita nguramandu haninin kinzhinzitimu. Nuriñ ndahara Got sihisihitita nguramirimandi. ⁸ Krunavundi Gotindu avi vanarimindaya indarimitandu haninin kinzhinzitimu. Nuriñ Gotiñ ngimandiyu. ⁹ Krunavundi kuyumiñguta kurihahu, timu miña tamu miñata miñasirivandu haninin kinzhinzitimu. Kandihaniniñirim Got yandi ñiñisim, virimandi. ¹⁰ Krunavundi avi vana anditu, muñinin nuriñ kañinda ngutu kinzhinzitimu. Nuriñ Gotindu tiwiñi kiyimandiyu. ¹¹ Kamata nariñ ngitu yandi ñiñgiñi kitira, nariñ kuyu ñamba nguta, nariñ ñamba tanguta kuyusiñinguyu ihivaritu ndahara kinzhinzitimara. ¹² Kandihamata musa anditu ndahara aru kinzhinzitimara. Muhimimuhim avihiñingim nariñambirim Gotindu pihuyi kiyi. Kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara Gotindu haninin kasiramata umu haniniñirim ndahara sihwimaña musa nda andimu, vami.

Nari añak nanga siña maña

(Mak 9.50 nanga, Luk 14.34-35)

¹³ Jisas sihinda ambami, Nari piri niñindu añak maña, hara añak kandiha sinza yiwariti pamatirin sihinda sinzandirimandi. Kandihamata añak hanandihinindu simbira mangindi. Harim kru tangusiñgiti tanguyiwiyiwitihu. ¹⁴ Siwimañanzihini nari piri niñindu siña maña. Harim nimata nimbu indarimara, pihu aru muñandihin apuhitiñi kindi hanandihin manzipiruhi. ¹⁵ Nanga umbimbungi simuviramata siñgiñi mandaringuñahu. Sikwitaya pina himbañi tamahu siñandihi sihananga kru tavi humbañi kindu

5:4 Ais 61.2 nanga, Lu 6.21 nanga, Sk 7.17 **5:5** Sng 37.11 nanga, Ais 29.19

5:6 Ais 55.1-2 nanga, 65.13 **5:7** Je 2.13 **5:8** Sng 15.2 nanga, 24.3-4 nanga, 51.10 nanga, 73.1 nanga, 1 Ko 13.12 nanga, Hi 12.14 nanga, 1 Jo 3.2-3 **5:9** Mt 5.45 nanga, Lu 6.35 nanga, Ro 14.19 **5:10** 2 Ko 4.17 nanga, 2 Ti 2.12 nanga, Hi 12.4 nanga, 1 Pi 3.14 **5:11** Lu 6.22 nanga, Je 1.2 nanga, 1 Pi 4.14

5:12 2 Sto 36.16 nanga, Lu 6.23 nanga, Si 5.41 nanga, 7.52 nanga, 1 Te 2.15 nanga, Hi 11.32-38 nanga, Je 5.10 nanga, 1 Pi 4.13 **5:13** Mk 9.50 nanga, Lu 14.34-35 **5:14** Snd 4.18 nanga, Jo 8.12 nanga, 9.5 nanga, Fl 2.15 **5:15** Mk 4.21 nanga, Lu 8.16 nanga, 11.33

hañiniñ siñayi kindu. ¹⁶ Kamataharim siña maña kita, krunavundindu tamiñgañi avi vana andimara. Kamatira avi vanavana andirimandira hañiniñ ngimandiyu. Kamata nariñandi nava nuñandi pihuyi kiyi hamandu ñimbi tihuyahirimandiyu, vami.

Gotindu tikatika kuyurim Jisas ambavarami

¹⁷ Jisas sihinda ambami, Nari yambirim tikatika kuyu nanğa kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara hañiniñindu kuyu miñasiñgunziñgundirim payimi vamba mañindarimitamara. Yi nuriñandi kuyu ha anditin kandisikwisikwi yivuraham vata payimin. ¹⁸ Yi nariñ kandi ambin, ihumbisa nanğa pirivisa ni siñgundirimandi. Hara kuyu musimbiri Gotindu tikatika kuyuyi kindi ndahara manziñgundirimandi. Yihi suksirambi nanğa munzi suksimbiri, Gotindu tikatika kuyuyi yihimbiviramu hañiniñ ndahara sihananğa kiyimandiyu. Kituhitu taya ihumbisa nanğa pirivisa siñgundirimandi hivi ha yivurahimandi. Gotindu tikatika kuyu kanimata taya kitihiti muhimimuhim yivurahata mitirimandi. ¹⁹ Kru muminga Gotindu tikatika kuyu mu simbiririm nda tamahubirata, muñiniñirim yi andin maña andimara viti andirimandiyu. Kandihamata hama Gotindu tiwiyi kiyimandi. Hara ñimbi maniman miñga kiyimandi. Kru muminga Gotindu tikatika kuyu mu simbiririm nda indarimitata andirimandi. Kamata yi andin maña andimara vata ambaramiti muñiniñ andirimandiyu. Kru kandihamata hama Gotindu tiwiyi ñimbi aru nanğa miñga kiyimandi. ²⁰ Yi nariñ ambin, Gotindu tikatika kuyundu mirimba nanğa hañiniñ nanğa, Farisi Got piritamandi vana andindu. Narindahara Got piritamandi vana andimara. Kamatira nariñandi vana ha, Gotindu tikatika kuyundu mirimba nanğa hañiniñ nanğa, Farisindu vana hañiniñ tarativiram. Kandihamata vana mañandirimandira ha, Gotindu tiwiyi mañgiyimandira, vami.

Jisas ngatingirutingiru vanarim ambami
(Luk 12.57-59)

²¹ Jisas sihinda ambami, Nari ngandara. Got Mosesiñ ambahi, nariñandi nañingitakiñan ambami. Krunavundiñ mayivutatamamara. Krunavundiñ yivutatamirimandi hama ngatingirutingiru hamandu tamiñgañi tanguramirimandi, vamba ambami. ²² Hara yi

5:16 Jo 15.8 nanğa, 1 Ko 14.25 nanğa, Ef 5.8-9 nanğa, 1 Pi 2.12 **5:17** Ro 3.31 nanğa, 10.4 nanğa, Ga 3.24 **5:18** Lu 16.17 nanğa, 21.33 **5:19** Je 2.10 **5:20** Ro 9.31 nanğa, 10.3 **5:21** Kis 20.13 nanğa, 21.12 nanğa, Wkp 24.17 nanğa, Lo 5.17 **5:22** Je 1.19 nanğa, 1 Jo 3.15

nariṇ nimavin, kru muminga niṇusi vaha mana niṇura nanga kuyu mingurimandi hama, ngatingirutingiru hamandu tamingañi tanguramirimandi. Ara kru muminga niṇusi vaha mana niṇuraṇ mikatihirimandi hama, kru Juda hatindu kuyu miṇasirivandu haṇiniṇindu tamingañi tanguramirimandi. Siwimaña ndaya kru muminga yahata kru mumingarim na kwinikwini minga virimandi hama ahutuvarandi heliyi urimandi. ²³⁻²⁴ Na Gotiṇ kiraṇingurim, kiraṇinguhu pinayirim uta, indarimitina nasi vaha mana nara nanga vaha nandi pimi vana kitingata, kiraṇinguhu him ha kiraṇinguhu pina arihañi tama. Kamata aṇga pata pimi ha miṇasirivina avinditi, uta Gotiṇ kiraṇingu. ²⁵ Sihwimaña nda, kru muminga naṇ ngatingirutingiru hamandu kuma himbañi tamirim timbuta urimandi. Kamati kwimbiiy uhuhu nu nanga kuyu miṇasiriva. Kamata mandimana ha, naṇ kru kandihama kru ngatingirutingiru hamandu kuma himbañi tamirimandi. Kamati naṇ kandihama ahutambundu kuma himbañi tamirimandi. Kamati naṇ ahutambu kru ñamba vana andihu tamandu upiyi tamirimandi. ²⁶ Yi naṇ kandi ambin, kru ñamba vana andihu tamandu upi hañi kiṇingñi timbahiris ambirimandiyu mañamaña mut mamijata, tapirañi mambindihirimana, vami.

Jisas kru nanga navundi miṇavingirivingiri vanarim ambami

²⁷ Jisas sihinda ambami, Nari ngandara. Got Mosesiṇ ambahi, nariṇandi naṇingitakiṇaṇ ambami, Kru navundi nanga nari navundi miṇavingirivingirimara. Navundi kru nanga nari kru miṇavingirivingirimara, vamba ambami. ²⁸ Hara yi nariṇ nimaviriman, kru muminga navundi muṇambiṇ ngata niṇambirim ñamba hinzihi indarita mavindamandi hama, navundi miṇavingirivingiri vana andindi. ²⁹ Nandi taminga kuma kandi samba hambundu piṇgirivingiriramiti ñamba vana anditangata, ivita kavara. Kamata tamingangirisi tamu nangandaya kiñi. Kamata ñamba vana maṇandirimana. Kamatina nandi kwirandimbat ha sihananga Got ahutuvarandi heliyi maṇgavarimandi. Ara tamingangirisi timu maṇivita kavarata ñamba vana andirimana ha nandi kwirandimbat ha, sihananga Got ahutuvarandi heliyi kavarimandi. ³⁰ Siwimañanda, nandi kuma kandiha piṇgirivingiriramiti

5:23-24 Mt 8.4 nanga, 18.15-20 nanga, 23.19 nanga, Mk 11.25 nanga, 1 Ti 2.8 nanga, 1 Pi 3.8 **5:25** Mt 6.14-15 nanga, 18.34-35 **5:27** Kis 20.14 nanga, Lo 5.18 **5:28** 2 Sml 11.2 nanga, Snd 6.25 nanga, 2 Pi 2.14 **5:29** Mt 18.9 nanga, Mk 9.47 nanga, 1 Ko 9.27 nanga, Kl 3.5 **5:30** Mt 18.8 nanga, Mk 9.43

ñamba vana anditangata pitita kavara. Kamata kuma tamu nangandaya kiñi. Kamata ñamba vana mañandirimana. Kamatina nandi kwirandimbat ha sihananga Got ahutuvarandi heliyi mañgavarimandi. Ara kuma timu mambitita kavarata ñamba vana andirimana ha, nandi kwirandimbat ha sihananga Got ahutuvarandi heliyi kavarimandi, vami.

Jisas kru navundiŋ piŋguvaravara vanarim ambavarami (Matyu 19.9 nanga, Mak 10.11-12 nanga, Luk 16.18)

³¹ Jisas sihinda nimavami, Got Mosesiŋ ambahi, nariŋandi nañiŋgitakiñaŋ ambami, Kru muminga nimburiŋ piŋguvarim angwimiki yihimbivirata nimburiŋ ŋguta nuŋ piŋguvarimandi, vamba ambami. ³² Hara yi nariŋ ambin, kru muminga, nimburiŋ saŋinanga piŋguvarimandi. Kru mamiŋaviŋgirindi. Kamati uta kru mumingaŋ yawirimandi. Kandiamata vana andita, Gotindu tamiŋgañi navundi kru miŋaviŋgiriviŋgiri ŋambi andindi maña andirimandi. Kamati kru uta yawirimandi hama ndahara Gotindu tamiŋgañi, kru navundiŋ miŋaviŋgiriviŋgiri miŋga andindi maña andirimandi, vami.

Kuyusihirata kandisikwisikwi kuma yawi vata mañambamara

³³ Jisas sihinda ambami, Nari ŋgandara. Got Mosesiŋ ambahi, nariŋandi nañiŋgitakiñaŋ ambami, Muhim vana andirim kuyusihirata nariŋandi kuyu ha tikatikatiramata kandisikwisikwi kuma yawi vata mañambamara. Kandisikwisikwi kuma yawi vatangata, Aru nimandu tamiŋgañi ambirimandira maña andimara, vamba ambami. ³⁴ Hara yi nariŋ nimaviriman, kuyu munda tikatikatiramata kandisikwisikwi kuma yawi vata mañambamara. Nariŋandi kuyu tikatikatiramata ihumbisa vata ndahara mañambamara. Ihumbisa ha Gotindu minziminzi maka tihi. ³⁵ Nariŋandi kuyu tikatikatiramata piri vata ndahara mañambamara. Piri niŋandihin Gotindu tanda tamatama upi tihi. Nariŋandi kuyu tikatikatiramata Jerusalem vata mañambamara. Jerusalem pihu aru Got aru miku tikatika nanga nimandu tihi. ³⁶ Nariŋandi miku mini ha nariŋambi anditira kitiri yivurahata suñi yivurahata mandihi. Harim nariŋandi kuyu tikatikatiramata miku vata mañambamara. ³⁷ Nari

5:31 Lo 24.1-4 nanga, Jer 3.1 nanga, Mt 19.7 nanga, Mk 10.4 **5:32** Mt 19.9 nanga, Mk 10.11-12 nanga, Lu 16.18 nanga, Ro 7.3 nanga, 1 Ko 7.10-11 **5:33** Kis 20.7 nanga, Wkp 19.12 nanga, Nam 30.2 nanga, Lo 23.21 **5:34** Ais 66.1 nanga, Mt 23.22 nanga, Si 7.49 nanga, Je 5.12 **5:35** Sng 48.2 nanga, Ais 66.1 **5:37** Kl 4.6 nanga, Je 5.12

kandi nanga maninga ndaya vamera. Kuyu muvira narijandi kuyu tikatikatiramata ambirimandira hanjinin, kanjinin Satanindu kuyu, vami.

*Kimbingimbi vana manandimara
(Luk 6.29-30)*

³⁸ Jisas sihinda ambami, Nari ngandara. Got Mosesin ambahi, narijandi nañingitakiñan ambami, Kru muminga, mumingandu taminga minasipiriti ngata kimbi ndahara nuñandi taminga handahara minasipiram. Siwimañanzihikru muminga, mumingandu mikahiris ha yivukuviti ngata, kimbi ndahara nuñandi mikahiris ha yivukuvim, vamba ambami. ³⁹ Hara yi nariñ nimaviriman, kru nan ñamba vana anditi ndahara, kimbi manandi. Kru muminga ñungi nandi ha timu yivuvanditi ngata kimiruramina tamu ndahara yivum. ⁴⁰ Sihwimaña nda kru muminga nan kru ngatingirutingiru hanjininindu kumangimbañi tamata nandi mikwiri ha miniti ngata, nandi mikwiri kuta ha nanga ngu. ⁴¹ Sihinda kru muminga yandi maku ni kavuta uta muhiviri ndanjura tama vata tikatikati ngata, kavuta uta ambirimandi mikwi hanu itivata siwimañangirivi utara tama. ⁴² Kru muminga nambirim muhimirim kitihuta yan ngu vitingata sikwitaya ngu. Nanga kru muminga nandi muhim nda minjata muhivira kimbi ngutin viti ndahara mirimiri mandi. Kimbi muyivira ngu vata manamba. Sikwitaya ngu, vami.

*Narijandi miku hanjinin maviñi tamamara
(Luk 6.27-28 nanga, 6.32-36)*

⁴³ Jisas sihinda ambami, Nari ngandara. Got Mosesin ambahi, narijandi nañingitakiñan ambami. Nari krunavundi narijandi pihuyindu minjata maviñi tamamara. Kamata narijandi miku hanjinin tikitikitimara, vamba ambami. ⁴⁴ Hara yi nariñ nimavin, Kru miku tamandara hanjinin minjata maviñi tamamara. Kamata Got nanga kuyundavaritira, kru nariñ ñamba vana andindu hanjinin Got avindamam. ⁴⁵ Kamatirimandira handa narijandi Nava nuñandi pihuyi kiyi hamandu ñinji kiyimandira. Nu ina nuñandi andihi kru ñamba ninin nanga avininjirim nanga yahandi. Nanga andihi kuku kru tititaya kiyihiyi, nanga titi mangiyihiyi nininirim nanga mingandi. ⁴⁶ Kru

5:38 Kis 21.24 nanga, Wkp 24.20 nanga, Lo 19.21 **5:39** Wkp 19.18 nanga, Ais 50.6 nanga, Lu 6.29 nanga, Jo 18.22-23 nanga, Ro 12.17-19 nanga, 1 Ko 6.7 nanga, 1 Pi 3.9 **5:40** 1 Ko 6.7 **5:42** Lo 15.8-10 nanga, Lu 6.30 nanga, 6.35 **5:43** Lo 23.6 nanga, Sng 41.10 **5:44** Kis 23.4-5 nanga, Lu 23.34 nanga, Si 7.60 nanga, Ro 12.14 nanga, 12.20 nanga, 1 Ko 4.12-13 nanga, 1 Pi 2.23 **5:45** Jop 25.3 nanga, Ef 5.1

gavaman ndamarim timbahiris miŋamiŋa haŋiniŋ, kru nuriŋ miŋata maviŋi tamandu haŋiniŋ ndaya maviŋi tamandu. Harim nari, nuri andindu maŋa kru nariŋ miŋata maviŋi tamandu haŋiniŋ ndaya miŋata maviŋi tamirimandira ha, nariŋ Got muhim maŋgurimandi. ⁴⁷ Kru Gotiŋ maŋgandu haŋiniŋ nuriŋandi niŋusi niŋuraŋ ndaya avingivi ŋgundu. Harim nari, nuri andindu maŋa maŋandimara. Kru muŋiniŋ ndahara avingivi ŋgumara. Kamata nuriŋ tarativirata avi vana sikwi andirimandira. ⁴⁸ Nariŋandi Nava nuŋandi pihuyi avinzikwi kindi. Harim narindahara nu maŋa avinzikwi kiyimara, vami.

6

Jisas kru muŋiniŋ ŋguramarama vanarim ambavarami

¹ Jisas sihinda nimavami, Tamiŋa naŋga kindamara. Nariŋandi avi vana ha krunavundindu tamiŋgaŋgimbaŋi anditira maŋgamu. Kandihatirimandira ha nariŋandi Nava nuŋandi pihuyi kiyi hamandu muhimimuhim mamiŋimandira. ² Kru muvira krunavundiŋ kuyusihiritiriŋ ariŋandi ŋimbi tihuyahirimandiyu vata andindu. Kamata kru mumiŋgaŋ simbiŋu Got naŋga kuyundavaravara taviyi naŋga kindimbatiyi kaur timihiruta kasiramata undi. Kamatihihi kru kuyusihirandu haŋiniŋ sihindi undu. Kamata kru kandihaŋiniŋ krunavundi muhimimuhim maniman haŋiniŋ timbahiris ŋgundu. Harim nuri andindu maŋa nari maŋandimara. Nariŋ yi kandi ambin, kru kandihaŋiniŋindu ŋimbi krunavundi tihuyahirimandiyu. Hara Got mandihuyahirimandi. ³ Krunavundi muhimimuhim maniman haŋiniŋ timbahiris ŋguta, kru muŋiniŋ maŋamba. ⁴ Kamataharim sihisihim simbira andirimandira haŋandihin sipiruta kiyimandi. Kamatira, Nava muhimimuhim sipirusipiru him ŋgandi hama, nu taya nariŋ muhimimuhim ŋgurimandi, vami.

Jisas Got naŋga kuyundavaravara vanarim ambami
(Luk 11.2-4)

⁵ Jisas sihinda ambami, Kru muvira krunavundiŋ kuyusihiritiriŋ ariŋandi ŋimbi tihuyahirimandiyu vata andindu. Kamata Got naŋga kuyundavaravara taviyi naŋga kindi hiŋgiriŋi taŋguramandu. Kamata krunavundi ŋgimandiyu vata Got naŋga kuyundavarambara kuyu piŋgiriŋgiriŋ piritamandu. Harim nuri andindu

5:48 Wkp 11.44 naŋga, 19.2 naŋga, Lo 18.13 naŋga, Lu 6.36 naŋga, Kl 1.28 naŋga, 1 Pi 1.15-16 6:1 Mt 6.5 naŋga, 6.16 naŋga, 23.5 6:3 Mt 25.37-40
6:4 Mt 6.6 naŋga, 6.18 6:5 Mt 23.5 naŋga, Mk 11.25 naŋga, Lu 18.10-14

maña nari mañandimara. Nariñ yi kandi ambin, kru kandihaninindundu ñimbi krunavundi tihuyahirimandiyu. Hara Got mandihuyahirimandi. ⁶ Nandi Nava nu sipirusipiru upiyi kindi. Harim nu nanğa kuyundavarim nandi karihahariha upiyi indihuta kindinariha yihita nu nanğa kuyundavara. Kamatina ndahara nandi kuyu ha indarita nañ muhimimuhim ngurimandi. ⁷ Krunavundi muvundumuvundu ninin, Got arinandi kuyu indarimandi vata Got nanğa kuyundavarata kuyu pingirindu. Harim narinandi Nava Got nanğa kuyundavarim, krunavundi muvundumuvundu kuyundavarata kuyu pingirindu maña kuyu mambingirimara. ⁸ Narinandi Nava Gotin muhimirim nda ambirim kwisi mikatikumbirahara ndahara ngandi. Kamataharim nuri andindu maña mañandimara. ⁹ Indarimara, nimavamba kuyundavaramara, Arinandi yavandak nandi pihuyi kina, nandi ñimbi avinzikwisikwi. ¹⁰ Krunavundi tihu nanğa muyivindahara nandi tiwiyi kiyimu. Nandi pihuyi kindu hanin na piritamandana vana taya minahandandu. Krunavundi piri niñi ndahara na piritamandana vana taya minahandamu. ¹¹ Kamata musi hivirim arin ñaña ngu. ¹² Arin kru muninin ñamba vana andihu nuriñ kungi kuyivandarin maña, ara nañ ñamba vana andindarin hanandihinindundu kungi kuyiva. ¹³ Na mitina arin Satan ñamba vana anditirim minamingitima. Ara ñamba vana andirimitirin arin nguramina ñamba vana mañandim, vamba ambamara, vami. ¹⁴⁻¹⁵ Kamavata nuriñ ambami, Krunavundi muninin ñamba vana anditu nuriñ kungi manguyivirimandira ha, narinandi Nava nuñandi pihuyi kiyi hama ndahara narin kungi manguyivirimandi. Hara krunavundin kungi kuyivirimandira ha, narinandi Nava nuñandi pihuyi kiyi hama ndahara narin kungi kuyivirimandi, vami.

Jisas ñaña itihañaña vanarim ambami

¹⁶ Jisas sihinda ambami, Kru muvira krunavundin kuyusihiritirin arinandi ñimbi tihuyahirimandiyu vata andindu. Kamata krunavundirim nininin ñaña itihañata kindayu virimandiyu vata kru kandihanin kipumika ñambayi tihirandu. Hara nari ñaña

6:6 2 Kin 4.33 nanğa, Mt 6.4 nanğa, 6.18 **6:7** 1 Kin 18.26-29 nanğa, Ais 1.15
6:8 Mt 6.32 **6:9** Lu 11.2-4 **6:10** Sng 103.19-21 nanğa, Mt 7.21 nanğa, 26.39 nanğa, 26.42 nanğa, Lu 11.2 nanğa, 22.42 nanğa, Si 21.14 **6:12** Mt 6.14-15 nanğa, 18.21-35 **6:13** Mt 26.41 nanğa, Lu 22.40 nanğa, 22.46 nanğa, Jo 17.15 nanğa, 1 Ko 10.13 nanğa, 2 Te 3.3 nanğa, 2 Ti 4.18 nanğa, Je 1.13 nanğa, 2 Pi 2.9 **6:14-15** Mt 18.35 nanğa, Mk 11.25-26 nanğa, Ef 4.32 nanğa, Kl 3.13 nanğa, Je 2.13 **6:16** Ais 58.5-9

itihanaata ngata kru nininin andindu maña kipumika nambayi mandihiramara. Nariŋ yi kandi ambin, kru kandihanininindu nimbini krunavundi tihuyahirimandiyu. Hara Got mandihuyahirimandi. ¹⁷ Hara nari nana itihanaata ngata, nariŋandi kipumika ha nimbirimara. Kamata kwirandiyi tangusi harahu kinza avi yivurahandi him mikuvu tangusi harata nana manjitihaata kindimañandimara. ¹⁸ Kandihamatira krunavundi nariŋambirim nininin nana manjitihaayu, vamba ambirimandiyu. Hara nana itihanaata ha, nariŋandi Nava ngandi. Nu mingiyamingiya muhimimuhim sipiruta kiyihiyi him ngandi. Kamatira Nava nariŋ muhimimuhim kimbi ngurimandi, vami.

Avihimŋim yivutihiruramarama vana
(Luk 12.33-34)

¹⁹ Jisas sihinda ambami, Nariŋandi muhimimuhim avihimŋim miŋamiŋa piri niŋi mayivumŋumara. Piri niŋi akavativati tavihandu. Kamatihi nangwi yivuta muhimimuhim nambatindu. Kru kipa nanga haninin ndahara tapa yivuvirihuta kipa miŋandu. ²⁰ Hara nariŋandi muhimimuhim avivi haninin Gotindu pihuyi yivumŋumara. Gotindu pihuyi akavativati mandavihandi. Kamatihi nangwi mayivundi. Kru kipa nanga haninin ndahara tapa yivuvirihuta kipa mamŋandu. ²¹ Nariŋandi muhimimuhim avivi kiyimandi upi haŋi, nariŋandi indarimit handahara upi kandihaŋi ndaya kiyimandi, vami.

Tamiŋga niŋandihin kwirandimbatindu siŋa
(Luk 11.34-36)

²² Jisas sihinda ambami, Tamiŋga niŋandihin kwirandimbat niŋandihinindu siŋa, tamiŋga nandi avindaya kiyimandi ha nandi kwirandi hambu ndahara sihananga siŋanzaŋinzaŋ ndirimandi. ²³ Hara tamiŋga nandi ha nambatirimandi ha, nandi kwirandi ha sihananga kivimŋgwitirimandi. Kamataharim siŋa nandi kwirandi humba hambu kiyimandi ha kivimŋgwiti, kivimŋgwi kandiha arutirimandi, vami.

Mingiya miŋgandaya arikimbatindu tiwiyi maŋgiyihi
(Luk 16.13)

²⁴ Jisas sihinda ambami, Simbirakara miŋgiya miŋgandaya, aru miku arikimbatindu tiwiyi maŋgiyihi.

6:18 Mt 6.4-6 **6:19** 1 Ti 6.17 nanga, Hi 13.5 nanga, Je 5.2-3 **6:20** Mt 19.21 nanga, Lu 12.33-34 nanga, 18.22 nanga, Kl 3.1-2 nanga, 1 Ti 6.19 nanga, 1 Pi 1.4 **6:21** Lu 12.34 **6:22** Lu 11.34-36 **6:24** Lu 16.13 nanga, Ga 1.10 nanga, 1 Ti 6.17 nanga, Je 4.4 nanga, 1 Jo 2.15

Muhaman minata maviñi tamata, muhaman kutivu mandamahi. Nanga arikimbatindu kuyu manindarihi. Kamataharim nari Gotindu tiwiyi, nanga timbahirisindu tiwiyi mangiyihara, vami.

Jisas muhimimuhimirim indarihithititi vanarim ambami (Luk 12.22-31)

²⁵ Jisas sihinda nimavami, Kamataharim yi nariñ ambin, nariñandi kwirandi ha ñaña nanga mikwiri tarativirandi. Harim indarihithita mum ñata, mum kuvirimindañ. Kamata mikwiri pañundu kwirandi yivupihavimindañ vamba manindarimara. ²⁶ Nari kava niñiniñ ngamara. Nuri ñaña manjurindu. Nanga nuri ñaña kayivata taviyi mandamandu. Hara nariñandi Nava nuñandi pihuyi kindi hama nguhihi ñandu. Harim nari kavañ tarativirandara. ²⁷ Kru kira hañindu muvat minga piri niñi sihinda muhiviri simbiri avinzirisirivi kiyihyi vanarim indarimitandi. Hara nuñandi indarimit kandiha anditi arumari hirivi kiyihi vaha. Maninga nzikwisikwi. ²⁸ Kamataharim mumirim mikwiririm indarihithitindara. Sumi niñiniñ ngamara, nuri simbira tikatika mamiñandu. Nanga nuri mikwiri manzivirindu. ²⁹ Hara yi nariñ ambin, kuha aru miku Solomon mikwiri avivi tamandi. Hara sumi niñiniñ Solomonindu mikwiri avivi kandihañiniñ tarativirandu. ³⁰ Musi tipanzimasima niñiniñ kuyu. Hara amu kru tavihavarata ahumira aruyi kavarimandiyu. Tipa kanimata niñiniñ Got nurin kanzi minayahuramandi. Kamataharim nimata nimbu ngamara. Got nariñ ndahara kanzi minayahuramirimandi. Nari kru indarimanngaramangara vana suksimbiri nanga niñiniñ. ³¹ Kamataharim indarihithita nimavata manambamara. Mum ñata mum kuvirimindañ. Nanga muhimiya kwirandi yivupihavimindañ vata manambamara. ³² Gotin mangandu hañiniñ muhimimuhim kaniñiniñ sihananga ngimindañ vata puhirandu. Hara nariñandi Nava nuñandi pihuyi kiyi hama, muhimimuhimirim kirivitindara hañiniñ ngandi. ³³ Hara kimangima him andirimandira ha nimata. Nari Gotindu tiwiyi taya kiyihyirim indarimara. Kamata avi vana taya minahandamara. Kamatira nariñ muhimimuhim kandihañiniñ ndahara ngurimandi. ³⁴ Kamataharim muhimimuhim vana amu yivurahirimandirim manjarimitamara. Pimi amundu

6:25 Sng 55.22 nanga, Fl 4.6 nanga, 1 Ti 6.6-8 nanga, Hi 13.5 nanga, 1 Pi 5.7

6:26 Jop 38.41 nanga, Sng 147.9 nanga, Mt 10.29-31 nanga, Lu 12.6-7 nanga, 12.24 **6:29** 1 Kin 10.4-7 nanga, 2 Sto 9.3-6 **6:32** Mt 6.8 **6:33** 1 Kin 3.13-14 nanga, Sng 37.4 nanga, 37.25 nanga, Ro 14.17 **6:34** Kis 16.4 nanga, 16.19 nanga, Mt 6.11

haṇandihin amu hivindu. Pimi musindu haṇandihin musi hivindu, vami.

7

*Kru muṇiniṇindu vanarim maṅgatiṅgirumara
(Luk 6.37-38 nanga, 6.41-42)*

¹ Jisas sihinda ambami, Nari kru muṇiniṇindu vana ṅgata ṅgatiṅgiruta ndaṇiniṇ ṇamba ṇiniṇ vata maṇambamara. Kamavitira nariṇ Got sihwimaña musa andirimandi. ² Nari kru muṇiniṇ ṅgatiṅgirundara maña, Got ndahara nariṇ ṅgatiṅgurimandi. Kamata nuriṇ muhimimuhim musa andara maña, nariṇ ndahara kimbi andirimandi. ³ Mumindihi nasindu tamiṅga hañi ayiwirsi sukiyipu ha ṅgata ambandana. Hara nandi tamiṅga hañi ahusiṅga aru haṇandihiniṇim maṇindarindana. ⁴ Nandi tamiṅga hañi ahusiṅga ha kitihiti, mumirim yasi nandi tamiṅga hañi ayiwirsi ha tihuyikiritini vamba ambirimana. ⁵ Na kuyusihirimbiḥapiha miṅga. Ati ahusiṅga nandi tamiṅgañi ha wisa miṇata kavara. Kamata tihiramaṅgarata sihinda nasindu tamiṅga hañi ayiwirisiyipu kiyimandi haṇandihin ṅgamaṅgarata tihuyikira. ⁶ Muhimimuhim Gotirim yihiramandu haṇiniṇ miṅgata upiriṇ maṅgumara. Nariṇ aṅga kimiruramata situmandihi. Nanga nariṇandi minza avivi haṇiniṇ sambarim maṅgavaramara. Kamatiranda tandayi taya tangumṅingutumandihi, vami.

*Kitihuta miṇimana
(Luk 11.9-13)*

⁷ Jisas sihinda ambami, Got nanga kuyundavarata nuṇ kitiwitira nariṇ muhimimuhim ṅgurimandi. Kamata muhimimuhim puhiravuhiraramata ṅgimandira. Kamata tavi kindiṇari yivuyivuramitira nariṇambirim Got kindiṇari pihirimandi. ⁸ Harim kru Gotiṇ kitihundu haṇiniṇ muhimimuhim miṇandu. Kamata muhimimuhimirim puhiravuhiraramandu haṇiniṇ ṅgandu. Nanga tavi kindiṇari yivuyivuramandu haṇiniṇirim Got kindiṇariha pihirindi. ⁹ Kira niñindu muvat miṅgandu ñiṇi, niṇuvaṇ mavatimbarim kitiwiti niṇuva nuṇ timba ṅguhi vaha. Maniṅganzikwi. ¹⁰ Nanga nuṇandi ñiṇi niṇuvaṇ asarim

7:1 Lu 6.37 nanga, Ro 2.1 nanga, 1 Ko 4.3-5 nanga, Je 4.11-12 **7:2** Mk 4.24
7:3 Lu 6.41-42 **7:6** Mt 10.14 **7:7** Jer 29.13-14 nanga, Mk 11.24 nanga, Lu 11.9-10 nanga, Jo 14.13-14 nanga, 15.7 nanga, 15.16 nanga, 16.23-24 nanga, Je 1.5 nanga, 1 Jo 3.22 **7:8** Snd 8.17 nanga, Jer 29.12-13 nanga, Lu 11.10 nanga, Je 1.5 nanga, 1 Jo 3.22-23 nanga, 5.14-15 **7:9** Lu 11.11

kitiwiti tau nguhi vaha. Maninganzikwi. ¹¹ Niñuvanan nari ñamba vana sambi andara. Hara nariñandi ñiñisimiñ avihimiñgim ngurim mavindamandara. Kamataharim ngamara. Nariñandi Nava nuñandi pihuyi kiya hama nanga kuyundavaritira, muhimimuhim avihimiñgim ngurim kinzihinzitirimandi. ¹² Muhimimuhim vana nariñ kru muñiniñ andimu vata piri tamirimandira ha, sihwimaña musa kru muñiniñ ndahara andimara. Kanimata vana niñandihin Gotindu tikatika kuyundu kuyu sapa. Nanga kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara hañiniñindu kuyuyindu kuyu sapa, vami.

Nari kindinari kinginayi indihumara

(Luk 13.24)

¹³ Jisas sihinda ambami, Nari kwimbisiki suksimbiri hañi umara. Pihu yiwarayiwara hañi uhuhundu kwimbi ha aru. Nanga pihu kandihani uhuhu kwimbi ha pati. Harim krunavundi sambi kwimbi kandihani undu. ¹⁴ Hara pihu sihangiyihiyindu kwimbisiki hañandihin suksimbiri sikwi. Nanga kwimbisiki kandihani uhuhurim aviri tamahana. Kamataharim krunavundi miñgiyativat taya kwimbisiki kandihana ngata kandihani undu, vami.

Kuyusihiri nanga niñinirim tamiñga nanga kindamara

(Luk 6.43-44 nanga, 13.25-27)

¹⁵ Jisas sihinda nimavami, Kru muvira kuyusihirata ara kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara niñiñ vamba ambirimandiyu. Harim tamiñga nanga kindamara. Nuri kuyusihiranzira nariñ kuyu avivi ambavarimandiyu. Hara nariñandi indarimit hambu miñawinikwinitirim andirimandiyu. Kandihamata hañiniñ upiri sanara maña sipsip visa taringuramata ariñi uta sipsip mu miñahandimindañ vata andindu. ¹⁶ Nuri andirimandiyu musa ha ngata ambirimandira. Nuri kuyusihirata ara kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara niñiñ vamba ambandu, vamba ambirimandira. Kru wain kiris miñirim siki punzi nangañi uta maminiñdu, nanga kru ahu fik kiris miñirim tipa sihivi nangañi uta maminiñdu. ¹⁷ Kamata maña sihananga ahu avivi hañiniñ kandi avivi tamandu. Ahu ñamba hañiniñ kandi ñamba tamandu. ¹⁸ Ahu avi hañiniñ kandi ñamba mandamandu. Ahu

7:11 Lu 11.13 nanga, Je 1.17 **7:12** Mt 22.39-40 nanga, Lu 6.31 nanga, Ro 13.8-10 nanga, Ga 5.14 nanga, 1 Ti 1.5 **7:13** Lu 13.24 nanga, Jo 10.7-9 nanga, Si 14.22 **7:15** Ese 22.27 nanga, Mt 24.4 nanga, 24.24 nanga, Mk 13.22 nanga, Lu 6.26 nanga, Si 20.29 nanga, 2 Pi 2.1 nanga, 1 Jo 4.1 **7:16** Mt 7.20 nanga, 12.33 nanga, Lu 6.43-44 nanga, Ga 5.19-22 nanga, Je 3.12 **7:17** Jer 11.19
7:18 Lu 6.43

ñamba hañiniñ kandi avi mandamandu. ¹⁹ Sihananga ahu kandi avi mandamandu hañiniñ tahiravarandu. Kamata ahumirayi kavarahu tumbirundu. ²⁰ Kamataharim nuri andirimandiyu vana hambu taya ngata ambirimandira. Nuri kuyusiherata ara kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara ñiniñ vamba ambandu, vamba ambirimandira. ²¹ Krunavundi sambi sañinanga yañ ambandu, Aru miñga, Aru miñga, vamba ambandu. Hara krunavundi kandihañiniñ Gotindu tiwiyi mangiyimandiyu. Kru Yavandak nuñandi pihuyi kiya hamandu kuyu taya miñahandirimandi hama, Yavandakindu tiwiyi kiyimandi. ²² Got kuyu miñasirivirimandi hivi hañi, krunavundi sambi yambirim nimavamba ambirimandiyu. Aru miñga nandi ñimbiyi ara Gotindu kuyu miñata ambavaran-dariñ. Nanga nandi ñimbiyi taya ara sundi ñamba piñguvarata muhimimuhim nzihi sihirandariñ, vamba ambirimandiyu. ²³ Kamavitu kandihivi hañi nuriñ yi kuyu kimbañi ambiriman. Yi nariñ mangahandandin. Nari ñamba vana andindara. Harim yi kin niñi mikitamamara, vamba ambiriman, vami.

*Tavi arikita tihutihundu vana
(Luk 6.47-49)*

²⁴ Jisas sihinda ambami, Kru yandi kuyu indarita miñahandandi hama, kru indarimit avi nanga miñga nuñandi tavi timba himbañi tihundi maña miñga. ²⁵ Kumba kayivata miñguta timba parapara aru ha ngandi. Kamata timba himba hañi tavi tipi hañiniñ tararamandi. Kamataharim, kuku miñgata kukuwiri tangundi, nanga wini tikatika pandi. Kamata miñañangirahi ndahara tavi kandiha mamiñgata yivundi. ²⁶ Hara kru yandi kuyu indarita mamiñahandandi hama, kru indarimit avi maniman miñga nuñandi tavi kasiyi tihundi maña miñga. ²⁷ Kamatihi wini pandi. Nanga kuku miñgandi. Kamata kukuwiri tanguta tavi ha miñañangirahi sikwitaya miñgata yivundi, vami. ²⁸⁻²⁹ Jisas kandi kuyu niñiniñ, tikatika kuyundu mirimba nanga hañiniñ kuyu ngundu maña mangumi. Maniñga. Nuriñ kru ñimbi nanga hama kuyu ngumañandimi. Kamatihi krunavundiñ maviyahavarami.

7:19 Mt 3.10 nanga, Lu 3.9 nanga, Jo 15.2 nanga, 15.6 **7:20** Mt 12.33 **7:21** Hos 8.2 nanga, Mt 21.31 nanga, Lu 6.46 nanga, Si 19.13 nanga, Ro 2.13 nanga, Je 1.22 nanga, 1.25 **7:22** 1 Ko 13.2 **7:23** Sng 6.8 nanga, Mt 10.33 nanga, 13.41-42 nanga, 25.12 nanga, 25.41 nanga, Lu 13.25-27 nanga, 2 Ti 2.19 **7:24** Lu 6.47-48 **7:28-29** Mk 1.22 nanga, Lu 4.32 nanga, Jo 7.46

8

*Jisas kru kandi lepra nannga mingaŋ minjavindamami
(Mak 1.40-44 nannga, Luk 5.12-14)*

¹ Jisas apu ha mitata minguhi krunavundi sambu nu nannga umu.* ² Kamatihi kru kandi lepra nannga minga Jisas kiyimiŋ payimi. Kamata tanda mikwimikwinita ambami, Aru minga. Nan piriti nda yan minjavindamina Gotindu tamingangimbaŋi nanjirandihin, vami.* ³ Kamavahi Jisas kumandamata kru kandihaman ambami, Yi pirikini. Harim na Gotindu tamingangi himbaŋi nanjirandi, vami. Kamavahi sarirwayi nandi kandi lepra ha yiwarahi kru hama nanjirandimi.* ⁴ Kamata Jisas nuŋ karikarita ambami, Uta kru mumingang nan yivurahi vana nirim manambavarahanda. Uta kwirandimbisa nandi ha Gotin kiraŋinguhu haman isihurama. Kamata Mosesindu tikatika kuyu minjahandata, Gotin kiraŋinguhu him ngu. Kamatina Gotin kiraŋinguhu hama kiraŋingum. Kamatina kru muniniŋ ngata ambirimandiyu, Kandi lepra ha yiwari, vamba ambirimandiyu, vami.

*Sanganzarandu arumiku minga Jisasirim in-
darimangarami
(Luk 7.1-10)*

⁵ Jisas pihu aru Kaperneam indihuhi Romindu 100 sanganzarandu arumiku muhama pata Jisasin ambasihisihita nimavami, ⁶ Aru minga, yandi simbirakara hama kandikimuhu kuma tanda kimuramata uhi kaŋinda aru kavuta taviyi karihata kiyi, vami. ⁷ Kamavahi Jisas nuŋ ambami, Uta minjavindamitin avindirimandi, vami.* ⁸ Jisas kamavahi, sanganzarandu arumiku hama ambami, Aru minga, yi avi minganzikwi ma, harim yandi taviyi

* **8:1** Kuyu Matyu 5.2yi kiyiha ngamara. **8:2** Mt 9.18 nannga, Mk 1.40-44

nannga, Lu 5.12-14 nannga, Si 10.25 * **8:2** Juda hatindu tikatika kuyu ambami, Krunavundi kandi lepra nannga haniniŋ Gotindu tamingangimbaŋi niŋi nannga niŋiŋ kindu. Ara ngahi kandi lepra ha yiwarahi uta kiraŋinguhu haniniŋ ngandu. Kamatihi kiraŋinguhu haniniŋ ngahu kandi lepra ha singundihi ambandu, Krunavundi niŋiŋiŋ Gotindu tamingangimbaŋi nanjira yivurahayu, vamba ambandu, vami. Wok Pris 13 nannga 14yi ngamara. *

* **8:3** Juda hatindu tikatika kuyu muha ambami, Kandi lepra nannga mingandu kwirandimbisayi timbusarata ndahara Gotindu tamingangimbaŋi niŋindirimana, vami. Jisas kru kandihamandu kwirandi haŋi kuma tamami. Hara Jisas niŋi mandimi. Kru haman minjavindamami. Kamatihi kandi lepra ha yiwarahi avindimi. **8:4** Wkp 14.1-32 nannga, Mt 9.30 nannga, Mk 5.43 nannga, 7.36 nannga, Lu 5.14 nannga, 17.14

8:5 Jo 4.47 * **8:7** Juda hati Gotindu tamingangimbaŋi niŋintiriŋima vata krunzapa muniniŋindu taviyi manundu. Kandi kuyu niŋandihin Simbirasara 10.28yi kiyiha ngimandira. Hara Jisas kuyu kandihanandihin miŋata maviŋi mandamami. Yi Romindu kru hamandu taviyi urimani vata umi.

manju. Hara, kuyu taya ambina simbirakara yandi hama avindimi. ⁹ Yi kanimavin ha nimata, yindahara kru ñimbi nannga hanjinin karatamahu nuriñandi tiwiyi kindin. Yandi sanjanzara hanjinin yandi tiwiyi kindu. Kamataharim muhamarim uhu vamba ambahin, undi. Pañi vamba ambahin, pandi. Ara yandi simbirakaran uta kangim simbira miña vamba ambahin, uta miñandi, vami. ¹⁰ Kamavahi Jisas kuyu kandihā indarihi mavimbindirami. Kamata kru nu nannga kindamu hanjininirim ambami, Nariñ yi kandi ambin, Israel hatindu kru muvatin ngahin kru nimandu indarimanngaramangara vana maña mangindi. ¹¹ Nariñ yinda ambin, krunavundi sambi pirivisa ina yahayaha nannga ina minguminguvu mitata pata, Gotindu tiwiyi kiyimandiyu. Kamata Abraham, Aisak, Jekop nannga minzita ñirimandiyu. ¹² Hara krunavundi kuha nuñandi tiwiyi kiyihiyi hañirim kiyimandiyu vata yihiramami hanjinin, Got kavariti tapira kivimingwi humba ndambu indihuta kiyimandiyu. Pihu kivimingwi kandihañi irihariha mika satipirimandiyu, vami. ¹³ Kamata Jisas sanjanzarandu arumiku haman ambami, Tihunda uhu. Unana indarimitana vana ha yivuraham, vami. Kamatihi kandihirivi hañindaya sanjanzarandu aru miku hamandu simbirasara hama avindimi.

Jisas Pita nimburi niñumindakin miñavindamami
(Mak 1.29-31 nannga, Luk 4.38-39)

¹⁴ Jisas Pitandu taviyi indihuta ngahi Pita nimburi niñumindaki kandikimuhi nuñandi kwirandi ha ahupimbi maña kiyihi, karihata kiyimi. ¹⁵ Kamatihi, Jisas kandihanambindu kumañi miñasarahi sikwitaya avindimi. Kamata yahata Jisasirim ñaña siwitamami.

Jisas krunavundi sambi miñavindamami
(Mak 1.32-34 nannga, Luk 4.40-41)

¹⁶ Kamata ina mingurim andihitihi, krunavundi sambi sundi ñamba aringumu hanjinin timbuhavuta Jisas kiyimiya payimu. Kamatihi, sundi ñamba hanjinin ambahi krunavundi kandihaninin tihimitata umu. Kamata krunavundi sambi kandi nannga hanjinin miñavindamami. ¹⁷ Kanimata musa niñandihinirim, kuha Got ambahi kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara Aisaia ambami, Muhimimuhim kandi arinandini, nuñambi miñata

8:10 Mt 15.28 **8:11** Sng 107.3 nannga, Lu 13.29 **8:12** Mt 13.42 nannga, 21.43 nannga, 22.13 nannga, 25.30 nannga, Lu 13.28 nannga, 2 Pi 2.17 nannga, Ju 1.13 **8:14** Mk 1.29-34 nannga, Lu 4.38-41 nannga, 1 Ko 9.5 **8:16** Mk 1.32 nannga, Lu 4.40-41 **8:17** Ais 53.4 nannga, 1 Pi 2.24

pinguvarimandi, vami. Kamataharim Got ambami kuyu hanjandihin Jisas andihi kandisikwisikwi yivurahami.

*Jisas nuṇandi vana miṇahandahanda vanarim ambami
(Luk 9.57-60)*

¹⁸ Jisas ṅgahi krunavundi sambi kiyimi hañi tihiruhu nuṇandi simbirasaraṇ ambami, Nari nanga indu timukari ndambu indiwimi, vami. ¹⁹ Kamavahi tikatika kuyundu mirimba nanga muhama pata Jisasin nimavamba ambami, Ahusiki, na mupihu mupihuyi unandahara, yi nananga urimani, vami. ²⁰ Kamavahi Jisas nuṇ ambami, Upiri sajarandu upi ha piriḥumbañi kindi. Nanga kava ndahara ṅiṅgi nanga ṅiniṅ. Hara Krundu Ṇiṅi hamandu karihahariha upi maṅgindi, vami. ²¹ Kamavahi simbirasara muhama Jisasin ambami, Aru miṅga. Mitina uta yavandakinṅ tungiñi tamitin wisa, vami. ²² Kamavahi nuṇ Jisas ambami, Kru kimuhimu hanjiniṅ nuriṅambira tungiñi tamamu. Pata yi nanga kindi, vami.

*Jisas ambahi winiṅgasa aru siṅgundiṁi
(Mak 4.36-41 nanga, Luk 8.22-25)*

²³ Kamata Jisas kupik hañi minzihi, nuṇandi simbirasara hanjiniṅ ndahara minzita, umu. ²⁴ Uta indu piriṅimbirinṅ kiyihuhu, wini aru pata iḥimbirahi kuku kupik hañi indihuramata miṇa siṅgirim andimi. Kamatihira Jisas akwarihata kiyimi. ²⁵ Kamatihi Jisasin miṇahimiruta ambamu, Aru miṅga, kwimitiriṅimandihi ariṅ ṅgurama, vamu. ²⁶ Kamavahu Jisas ambami, Nari kru indarimaṅgaramaṅgara vana sukiṣimbiri nanga ṅiniṅ. Mumirim piṅitura, vami. Kamavata yahata wini ha ambahimuhi wini ha siṅgundihi, kuku sakiri handara mitami. ²⁷ Kamatihi indarihitihitita ambamu, Kru kaniṁa pamata miṅga. Harim wini nuṇandi kuyu indarihi, kuku aviṇam kiyi, vamu.

*Sundi ṇamba piṅguvarami
(Mak 5.1-17 nanga, Luk 8.26-37)*

²⁸ Jisas uta indu Galili timukari, piriṁvisa pihu Gadara hati nduvu yivurahami. Kamatihi kru arikimbat sundi ṇamba sambi ariṅgumu hanjiniṅ, kru kimuhuhu tamandu upi virañi kita pata nuṇ ṅgamu. Arikimbat kandiḥanjiniṅ krunavundiṅ yivuvandu. Harim kwimbi kandiḥañi maṅgindandu. ²⁹ Arikimbat nimavamba avangaramu,

Na Gotindu Ñinji, ariņ mumindirimana. Got ariņ pisingarimandi hivi ha kwisi. Hara ariņ pisingarim pana, vamu. ³⁰ Sambanzivi sambi kutañimari kiñingifi, ñata kiyimu. ³¹ Harim sundi ñamba haņiniņ Jisasin aňangarata nimavamu, Ariņ pingvarata ngata, mitina uta sambanzivi ndaņiniņindu kwirandi humbañi minguramim, vamu. ³² Kamavahu Jisas ambami, Umara, vami. Kamavahi sundi ñamba haņiniņ kru arikimbatin mitata uta sambanzivi haņiniņindu kwirandiñi indihuramamu. Kamatihu sambanzivi kandihaniņ sihananga tivaramata ñamba humba muyi mingumu. Minguta kuku ñata kimumbiramumu. ³³ Kamatihu kru samba karatamandu haņiniņ ngata tivaramamu. Kamata pihu aru hañi yivurahata, krunavundiņ muhimimuhim yivurahamirim ambavaramu. Nanğa, kru arikimbat sundi ñamba ariņgumu haņiniņ, Jisas sundi ñamba haņiniņ pingvarahi ngamurim ndahara ambavaramu. ³⁴ Kamatihu sihananga krunavundi pihu kandihani ngati Jisas kiyimiyi payimu. Pata Jisasin, aňangaraņgara ariņandi pirivisa niņandihin mitata uhu vamba ambamu.

9

*Jisas kru kuma tanda kimumi miņgaņ miņavindamami
(Mak 2.1-12 naņga, Luk 5.17-26)*

¹ Kamata Jisas kupik muhañi minzita indu timukari aņga indihuta, nuņandi pihuyi yivurahami.* ² Kamatihu kru mumiņga kuma tanda atinda kimumi miņgaņ, pinayi kavuta pata Jisas kiyimi arihañi tamahu karihata kiyimi. Kamatihu Jisas ngahi kru haņiniņ nuņirim indarimaņgarahu ngata kandi naņga hamaņ ambami, Yandi ñiņi tikatikata kiñi. Ñamba vanavana andindana haņiniņ kuņgi kuyivin, vami. ³ Kamavahi kru tikatika kuyundu mirimba naņga muvira yahata nuriņambi masamasa kuyundavarambara Jisasirim nimavamu, Kru nima Gotindu upi miņata kuyu kanimata ni ambi, vamu. ⁴ Kamavahu Jisas nuriņandi indarimit hambu ngata nimavami, Mumindihi indarimit ñamba haņiniņ nariņandi maviñi kiyi. ⁵ Yi kru nimarim nandi ñamba vanavana haņiniņ kuņgi kuyivin virim avirimandamahin. Nanğa yahamirata kindavara virim ndahara avirimandamahin. ⁶ Nimata nimbu indarimara. Krundu Ñiņi hama piri niñi nu ñimbi

* **9:1** Kandihirivi hañi Jisasindu pihu ha, pihu aru Kaperneam. Matyu 4.13yi ngamara. **9:2** Mt 8.10 naņga, Mk 2.3-5 naņga, Lu 5.18-20 **9:4** Sng 94.11 naņga, Mt 12.25 naņga, Lu 6.8 naņga, 9.47 naņga, Jo 2.25 **9:5** Mk 2.5 naņga, 2.9 naņga, Lu 5.20 naņga, 7.48 **9:6** Jo 5.8 naņga, 17.2

nannga minnga. Kamataharim ñamba vanavanandu kungi kuyivahi, vami. Kamavata Jisas kru kuma tanda kimuhimu haman tihiratuta ngata ambami, Yahamirata nandi pina ha minjata nandi taviyi uhu, vami. ⁷ Kamavahi kru hama yahamirata nunandi taviyi umi. ⁸ Kamatihi, kruñ Got tikatika nannga ñimbi ngumiha ngata pinjitu. Kamata krunavundi Gotindu ñimbi tihuyahamu.

Jisas Matyung uraramami

(Mak 2.13-17 nannga, Luk 5.27-32)

⁹ Jisas uta kru mumingang ngami. Nunandi ñimbi Matyu. Gavaman ndamarim timbahiris minjandu taviyi minzita kiyimi. Kamatihi Jisas nun ambami, Na yi nannga pañi, vami. Kamavahi Matyu yahamirata nu nannga umi. ¹⁰ Kamata muhiviyi, Jisas nannga nunandi simbirasara hanjiniñ, Matyundu taviyi kru gavaman ndamarim timbahiris minjamina hanjiniñ nannga, kru muvira ñamba vanavana andindu hanjiniñ nannga kihiri minzita ñamu.* ¹¹ Kamatihi Farisi hanjiniñ ngata, Jisasindu simbirasarañ kitihuta nimavamu, Mumindihi kru gavaman ndamarim timbahiris minjamina ndanjiniñ, nannga kru muvira ñamba vanavana andindu ndanjiniñ, siwimañamasa ndamata narijandi ahusiki ndama nannga kihiri ñandu, vamu.* ¹² Kamavahu Jisas indarita ambami, Kru kandi maniman hanjiniñ uki kahahaha minnga kindiyi manjundu. Kru kandi nannga hanjiniñ ndaya uki kahahaha minnga kindiyi undu. ¹³ Got ambami, Nari yan sanjananga kirañingundararim pirimandamandin. Hara munjiniñ sihingamara vata piritamamangarandin, vamba ambami, vami. Kamavata Jisas sihinda ambami, Harim nari uta kuyu kanjandihinirim indarimitata ngamara. Yi tititaya kiyihiyi hanjiniñ uraramirim mambayimin. Yi ñamba vanavana andindu hanjiniñ uraramirim payimin, vami.

9:10 Lu 15.1-2 * **9:10** Angwimikiyi nijandihin ninimbahandu taviyi sikwi ñata kiyimuvu avindamata manjambami. Kru sambu Matyundu taviyi vaha vamba indarimitamu. Kanjandihin Mak 2.15yi ngamara. Hara kru muvira Jisasindu taviyi vamba indarimitamu. **9:11** Mt 11.19 nannga,

Mk 2.16 nannga, Lu 5.30 nannga, 19.7 * **9:11** Farisi tikatika kuyu sambu minjahandandu. Kamataharim nimata indarindu. Kru tikatika kuyu kanjiniñ maminjahandandu hanjiniñ ñamba vana andindu. Kamataharim nuri Gotindu tamingangimbañi ñinji nannga kindu. Juda hati kru Rom hati nannga kindu hanjiniñ Gotindu tamingangimbañi ñinji nannga kindu. Nannga Juda hati kru Romindu gavaman ndamarim timbahiris minjandu hanjiniñ ndahara Gotindu tamingangimbañi ñinji nannga kindu. **9:12** Mk 2.17 nannga, Lu 5.31 **9:13** Hos 6.6 nannga, Mt 12.7 nannga, Mk 2.17 nannga, Lu 5.32 nannga, 1 Ti 1.15

Jisas ñaña itihañaña vanarim ambavarami
(Mak 2.18-22 nanğa, Luk 5.33-39)

¹⁴ Kanditiwimi hañi Jonindu simbirasara hañiniñ pata Jisasini kitihuta nimavamu, Mumindihi ara nanğa Farisi ñaña itihañahariñ nandi simbirasara hañiniñ ñaña mañitihañandu, vamu. ¹⁵ Kamavahu Jisas ambami, Kru muminga navundi uririm andindi. Kamata nuñandi kru mindu hañiniñ nanğa kiyihihi nuñambirim indarihu mavindihi mañirihandu. Kiyihandata kru muñiniñ kru kandihamañ timbuta muvu undu. Kamatihi nuñandi kru mindu hañiniñ niñambirim indarihu mavindihi ñaña itihañandu. ¹⁶ Siwimañanda, kru muminga mikwiri kihi singa miñata, kwirandi yivupihavihavi atindu sihirasihira humbañi yivuvihita manzivirindi. Kandihamata musa andita, kwirandi yivupihavihavi atindu ha ñimburindi. Kamatihi mikwiri kihi singa kumba yivuvihita sivirindi hañandihin uta sukiiyiputindi. Kamata mikwiri kihi singa ha andihi kwirandi yivupihavihavi atindu ha sihirata kumba ha sihinda arutimañgarandi. ¹⁷ Kru muminga wain kihi ñandi meme visa atinduyi mañgapirandi. Kamatihi meme visa ha pirihuhi wain ha pirihi miñgaramandi. Kamatihi meme visa handahara ñambatindi. Kamataharim wain kihi, meme visa kiihiyi kapirandi. Kamatihi arikingim avindaya kindu.*

Ñiñi miñahimiruta muñambiñ miñavindamami
(Mak 5.22-43 nanğa, Luk 8.41-56)

¹⁸ Jisas Jonindu simbirasara hañiniñ ambavarahihi, aru miku muminga pata Jisasindu tandanzapayi tanda mikwimikwinita ambami, Yandi navundi ha tihura kwimi. Hara pata uta miñasarina anğa yahamiram, vami. ¹⁹ Kamavahi Jisas yahamirata kru kandihama nanğa uhi, nuñandi simbirasara hañiniñ ndahara nu nanğa kihiri umu. ²⁰⁻²¹ Kamatihi navundi 12 simbi sikwi ñangwi yivukuvita kindi ñambi nuñambi ambami, Nuñandi mikwiri kuta niñi ñapiruvu kumandamata timbusarata ndahara avindiriman, vami. Kamavata Jisasindu kutivu arihañi pata kumandamata nuñandi mikwiri kuta hañi timbusarami. ²² Kamatihi Jisas kimiruramata ngata

9:14 Lu 18.12 **9:15** Jo 3.29 * **9:17** Juda meme yivuta nuñandi pisa ha miñata sivirihu meme visa ha uta kuku tihitihi vunği aru maña yivurahahi wain kapirandu. Wain kihi meme visa kandihañi tamata mitahu kutamari kita uta wain avindita akindindi. Kandihirivi hañi wain ha kihata meme visa atindu paña hañandihin anditi kundirahi. **9:18** Mk 5.22 nanğa, Lu 8.41-42 **9:20-21** Mt 14.36 nanğa, Mk 5.25 nanğa, Lu 8.43

nimavami, Yandi ñinji tikatikata kiñi. Na yañirim indarimaŋgarana harim avindi, vami. Kamavahi navundi haŋambi kandihirivi hañi sikwitaya avindimi. ²³ Kamatihi Jisas uta aru miku hamandu taviyi yivurahata ŋgahi krunavundi kambirihata kiyimu. Kru hañiniŋ piki timihuruhuhu, krunavundi pirindim aru tamata kiyimu. ²⁴ Kamatihi Jisas nurin ambami, Mikitamata umara. Navundiyipu ni maŋgwimi. Saŋ karihata kiyi, vami. Kamavahi nuŋ irimindihimu. ²⁵ Kamatihura nurin piŋguvarahi tapirañi pindihamu. Kamata Jisas indihuta navundi ñaŋira haŋambindu kuma hañi miŋahandahi yahamirami. ²⁶ Kandihamatimi hañindu vana ha pirivisa kandihañindu pihu muvumuvu panzaŋgarami.

Tamiŋga ñumi arikimbatin miŋavindamami

²⁷ Kamata Jisas kandi pihu ha mitata umi. Kamatihi tamiŋga ñumi arikimbat Jisas uhihi sihindi uta nimavamu, Devit niŋuñiŋgi, avinda vaha ariŋ sihiŋgahana, vamu.* ²⁸ Kamavahu Jisas taviyi indihuhi, kru arikimbat tamiŋga ñumi hañiniŋ Jisas kiyimiyi payimu. Kamatihi nurin kitihuta nimavami, Yi andiriman vana niŋandihinirim nari indarimaŋgarara vaha, vami. Kamavahi arikimbat ambamu, Kandi Aru miŋga, ara indarimaŋgarariŋ, vamu. ²⁹ Kamavahu Jisas nurinandi tamiŋga hañi miŋasarata ambami, Nari yambirim indarimaŋgarara, harim ambara maña nariŋ yivuraham, vami. ³⁰ Kamatihi arikimbatindu tamiŋga ha taruvihirimi. Kamatihi Jisas arikimbatin tikatika kuyu ŋguta nimavami, Nimata musa andihin ŋgara nirim uta muŋiniŋ maŋambavaramara, vami. ³¹ Hara arikimbat uta krunavundi pirivisa kandihañi hatin Jisas avi vana andimi haŋandihinirim ambavaramu.

Maŋguyundavaravara miŋgaŋ miŋavindamami

³² Kamata kru arikimbat uhuhu, krunavundi kru sundi ñamba ariŋguhi mika pimitihi maŋguyundavarandi hamaŋ, Jisas kiyimiyi timbuta payimu. ³³ Kamatihi Jisas sundi ñamba ha piŋguvarahi kuyundavarami. Kamatihi ŋgata krunavundi sihananga indarihitihitita ambamu, Kuha Israel pirivisayi mayivurahandi vana yivurahi, vamu. ³⁴ Kamavahura Farisi ambamu, Nuŋ sundi ñambandu

9:24 Jo 11.11 **9:27** Mt 15.22 naŋga, 20.29-34 * **9:27** Juda hati ŋgandu, Kru Got krunavundi nuŋandiŋ aŋga miŋimandi vata yihiramami hama, Aru miku Devitindu krunzapayindu miŋga yivurahimandi, vandu. Tamiŋga ñumi arikimbat Jisasirim nimata indarimaŋgaramu, Kru kanimarim ndihi Israel hati taviramu, vamu. Kamataharim arikimbat Jisasiŋ ambamu, Devit niŋuñiŋgi, vamu. **9:29** Mt 8.13 **9:30** Mt 8.4 **9:32** Mt 12.22 **9:33** Mk 2.12 **9:34** Mt 10.25 naŋga, 12.24 naŋga, Mk 3.22 naŋga, Lu 11.15

aru miku hama tikitika nguhi sundi ñamba hañiniñ piñguvarandi, vamu.

Jisas nuñandi simbirasarañ simbira ngumi

(Sapta 9.35—10.42)

Jisas krunavundiñ ngahi mavindimi

³⁵ Jisas pihu aruru nañga pihu suksirambi sihanangayi kindami. Kamata krunavundiñ Got nañga kuyundavaravara tavihumba nurinandiñ nurin ambaramami. Kamatindi kuyu avivi Gotindu tiwiñ kiyihiyirim ambavarami. Kamatindi kru muhimimuhim kandi nañga hañiniñ miñavindamami. ³⁶ Kamata krunavundi sambi ngahi indarihu timindimindihi ñamba sikwi kita sip-sip kara manimani hañiniñ kindu maña kiyimu. Kamatihi nuñ mavinzañinzañinidimi. ³⁷ Kamatihi Jisas nuñandi simbirasara hañiniñ ambami, Kivayi ñaña sambi minditi. Hara krunavundi ñaña yivutihiruramarama hañiniñ mañgiyu. ³⁸ Kamataharim kiva niñuva hama nañga kuyundavarata kitihumara. Kamatira simbirasarañ simbiti uta nuñandi ñaña hañiniñ yivutihirumu, vami.

10

12 simbirasara hañiniñindu ñimbi

(Mak 3.13-19 nañga, Luk 6.12-16)

¹ Jisas nuñandi 12 simbirasara hañiniñ ambahi payihu ambami, Yi nariñ yihiramamin. Harim uta sundi ñamba hañiniñ piñguvarata, krunavundi muhimimuhim kandi nañga hañiniñ miñavindamamara. ² Simbirasara kandihañiniñindu ñimbi hañiniñ nimata, kimangima hama Saimon, mu ñimbi nuñandi Pita, muhama niñura Andru. Nañga Jems Sebedi ñaniñ nañga niñura Jon. ³ Muhama Filip, muhama Bartolomyu, muhama Tomas, muhama Matyu. Kandihama nu gavaman ndamarim timbahiris miñamiña miñga. Muhama Jems, Alfius ñaniñ. Muhama Tadius. ⁴ Muhama Saimon, Selot vat miñga, imbi hama Judas Iskariot. Kandihama Jisasiñ kru ñamba niñiniñindu kumañi tamirimandi. Kamati nuñ ñamba tanğurimandiyu.

Jisas 12 simbirasarañ simbira ngumi

(Mak 6.7-13 nañga, Luk 9.1-5)

⁵ Jisas kru 12 vat kandihañiniñ simbita nimavami,

9:35 Mt 4.23 nañga, Mk 1.39 nañga, Lu 4.44 **9:36** Nam 27.17 nañga, 1 Kin 22.17 nañga, 2 Sto 18.16 nañga, Ese 34.5 nañga, Sek 10.2 nañga, Mt 14.14 nañga, Mk 6.34 **9:37** Jo 4.35 **9:37** Lu 10.2 **10:1** Mt 9.35 nañga, Mk 3.13-15 nañga, 6.7 nañga, Lu 9.1 **10:5** Si 13.46

Krunavundi muvundumuvundu kinduyi manumara. Samariandu pihu aruruyi ndahara manjindihumara.*
 6 Nari sipsip Israel hatindu atinda yiwaramu hanjiniŋ ndaya kinduyi umara. 7 Uta nimavamba ambavaramara, Gotindu tiwiyi kiyihiyiha ariñindi ha, vamba ambamara. 8 Uta kandi nanga hanjiniŋ miŋavindamata, kru kimumu hanjiniŋ anditira aŋga yahamiramumu. Kamata kru kandi lepra nanga hanjiniŋ anditira ñanjirangiyimu. Kamata sundi ñamba hanjiniŋ piŋguvaramara. Nariŋ simbira miŋamiharim yihiramin vana niŋandihin mut miŋata mamiŋara. Nari saŋ miŋara. Harim nari uta krunavundiŋ nguramata, mut miŋamiharim manambamara. 9 Nariŋandi paŋaŋgarayi gol, timbahiris silva, nanga kopa kimbarita manumara. 10 Urim, nariŋandi paŋa, kwirandi yivupihavihavi arikita, tandambisa, nanga makirutim mamiŋamara. Kru simbira miŋandi hamaŋ nuŋandi ñaña ha ngundu. 11 Pihu aru muyi vaha, mana suksimbiri muyi vaha indihuta, pihu kandihañi kru avinzikwisikwi nanga tititaya kiyihiyi miŋgaŋ ngamara. Kamata kru kandihamanaŋgandaya kita uta pihu kandiha mitamara. 12 Tavi muyi indihutangaŋata, krunavundi tavi kandihañindu niŋiŋjirim kuyu avivi nguta ambamara. Gotindu maviñam nari nanga kiyim, vamba ambamara. 13 Kamatira tavi kandihañindu krunavundi nariŋjirim kinzikitungata, nariŋandi kuyu avi ha anditi maviñamiñi kiyimandiyu. Ara nariŋjirim kinzihinzi manditungata, Gotiŋ kitiwitira maviñamiñi kiyihiyi vana ha nuri nanga maŋgiyimandi. 14 Kamata kru muminga nariŋ tavi nuŋandiyi timbuta maŋutingata, nanga nariŋandi kuyu maŋindaritungata, tavi vaha, mana pihu aru kandiha mitata urim nariŋandi tanda hañi ayiwirsi kiyimandi ha yivuvararamara. Kamatira kru pihu aru kandihañi ngati ngata ambirimandiyu, Ñamba vana andihariŋ nimata vana ni andiyu vamba ambirimandiyu.*
 15 Yi nariŋ kandi ambin, Got krunavundiŋ ngatinguriman vata yihiramami hiviŋ hañi, krunavundi pihu kandihañi hati pimi kavirimandiyu. Kamatu Sodom nanga Gomora hati pimi kavirimandiyu ha tarativirimandi, vami.

* **10:5** Matyundu angwimikiŋi kuyu kutanguta kumanzipi timu tiŋgiruramata ambavarami hañindu muhanda ni. Kuyu kaniŋandihin Matyu 10.5-42yi kiyi. Jisasindu simbiraŋara krunavundiŋ Gotindu kuyu ambavaririmitu nuriŋ muhimimuhim vana yivurahirimandirim ambami. **10:6** Jer 50.6 naŋga, Mt 15.24 **10:7** Mt 3.2 naŋga, 4.17 naŋga, Lu 10.9-11 **10:7** Lu 10.4-12 **10:9** Lu 10.4 **10:10** Nam 18.31 naŋga, Lu 10.7 naŋga, 1 Ko 9.14 naŋga, 1 Ti 5.18 **10:12** Lu 10.5-6 **10:14** Si 18.6 * **10:14** Kuyu siwimaña Mak 6.11yi naŋga Simbiraŋara 13.51yi ngimandira. **10:15** Stt 19.24-28 naŋga, Mt 11.24 naŋga, Ju 1.7

*Muhimimuhim pimi vanavana yivurahimandi
(Mak 13.9-13 nannga, Luk 21.12-17)*

¹⁶ Jisas sihinda ambami, Ngara. Yi nariŋ sipsip maña simbihin upiri saŋara ŋiŋgiŋi ura. Harim tau andindi maña andimara. Indarimaŋgaratara muhimimuhim vana ha andimara. Nannga kava umari andindu maña andimara. Namba vanavana anditirim maŋindarimara. ¹⁷ Kruŋ ŋgamaŋgaramara. Nariŋ kru Juda hatindu kuyu miŋasirivandu haŋiniŋindu kumaŋi tamimandiyu. Kamata Got nannga kuyundavaravara tavi nuriŋandiyi nariŋ piŋgirawisirimandiyu. ¹⁸ Nari yandi simbirasara ŋiniŋ. Harim nariŋ gavaman ndama nannga aru miku haŋiniŋ kiyuyi timbuta urimandiyu. Kamatu yandi kuyu avivi kru aruru haŋiniŋ nannga krunavundi muvundu-muvundu haŋiniŋ ndahara ambavaritira indarimandiyu. ¹⁹ Nariŋ kru ŋgatiŋgirutiŋgiru hama kiyiyi timbuta urimandiyu. Kamatu ariŋ ambituŋgata mumvamba ambavarimindaŋ, vata maŋindarihitihitimara. Kanditiwimi haŋi nariŋandi indarimit hambu, Got nuŋambi ambavarititi ambavarimandira. ²⁰ Kuyu ambavarimandira ha nariŋambi maŋambavarimandira. Nariŋandi Navandu Maviŋiŋi nariŋ indarimit ŋguti ambavarimandira. ²¹ Kru niŋuraŋ vaha mana niŋusiŋ vaha ŋgatiŋgiruta ambiti yivutatamirimandiyu. Siwimaŋiŋzihi nda niŋuvanin ya-hata nuriŋandi ŋiŋiŋ andirimandiyu. Nuriŋandi ŋiŋi haŋiniŋ ndahara niŋum niŋuvaŋ miku tamata, kru muŋiniŋ simbitu niŋum niŋuvaŋ yivutatamirimandiyu. ²² Nari yandi ŋiniŋ. Harim nariŋambirim sihanannga krunavundi kitiri ŋimandiyu. Hara krunavundi tikatikata kituhitu imbihivi ha yivurahiti, Got nuriŋ anga miŋimandi. ²³ Krunavundi pihu muyindu haŋiniŋ nariŋ namba vana andituŋgata, tivaramata pihu muyi umara. Yi nariŋ kandi ambin, simbira nariŋandi Israelindu pihu makamaka mamituramitiratira, Krundu ŋiŋi hama payimandi. ²⁴ ŋiŋi nuŋandi ahusikiŋ mandarativirandi, nannga simbirakara hama nuŋandi aru miku hamaŋ tarativirata kimbaŋi maŋindi. ²⁵ ŋiŋi nuŋandi ahusiki maña yivurahimandi hama, kamatanda kiyim. Nannga simbirasara, nuŋandi aru miku hama maña kiyimandi hama, kamatanda kiyim. Tavi

10:16 Lu 10.3 nannga, Jo 10.12 nannga, Si 20.29 nannga, Ro 16.19 nannga, 1 Ko 14.20 nannga, Ef 5.15 **10:17** Mt 24.9 **10:17** Mk 13.9-11 nannga, Lu 12.11-12 nannga, 21.12-15 **10:18** Si 25.23 nannga, 27.24 **10:19** Jo 14.26 nannga, 1 Ko 2.4 **10:21** Mai 7.6 nannga, Mt 10.35 nannga, Lu 21.16 **10:22** Mt 24.9 nannga, 24.13 nannga, Mk 13.13 nannga, Lu 21.17 nannga, Jo 15.18-21 **10:23** Mt 16.28 **10:24** Lu 6.40 nannga, Jo 13.16 nannga, 15.20 **10:25** Mt 9.34 nannga, Mk 3.22 nannga, Lu 11.15

nijuvaram Belsebul vamba ambandu. Harim ñijisim tavi kandihañi kindu hañiniñ ñimbi ñamba sikwi ngumandiyu, vami.*

Kru Gotirimindaya piñitumu

(Luk 12.2-7)

²⁶ Jisas sihinda ambami, Nariñ kru kandihañiniñ ñamba vana andirimitu ndahara mambijitumara. Muhimimuhim tarınguramata kindi hañiniñ mamañi yivurahimandi. Kamati kuyu tarınguramata kindi hañiniñ ndahara sihananga kru indarimandiyu. ²⁷ Nariñ kuyu kiviyyi ambavaradin hañiniñ, inahimur ambavaramara. Ara kuyu siwiña indarimandira hañiniñ, uta tihirutihiru upiyyi kuyu kimbañi ambavaritira krunavundi indarimu. ²⁸ Kru piri niñindurim mambijitumara. Nariñandi kwirandimbati ha yivutatamirimandiyu, hara nariñandi maviñiñi ha mayivutatamirimandiyu. Gotirimindaya piñitumara. Nu taya nariñandi kwirandi nanga maviñiñi ha pisingarata, ahutuvarandi heliyyi kavaramandi. ²⁹ Nari ngandara, kava arikita sukisirambi kru tuki tamıngañi mut miñandu. Hara nariñandi Nava kava suksirambi kandihañiniñ karatamangarandi. Harim, kava kandihañindu muvat piriyyi mamıngatayivum vitiğgata, mamıngata yivirimandi. ³⁰ Nanga, Got nariñandi miku mini niñiniñ minza minimini ngatiğgiruta mitundi. ³¹ Nari Gotindu tamıngañi aruñiniñ nzikwi kindara, kava suksirambiñ tarativiramangarandara. Kamataharim mambijitumara, vami.

Ara Jisasindu ñiğgiñindu niñiñ vavarim siwımanziwıma mandimi

(Luk 12.8-9)

³² Jisas sihinda ambami, Kru mumınga krunavundiñ nimavamba ambirimandi. Yi Jisasindu ñiğgiñindu miğga vamba ambirimandi. Kru kandihamarim, yindahara Yavandak nuñandi pihuyi kiyyi hamarim, kru nima yandi vamba ambiriman. ³³ Ara kru mumınga krunavundiñ, nimavamba ambirimandi. Yi Jisasindu ñiğgiñindu miğga ma vamba ambirimandi. Kru kandihamarim, yindahara Yavandak nuñandi pihuyi kiyyi hamarim, kru nima yandima vamba ambiriman, vami.

* **10:25** Belsebul ñimbi ni, Satanindu mu ñimbi. Matyu 12.22-28yi ndahara kiyyi. **10:26** Mk 4.22 nanga, Lu 8.17 **10:28** Ais 8.12-13 nanga, Lu 12.4 nanga, Je 4.12 nanga, 1 Pi 3.14 **10:30** Lu 21.18 nanga, Si 27.34 **10:31** Mt 6.26 nanga, 12.12 **10:32** Lu 12.8 nanga, Ro 10.9-10 nanga, Sk 3.5 **10:33** Mk 8.38 nanga, Lu 9.26 nanga, 2 Ti 2.12

*Krunavundi Jisasirimindaya mavi ndamamangaramu
(Luk 12.51-53 nanga, 14.26-27)*

³⁴ Jisas sihinda ambami, Nari yambirim nimata manjandarimitamara. Nu piri niñi sanja kirahirim payimi vamba manjandarimitamara. Yi sanja kirahirim mambayimin. Yi tuki kuta miñata payimin. ³⁵ Yi sanja piruramirim payimin. Kru ñinji hama niñuvarim miku tamirimandi, navundi ñinji hañambi niñumirim miku tamirimandi, nimbasa nipahin miku tamirimandi. ³⁶ Nuñandi kru ñinji, navundi ñinji, nimburi, nimbasa, nuriñambi masamasa miku tamimandi. ³⁷ Kru niñum navañ mavindamata, yañ mavimandamirimandi hamarim, yandiyindu vata mañambiriman. Kru nuñandi kru ñinji nanga navundi ñinjin mavindamata, yañ mavimandamirimandi hamarim, yandiyindu vata mañambiriman. ³⁸ Nanga kru, nuñandi ahuandi maña pimi kavuta yi nanga mangindirimandi hamarim, yandiyindu vata mañambiriman.* ³⁹ Kru yambira muhimimuhim vana anditin avindirimandi vamba ambirimandi hama, siñgundirimandi. Ara yambirim indarita kwimirimandi hama, kimuta ndahara sihangiyimandi, vami.

*Kru nguramirimandi hama muhimimuhim miñimandi
(Mak 9.41)*

⁴⁰ Jisas sihinda ambami, Kru nariñirim kinzihinzitirimandi hama, yañirim kinzihinzitirimandi. Ara kru yañirim kinzihinzitirimandi hama, Gotirim kinzihinzitirimandi. Got yañ simbihi payimin. ⁴¹ Hara, kru muminga ambirimandi. Yi kru Gotindu kuyu miñata ambavarandi miñgan nguramiriman vamba ambirimandi. Kamavata kru kandihaman nuñandi taviyi timbuta uta karatamirimandi. Kru kandihamatirimandi hama, kru Gotindu kuyu miñata ambavarandu hañinin miñandu maña muhimimuhim avivi miñimandi. Nanga, kru muminga ambirimandi. Yi kru tititaya kiyihiyi miñgan nguramiriman vamba ambirimandi. Kamavata kru

10:34 Lu 12.49-53 **10:35** Mai 7.6 **10:36** Sng 41.9 nanga, 55.13 **10:37** Lo 33.9 nanga, Lu 14.26 **10:38** Mt 16.24 nanga, Mk 8.34 nanga, Lu 9.23 * **10:38** Krunavundi muvundumuvundu nanga simbirasara sañjiniñ ñamba vana andihu Rom hati ahuandiñi tangiraramarasimu. Kamata kru kwimirimandi varasimu hama, nuñambi nda ahuhirivi ha kavuta tangiraramarama upiyyi urasimi. Jisas ahuandi kavuhavundu tihi kuyu nguta ambami kaniñandihin krunavundin pimi kavuta kimuhimurim mambiñitumara vata ambami.
10:39 Mt 16.25 nanga, Mk 8.35 nanga, Lu 9.24 nanga, 17.33 nanga, Jo 12.25
10:40 Mk 9.37 nanga, Lu 9.48 nanga, 10.16 nanga, Jo 13.20 **10:41** 1 Kin 17.10 nanga, 2 Kin 4.8

kandihaman nuṇandi taviyi timbuta uta karatamirimandi. Kru kandihatirimandi hama, kru tititaya kiyihiyi miṅga muhimimuhim avivi miṇandi maña, miṇimandi. ⁴² Kru mumiṅga ambirimandi. Yi kukumini Jisasindu simbirasara ṇiṅgiṇindu ṇimbi maniman muvatiṇ ṇguramiriman vamba ambirimandi. Kamavata nuṇ ṇguramirimandi. Harim yi nariṇ kandi ambin, kru kandihamandu avihimimim ha manziṇgundirimandi, miṇimandi, vami.

Jisas nin ndimbanzikwi

11

(Sapta 11.1—16.20)

Jon nuṇandi simbirasaran simbihi Jisas kiyimiye umu
(Luk 7.18-35)

¹ Jisas nuṇandi simbirasara 12 vatiṇ ambaramata mituta, kandi pihu ha mitata pihu makamaka kandihanu kindanḡinda krunavundiṇ ambaramarama, nuriṇ Gotindu kuyu ambavarami. ² Kamatihi Jon kru ṇamba vana andihi tamandu upiye kita, Krai muhimimuhim simbira miṇamindu kuyuhinzi indarimi. Kamata nuṇandi simbirasaran ambami, Uta Jisasiṇ nimavamba kitihumara, ³ Jon ambi, Naṇinda vaha Got simbihi piri niṇi payimana, mana muminḡan vaha tavirimindaṇ, vamba ambi, vamba ambamara, vamu. ⁴ Kamavahu Jisas nuriṇ kimbim nimavami, Uta Joniṇ muhimimuhim vana indarira, naṅga ṇgara niṇiniṇ ambavaramara. ⁵ Krunavundi tamṅa ṇumi haṇiniṇ tihiraṇayu. Tanda ṇamba haṇiniṇ kindavarayu. Kandi lepra naṅga haṇiniṇ ṇaṇira yivurahayu. Kinzihi ṇamba haṇiniṇ kuyu indariyu. Naṅga kru kimuhimu haṇiniṇ aṅga yahamirayu. Kamatihuhu krunavundi muhimimuhim maniman haṇiniṇ ndahara kuyu avi indariyu.* ⁶ Naṅga kru yaṇ ṇgitu nuriṇandi indarimaṅgaramaṅgara vana ha mamaṅgata yivirimandi haṇiniṇ, kinzihinziṭimu, vami. ⁷ Kamavahi Jonindu simbirasara haṇiniṇ indarita umu. Uhuhu Jisas krunavundiṇ Jonirim ambami, Nari kru maniman upivu undara ha, wini pata kukimaka miṇa ṇiṇuṇiṇu ndihi ṇgirim maṇundara. ⁸ Naṅga, nu kwirandi yivupihavihavi kuta avivi haṇiniṇ tamata kiyihi ṇgirim maṇundara. Kru kwirandi yivupihavihavi kuta avivi ṇiniṇ tamata kindu

10:42 Mt 18.5-6 naṅga, 25.40 naṅga, Mk 9.41 naṅga, Hi 6.10 **11:2** Mt 14.3

11:3 Mal 3.1 * **11:5** Kuha kru Gotindu kuyu miṇata ambavaravara Aisaia ambami. Got Israel hatiṇ ṇguramirimandi, vami. Kuyu kaniṇandihin, Aisaia 35.1-7yi naṅga, 61.1-4yi kiyi. **11:6** Mt 13.57 naṅga, 26.31 **11:7** Mt 3.5

hanjini aru miku ndu taviyi kindu. ⁹ Hara nari undara ha, muhimimuhim kandihanjini ngirim manundara. Kru Gotindu kuyu minjata ambavaravara mumingan ngirim undara. Nari yi kandi ambin, kru Gotindu kuyu minjata ambavaravara kandihama, kru Gotindu kuyu minjata ambavaravara sihanangan tarativiramanjarah. ¹⁰ Gotindu angwimikiyi Jonirim ambami, Got nini nunandi ambi, Ngana. Yi kru mumingan simbitin kasiramata yandi kuyu ni minjata ambavarata, nambirim kwimbi minasirivirimandi. Kamati na sihindi payimana, vamba ambi, vamba ambami. ¹¹ Nari yi kandi ambin, Jon kukuyi minjagiruhiru hama kru pirivisayi yivurahamu hanjini tarativirandi. Hara kru nimbi manimani nzikwi Gotindu tiwiyi kiyimandi hama, Jon tarativirimanjarimandi. ¹² Jon kukuyi minjagiruhiru hama Gotindu kuyu ambavarami hiriviyi nda kita, patavata tihu ndahara, kru sangandu tikatika nanga hanjini, Gotindu tiwiyi kiyiminda vata tikatikatindu. Kamatindi muvitamuvita sang kurihandu. Kamata krunavundi Gotindu tiwiyi kindu hanjini pimi aru ngundu.* ¹³ Kru Gotindu kuyu minjata ambavaravara hanjini, nanga tikatika kuyundu angwimiki ninandihin, Gotindu kuyu ambavarahuhu Jon kuhirami. ¹⁴ Harim nari kuyu kaninandihin indariminda vatanjata indarimara. Gotindu angwimikiyi ambami, Elaija payimandi, vamba ambami. Kanandihin Jonirim ambami. ¹⁵ Kru kinzihi nanga hama, kuyu ninandihin minjatamamangarata indarim. ¹⁶ Krunavundi tihundu nininindu vana hanjinirim ambavaririm, tih kuyu pamatavu ambiriman. Nuri nini maña tihirutihiru upiyi minzita kindu. Kamata nini muvirarim nimavamba ambandu, ¹⁷ Ara piki timihiruhari nari manduturamara. Mavimavi sihipuri yivuri, hara nari mavindihi manirihara, vamba ambandu, vami. ¹⁸ Kamavata Jisas sihinda ambami, Jon pata kandingandi manata wain manguvirandi, nanga ambandu, Sundi namba nu nanga kiyi, vamba ambandu. ¹⁹ Hara Krundu Nini hama pata, nata kuvirandi. Kamatihi ambandu, Ningamara, kru nima nana sambi nata wain sambi kuvirandi. Nu kru gavaman ndamarim timbahiris minandu, nanga kru

11:9 Lu 1.76 **11:10** Mal 3.1 nanga, Mk 1.2 nanga, Jo 3.28 **11:12**

Lu 16.16 * **11:12** Grik kuyuyi kaninjinirim manjambamangarami. Kru muvira nurinandi indarimitiyi, tihu ambandu. Jisas ambami. Kru yanirim idarimangarandu hanjini ambitin, Rom hati nanga kurihata nurin pingubarimandiyu. Kamata Gotindu kwimbi minasirivitu muhimimuhim nunandi tiwiyi kiyihiyi hanjini piri nini yivurahimandi, vamba ambami, vandu. **11:14** Mal 4.5 nanga, Mt 17.10-13 nanga, Mk 9.11-13 **11:18** Mt 3.4 **11:19** Mt 9.10-14 nanga, Lu 7.35

ñamba vanavana andindu muvirandu nimbiha, vamba ambandu. Hara krunavundi Gotindu indarimit avi kanjiniñ minjahandata simbira minjandu. Kamatihu krunavundi muvira nuriñandi simbiravu taya ngandu. Kamatihu Gotindu indarimit avi ha mamañindindi, vami.

Krunavundi mavi mangimiruyu hanjiniñ pimi kavirimandiyu

(Luk 10.13-15)

²⁰ Pihu aruru muvirañi, Jisas muhimimuhim nzihi sambi sihirahira mavi mangimirumu. Kamatihu kanditiwimi hañi krunavundi pihu aruru kandihanu hatiñ Jisas ambahimumbirami. ²¹ Kamata ambami, Pihu aruru Korasin nanga Betsaida hati nari pimi aru kavirimandira. Kru muminga uta pihu Tair nanga Saidon muhimimuhim nzihi yi sihirahin ngandara maña nu ndahara sihirahi. Kamati ngata, nuri atinda ñamba vanavana andindu hanjiniñirim indariramata mavingimiruhu. Kamata mikwiri kavita ahuyipuyi minzita kiyihu. ²² Kamataharim yi nariñ ambin, Got krunavundiñ ngatinguriman vata yihiramami hiviñi hañi, nari pimi kavirimandira ha, Tair nanga Saidon hati pimi kavirimandiyu ha tarativirimandi. ²³ Kaperneam hati nari ambandara, Ariñ Got tihuyahiti nuñandi pihuyi yawimindan, vamba ambandara, maninganzikwi. Hara nari kimuhimu njiniñindu upiyi mingurimandira. Yi nari nanga kita muhimimuhim nzihi sihirahin ngandara maña kru muminga uta Sodom ndahara sihiriti, Sodom kiyihi wisa. ²⁴ Kamataharim yi nariñ ambin, Got krunavundiñ ngatinguriman vata yihiramami hivi hañi, nari pimi kavirimandira ha, Sodom hati pimi kavirimandiyu ha tarativirimandi, vami.

Nari yi kiyiman niñi pata avirikimumara

(Luk 10.21-22)

²⁵ Kandihirivi hanu Jisas nimavami, Yava. Na ihumbisa nanga piri niñindu Aru minga. Yi nan kuyu avi ngwin, na muhimimuhim kandihanjiniñ indarimit avi nanga mirimba nanga hanjiniñirim sipiruramamana. Kamata kru nuriñambi tanguhu minguhi ñiñi maña kindu hanjiniñ isihuramamana. ²⁶ Kandi yava, nambi piritamata kandihatimamana, vami. ²⁷ Kamavata Jisas sihinda ambami, Muhimimuhim Yavandak yandi kumañi tamami. Kru muminga ndahara Ñiñi haman mangandi. Niñuva

11:21 Ais 23.1-18 nanga, Ese 26.1—28.26 nanga, Jol 3.4-8 nanga, Amo 1.9-10 nanga, Jna 3.6 nanga, Sek 9.2-4 **11:23** Stt 19.24-28 nanga, Ais 14.13-15

11:24 Mt 10.15 nanga, Lu 10.12 **11:25** 1 Ko 1.26-29 **11:27** Mt 28.18 nanga, Jo 1.18 nanga, 3.35 nanga, 10.15 nanga, 17.2 nanga, Fl 2.9

nuḡambi ḡgandi. Nanga, kru muminga Niḡuvan maḡgandi. Niḡi hama nuḡambi ḡgandi. Nanga kru Niḡuvan isihuramahi ḡgandu haḡiniḡ ndaya Niḡuvan ḡgandu. ²⁸ Kru simbira tikatika miḡata pimi aru kavundara nari, sihananga yi kiyiman niḡi pata avirikimumara. ²⁹ Nari yaḡ ḡgandara. Yi yambi taḡuhin miḡuhi, maviḡamiḡi kindin. Kamataharim pata avirikimumara. Nari yandi vana ḡgata, yandi kuyundu tiwiyi kiyimara. Ahuhirivi bulmakau arikitandu piḡgwiyi piḡgirimandiyu vata tamandu maḡa yandi tiwiyi kiyimara. ³⁰ Ahuhirivi nariḡandi piḡgwiyi tamin haḡandihin, kavuhavurim aviri mandamirimandira. Nanga nariḡ kavuhavu him ḡgundin ha pimi ma, vami.

12

Avirikimuhimu Hiviḡi simbizarim karikaritindu vanarim ambami

(Mak 2.23-28 nanga, Luk 6.1-5)

¹ Kamata Avirikimuhimu Hivi muiḡi, Jisas wit kiva itiḡiitiḡi umi. Kamata nuḡandi simbirasara haḡiniḡ aviḡatihi, wit kiris haḡiniḡ miḡamiḡa ḡamu. ² Kamatiḡu Farisi haḡiniḡ ḡgata Jisasiḡ nimavamu, Niḡa, nimata vana nandi simbirasara niḡiniḡ andiyu niḡandihin, Avirikimuhimu Hiviḡi andihu avimandi, vamu.*

³ Kamavahu Jisas nuriḡ kimbiniḡ nimavami, Kuha Devit nuḡandi hati nanga aviḡarim ḡgita andimi vana ha nari ḡgatiḡgiruta mambaha ḡgandara. ⁴ Devit Gotindu taviḡi indihuta, mavatimba amuti ndu tak Gotindu tamangaḡimbaḡi kiyihi, Gotiḡ kiraḡiḡguhu haḡiniḡ tamahu mambiraḡi kindi. Kandihanaḡandihin miḡata nuḡandi hati nanga ḡamu. Mavatimba kandiha kru saḡiniḡiḡ maḡarasimu, Gotiḡ kiraḡiḡguhu haḡiniḡ ndaya ḡarasimu. Hara Devit nanga nuḡandi hati ḡamu.

⁵ Nanga, tikatika kuyundu angwimikiḡi kindi haḡandihin ḡgatiḡgiruta mambaha ḡgandara. Avirikimuhimu Hiviḡi ndahara Gotiḡ kiraḡiḡguhu taviḡi Gotiḡ kiraḡiḡguhu haḡiniḡ simbira miḡandu. Hara nuriḡ kuḡi maḡahandi.

11:28 Jer 31.25 **11:29** Jer 6.16 nanga, Sek 9.9 nanga, Jo 13.15 nanga, Fl 2.5 nanga, 1 Jo 2.6 **11:30** 1 Jo 5.3 **12:1** Lo 23.25 nanga, Mk 2.23-28 nanga, Lu 6.1-5 **12:2** Kis 20.10 nanga, Mt 12.10 nanga, Lu 13.14 nanga,

Jo 5.10 nanga, 7.23 * **12:2** Juda hatindu tikatika kuyuyi Avirikimuhimu Hiviḡi simbira miḡamiḡarim karikaritimi. Simbira miḡamiḡarim tikatika kuyu nuriḡ karikaritimi muha, ḡaḡa minditiḡiniḡiḡ yivutiḡhiruramarama simbira. Anga Miḡamiḡa, 34.21ḡi ḡgamara. Farisi ambamu, Simbirasara nandi niḡiniḡ tamahubirata tikatika kuyu kaniḡandihin miḡata kavarayū, vamu. **12:3**

Wkp 24.9 nanga, 1 Sml 21.1-6 **12:5** Nam 28.9-10

⁶ Harim nariŋ yi ambin, kru niŋi kiyi miŋga Gotiŋ kiraŋiŋguhu tavi ha tarativiri. ⁷ Got ambami, nari yan saŋinaŋga kiraŋiŋgundararim pirimandamandin. Hara muŋiniŋ sihiŋgamara vata piritamamaŋgarandin, vamba ambami. Harim kuyu kaniŋandihindu kuyu sapa ha ŋgamaŋgarandaranditi, kru pimi manimani niŋiniŋjirim pimi maŋguhara. ⁸ Harim Krundu Niŋi hama nuŋambi Avirikimuhimu Hivi karatamandi, vami.

*Jisas kru kuma kimuhimu miŋgaŋ miŋavindamami
(Mak 3.1-6 naŋga, Luk 6.6-11)*

⁹ Jisas kandi upi haŋu mitata uta pihu muiy yivurahami. Kamata Got naŋga kuyundavaravara tavi nuriŋandiyi indihumi. ¹⁰ Kandihani kru mumuŋga kiyimi, kru kandihama kumamaka timu kimuhimu miŋga. Kru muvira kuyusihirata Jisasiŋ nuŋandi miku niŋiŋ ndu kumaŋgimbaŋi tamimindaŋ vata kitihuta ambamu, Kru kandi naŋga haŋiniŋ Avirikimuhimu Hiviŋi miŋavindamahariŋ vaha, mana mambaha miŋavindamahariŋ, vamu. ¹¹ Kamavahu Jisas nurin ambami, Nariŋandi kru mumuŋga nuŋandi sipsip minzaminza ŋandi Avirikimuhimu Hiviŋi kumbaŋi miŋguti piŋgiriti, yahahi. ¹² Hara kru sipsip maŋa him ma, sipsipiŋ kru tarativiramangaŋandi. Harim Avirikimuhimu Hiviŋi kru kandi naŋga haŋiniŋ miŋavindamahariŋ, vami. ¹³ Kamavata kru kuma kimuhimu hamaŋ ambami, Kuma nandi ha titi tama, vahi, kuma nuŋandiha titi tamahi avindita kuma tamu maŋa kiyimi. ¹⁴ Kandihamatihi ŋgata, Farisi haŋiniŋ Got naŋga kuyundavaravara tavi ha mitata uta tihirumu. Kamata kuyundavarata Jisasiŋ yivutatamitiriŋ kwimirimandi vata kindimbuhiramu.*

Jisas Gotindu simbirakara sikwi miŋga

¹⁵ Farisi haŋiniŋ Jisasiŋ mindahirahu ŋgami. Harim kandi pihu ha mitata umi. Uhihi krunavundi sambi kandi naŋga haŋiniŋ sihiŋdi umu. Kamatihi krunavundi kandi naŋga haŋiniŋ sihananga miŋavindamami.

12:6 Mt 12.41-42 naŋga, Lu 11.31-32 **12:7** Hos 6.6 naŋga, Mt 9.13 **12:10** Lu 14.3 **12:11** Kis 23.4-5 naŋga, Lo 22.4 naŋga, Lu 14.5 **12:14** Mt 26.4 naŋga, 27.1 naŋga, Mk 3.6 naŋga, Lu 6.11 naŋga, Jo 7.1 naŋga, 7.19 naŋga, 11.53 * **12:14** Farisi, kru kandi naŋga haŋiniŋ miŋavindamatama vanarim simbira maŋa vamba indariramarasimu. Harim Avirikimuhimu Hiviŋi kru kandi naŋga niŋiŋ mamiŋavindamata simbira mamiŋarasimu. Hara Jisas kru kandi naŋga haŋiniŋ Avirikimuhimu Hiviŋi miŋavindamarasimi. Kamatihi Farisindu mavimbu niŋambirim ŋambatirasimi. Harim nuŋ yivutatamimindaŋ vata kindimbuhiramu. Luk 13.14yi, naŋga Jon 5.16yi kita uta 18yi ŋgamara. **12:15** Mk 3.7-10

¹⁶ Kamata Jisas krunavundin karikarita ambami, Uta yambirim kru munin manambavaramara, vami. ¹⁷ Jisas kandihamata vana andihi, Got ambahi kru Gotindu kuyu minjata ambavaravara Aisaia ambami kuyu hanandihin kandisikwisikwi yivurahami. Aisaia ambami, Got ambi, ¹⁸ Ninandihin yandi simbirakara minga. Yi nun yambi yihiramamin. Yi nun mavindamamangarandin, nanga yandi mavinimbu nunambirim kinzhinzitimangari. Yandi Mavinin nu nanga tamiman. Kamatin titi vanarimindaya krunavundi pirivisa muvundumuvundu hanin ambavarimandi. ¹⁹ Nu krunavundin ukari sanganzangandindi mambihuravirimandi. Nanga kindimakamakayi tanguramata ambavarititi krunavundi manindarimandiyu. ²⁰ Kuki tikatikama hanandihin nu mamajarivirimandi. Nanga umbi mandumangarimandi ha mamajawimirimandi. Nu simbira minjata anditi tititaya kiyihyi vana ha namba vanavana hanin tarativirimandi. ²¹ Kamati krunavundi pirivisa muvundumuvundu hanin, nunjirim indarimangarata arin nguramirimandi vata tavirimandiyu, vamba ambi, vamba ambami, vami.

Jisas Belsebul nanga simbira minandi vamu

(Mak 3.20-30 nanga, Luk 11.14-23 nanga, 12.10)

²² Kandihirivi hani kru sundi namba aringumi mingan Jisas kiyimiyi minjata payimu. Kru kandihama taminga nuni nanga kuyu manguyundavarandi minga. Kamatihu Jisas nun minjavindamahi, kandihama kuyundavarata tihirañami. ²³ Kamatihu krunavundi sihananga pindirata yahata ambamu, Kru nima Devit ninuñngi vaha, vamu. ²⁴ Hara, Farisi hanin kuyu kandiha indarita yahata ambamu, Kru nima, sundi nambandu aru miku Belsebulindu tikatikayi sundi namba pingvarandi, vamu.* ²⁵ Hara Jisas nurinandi indarimit hambu ngami. Harim nurin nimavami, Pirivisa minzayindu ninin sihirata arikinzapa kita kurihata, krunavundi kandihanin nambatihu. Pihu aru muyi hati vaha mana tavi minzayindu ninin tamarahata arikinzapa kita kurihata, krunavundi kandihanin tikatika mandihu. ²⁶ Kamata maña, Satan yahata Satanin pingvariti tamarahata arikinzapa kita kurihitu, Satanindu tikatikata nurin karatamatamandu mangiyimandi. ²⁷ Harim yan Belsebul nguramahi sundi namba hanin pingvarandintingata, narinandi

12:16 Mt 8.4 nanga, Mk 3.12 **12:18** Ais 42.1-4 nanga, Mt 3.17 nanga, 17.5

12:22 Mt 9.32-33 **12:24** Mt 9.34 nanga, 10.25 nanga, Mk 3.22 nanga, Lu

11.15 * **12:24** Belsebul nambi ni Satanindu mu nambi. **12:25** Mt 9.4 nanga, Jo 2.25 nanga, Sk 2.23

hatin ninindaya nguramahi sundi ñamba hañinin pingvarandu. Harim nari ambara kuyu hañinirim narinandi hati narin ngatingurimandiyu. ²⁸ Hara, yan Gotindu Maviñin nguramahi sundi ñamba hañinin pingvarandintingata, Gotindu tiwiyi kiyihiyiha pata ara nanga kiyiha, vamba indarimara. ²⁹ Kru muminga kru tikatika mingandu taviyi pamata indihuta nuñandi muhimimuhim minahi. Kamatirim kru tikatika haman siki nanga simahahi wisa. Kamatanda kru kandihamandu taviyi muhimimuhim minahi. ³⁰ Kru yan mindu mandamandi hama, yan miku tamandi. Ara kru yan nguramata krunavundin mayivutihiruramandi hama, pingvarahi sinunzingu undu. ³¹ Kamataharim narin yi ambin, krunavundi muhimimuhim ñamba vanavana andirimandiyu, nanga Gotin ambasuvirimandiyu hañinin, Got kungi kuyivirimandi. Hara kru Gotindu Maviñin ambasuvirimandi hamandu kungi, Got manguyivirimandi. ³² Kru muminga Krundu Ninin kuyu ñamba ambirimandi. Hara ñamba vana kandihaninin Got kungi kuyivirimandi. Hara kru Gotindu Maviñin kuyu ñamba ambirimandi hamandu ñamba vana hañandihin, tihu nanga mutihu ndahara Got kungi manguyivirimandi, vami.

*Ahu ñamba hañandihin kandi ñamba tamandi
(Luk 6.43-45)*

³³ Kamata Jisas ambami, Ahu avi hañandihin nuñandi kandi handahara avindirimandi. Ara ahu ñamba ha kandi nuñandi handahara avi mandirimandi. Kamataharim kru ndahara ñaña kandihambu ngangaramata ambandu, Ahu nda avi, nda ñamba, vamba ambandu. ³⁴ Nari kru ñamba, tau ñamba ninin maña. Pamata kuyu avi ambavarimandira. Kru nuñandi mavingukuyi muhimimuhim indarimit kindi hañinin ambavarandi. ³⁵ Kru avi hamandu indarimit avivi sambi nuñandi mavi humbavu kindi. Harim avi vana taya andindi. Ara kru ñamba hamandu indarimit ñamba sambi nuñandi mavi humbavu kindi. Harim ñamba vana taya andindi. ³⁶ Hara yi narin ambin, Got krunavundin ngatingurimandi hivi hañi, krunavundi muhimimuhim kuyuhuyu kuyundavarandu hañininirim indariramarama ngatingurimandi. ³⁷ Harim nandi kuyuvu

12:28 Dan 2.44 nanga, 7.14 nanga, Lu 1.33 nanga, 17.20-21 nanga, Si 10.38 nanga, 1 Jo 3.8 **12:29** Ais 49.24 nanga, Lu 11.21-23 nanga, 1 Jo 4.4 **12:30** Mk 9.40 nanga, Lu 9.50 nanga, 11.23 **12:31** Mk 3.28-29 nanga, Lu 12.10 nanga, Si 7.51 nanga, 1 Ti 1.13 nanga, Hi 6.4-6 nanga, 10.26 nanga, 1 Jo 5.16 **12:32** Mt 11.19 nanga, Lu 12.10 nanga, Jo 7.12 nanga, 7.52 nanga, 1 Ti 1.13 **12:33** Mt 7.16-20 nanga, Lu 6.44 **12:34** Mt 3.7 nanga, 15.18 nanga, 23.22 nanga, Lu 3.7 nanga, 6.45

taya ngangaramata Got ambirimandi, Kru na ñamba mingga, na avi mingga vamba ambirimandi, vami.

*Kru muvira Jisasiñ muhim nzihi sihirasihirarim kitihumu
(Mak 8.11-12 nanga, Luk 11.29-32)*

³⁸ Kru tikatika kuyundu mirimba nanga hanjiniñ nanga Farisi muvira Jisasiñ nimavamu, Ahusiki, muhim nzihi sihirinana ngim vata piri kiring, vamu. ³⁹ Kamavahu Jisas nurin kimbis ambami, Nimati hiriviyindu krunavundi ñamba njiniñ. Harim Gotin ndaya maviñi mandamandu. Imutamut muhimimuhim nzihi ngimindan vata añangarandu hara mangimandiyu, maningga. Muhim nzihi sihirahi ngimaña ha, kru Gotindu kuyu minjata ambavaravara Jona sihirami handaya ngimandiyu. ⁴⁰ Jona asa arundu mavinggumbañi arikikwiri hivi kiyimi. Siwimañanda Krundu Njini hama ndahara arikikwiri hivi sava humbañi kiyimandi. * ⁴¹ Krunavundin Got ngatinguriman vata yihiramami hivi, Ninive hati krunavundi sihananga Gotindu taminggañi ñamba vana andindurim tanguramirimandiyu. Kamata narinandi tiwimiya krunavundi ñamba vanavana andindurim kuyu kimbañi ambavarimandiyu. Ninive hati Jona ambavarahi nganga mavinggimirumu. Hara kru mumingga nari ñingini kiyi mingga, Jona tarativiri. ⁴² Krunavundin Got ngatingurimandi tiwimiya, Navundi aru miku Sebandu hanjambi ndahara Gotindu taminggañi tanguramirimandi. Kamata krunavundi tihundu njiniñindu ñamba vanavanarim kuyu kimbañi ambavarimandi. Navundi aru miku kandihanjambi, pirivisa niñindu mandambuyi kindi. Hara Solomon indarimit avivi nuñandi ambavariti indaritin vata payimi. Hara kru mumingga niñi kiyi mingga Solomonin tarativiramangari, vami.

*Sundi ñamba anga payimi
(Luk 11.24-26)*

⁴³ Jisas sihinda ambami, Sundi ñamba kru muminggan mitata urimandi. Kamata kuku maniman upivu avirikimuhimu upi puhirata kindirimandi. Hara avirikimuhimu upi mangimandi. ⁴⁴ Kamata ambirimandi, Yi tavi kiyimin hañi anga uta kiyiman, vamba ambirimandi.

12:38 Mt 16.1 nanga, Mk 8.11 nanga, Lu 11.16 nanga, Jo 6.30 nanga, 1 Ko 1.22 **12:39** Mt 16.4 nanga, Mk 8.12 nanga, Lu 11.29-32 * **12:40** Jona 1.17yi ngamara. Kru Gotindu kuyu minjata ambavaravara Jonandu angwimikiya Jona uta pihu aru Ninive hati krunavundin Gotindu kuyu ambavarahi, nuñandi kuyu indarita mavinggimirumurim ambavarami. Jona 3.5yi ngamara. **12:41** Jna 3.5 **12:42** 1 Kin 10.1-10 nanga, 2 Sto 9.1-12 nanga, Mt 12.6 **12:43** Jop 1.7 nanga, Lu 11.24 nanga, 1 Pi 5.8

Kamavata uta kiyimi tavi ha ngiti ikirañata kanzi minayahuramintu sangiyimandi. ⁴⁵ Kamati uta sundi ñamba kuma timu, tamu arikinzipi tinggiruramata vat ñamba vanandu supirisupiri haninin timbuta pata indihuta tavi kandihani kiyimandiyu. Kru kandihama kuha ñamba kiyimi, hara tihu ñambatimanjarimandi. Krunavundi tihundu nininin siwimañanzihi yivurahimandi, vami.

*Nininin Jisas ninum nanga ninuranava
(Mak 3.31-35 nanga, Luk 8.19-21)*

⁴⁶ Jisas krunavundin kuyu nguhihi ninum nanga ninuratakiña pata Jisas nanga kuyundavarimindan vata tapirañi kiyimu. ⁴⁷ Kuyundavarahihi, kru muminga pata ambami, Namaka nanga naratakiña nananga kuyundavarimindan vata pata tapiravu nda kuyu, vami.*
⁴⁸ Kamavahi Jisas nun ambami, Yamaka nanga yaratakiña kandihaninin nininin, vami. ⁴⁹ Kamavata nunandi simbirasaran isihuramata ambami, Ngamara, nininin ndihi yandi yamaka nanga yaratakiña. ⁵⁰ Krunavundi Yavandak nunandi pihuyi kindi hamandu vana taya minjahandahandarim pirikindu haninin ndaya, yandi yamaka, yarimandakiña nanga yaratakiña, vami.

13

*Wit kiris ndu tihi kuyu
(Mak 4.1-9 nanga, Luk 8.4-8)*

¹ Kandihivi hañindaya Jisas tavihumba hambu mitata tapirañi pindhata uta indu aru hañindu tiyiyi minzita kiyimi. ² Kamatihi krunavundi sambu nu kiyimi hañi payihu, kupik hañi yahuta minzimi. Kamatihi krunavundi sihananga indu tavi hambu tanguvatamu. ³ Kamatihi Jisas nurin tihi kuyu sambu ambavarata, nimavami, Indarimara. Kru muminga wit kiris kivayi sisiviriman vata umi.*
⁴ Kamata kiva hañi sisivata uhihi muvira kindimbatiyi mingaramahu kava pata ñamu. ⁵ Muvira piri timba nanga virañi mingaramamu. Piri kandihanu simbiyi simbiyi kiri

12:45 Hi 6.4 nanga, 2 Pi 2.20-22 **12:46** Mt 13.55 nanga, Mk 3.31 nanga,

Jo 2.12 nanga, Si 1.14 * **12:47** Kru mirimba nanga muvira ambandu. Kuyu Matyu 12.47yi kiyi ninandihin Matyu nunambi mayihimbivirami. Kru muminga kuyu Mak 3.32yi nanga Luk 8.20yi kiyi haninin ngata, kuyu siwimañara kiyim vata, kuyu Matyu 12.47yi kiyi ninandihin sihindivura yihimbivirami, vandu. **12:50** Jo 15.14 nanga, Ro 8.29 nanga, Ga 5.6 nanga, 6.15 nanga, Kl 3.11 nanga, Hi 2.11 **13:2** Lu 5.1-3 * **13:3** Matyundu angwimikiyi kuyu kutanguta kumanzipi timu tinggiruramata ambavarami hañindu muhanda ni. Kuyu kaninandihin 13.3yi kita uta 52yi tihi kuyu sambu Gotindu tiwiyi kiyihyirim ambami.

hambu timba nanğa. Kamataharim wit kiris kandihanın piri kandihanu mıngaramata sariwayi timiravaramu. ⁶ Hara kundur ha kavarahi piri humbañi mamingumi. Harim ina kirahimuhi sahata kimumbiramu. ⁷ Ara wit kiris muvira siki punzimbunzi ñingifi mıngaramamu. Kamatihu siki punzi nanğa hanın timirata wit hanın tarıngumu. ⁸ Hara wit kiris muvira piri aviye mıngaramata timirata kandi tamamu. Muvira 100, muvira 60, muvira 30 tindi tamamu. ⁹ Kru kinzihi nanğa hama, kuyu nınandihin mıñatamamangarata indarim, vami.

*Jisas tihi kuyuyi taya ambavarami
(Mak 4.10-12 nanğa, Luk 8.9-10)*

¹⁰ Kiyihandata Jisasindu simbirasara pata nuñ nimavamba kitihumu, Mumindihi krunavundın tihi kuyuyi taya ambavarandana, vamu. ¹¹ Kamavahu Jisas ambami, Nariñ Got anditi muhimimuhim nuñandi tiwiye kiyihiye hañindu kuyu sapa sipiruta kindi ha ngimandira. Hara krunavundi mangimandiyu. ¹² Kru mumıngandu kandihamata him muhimimuhim kiyimandi hañi nuñ Got sihinda muvira ngurimandi. Kamati nuñandi muhimimuhim sambı kiyimandi. Hara kru mumıngandu muhimimuhim mangiyimandi ha, muhimimuhim mıñahandata kiyimandiyıpu ha Got pınguarata mitirimandi. ¹³ Kanimata sapayirim nuriñ tihi kuyu ngundin. Nuriñandi tamıngangiris ha tihirañandi, hara muhim mangimandiyu. Mıñatamandu hara, kuyu mu mañindarimandiyu, kamatu nuriñandi mirimba vu mandaruvıhirimandi. ¹⁴⁻¹⁵ Krunavundi kanimata nıñinıñirim ndihi Gotindu kuyu mıñata ambavaravara Aisaia ambami, Got ambi, Kuyu sambı ñimbiri indarimandira. Hara kuyu sapavu mangimandira. Muhiminda ngimindan vata sambı ñimbiri tihiraramirimandira, hara mangiyimandira. Krunavundi kandanınıñindu mavi humba hambu tikatikatimi. Kamatihi nuriñandi kinizihi hanın kuyu avi indaritarım yakwirivarandu. Nuriñandi tamıngangirisi ha mıñayihindu. Kamataharim nuriñandi tamınga ha muhim mangimandi. Kamati nuriñandi kinzihi ha muhim kuyu mañindariti, nuriñandi mavi humbavu kuyu sapa ha mangimandi. Kandihamata vana mañandita, mavingimiruta yi kiniyi patu nuriñ mıñavindamahin, vamba ambi, vamba ambami. Aisaia

13:12 Mt 25.29 nanğa, Mk 4.25 nanğa, Lu 8.18 nanğa, 19.26 **13:13** Lo 29.4

13:14-15 Ais 6.9-10 nanğa, Mk 4.12 nanğa, Jo 12.40 nanğa, Si 28.26-27 nanğa, Hi 5.11

ambami kuyu ha kandisikwisikwi yivurahi. ¹⁶ Nari kuyu indarindara, nanga muhimimuhim ngandara. Harim nari kinzhinzitimara. ¹⁷ Yi nariŋ kandi ambin, kuha kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara nanga kru tititaya kiyihiyi haŋiniŋ sambi muhimimuhim tihu ngara niŋiniŋ ngimindaŋ vata piritamamangaramu, hara mangamu. Nanga kuyu indarindara niŋiniŋ indarimindaŋ vata piritamamangaramu, hara maŋindarimu, vami.

*Wit kirisindu tihi kuyundu kuyu sapa
(Mak 4.13-20 nanga, Luk 8.11-15)*

¹⁸ Jisas sihinda ambami, Kru mumingga kivayi wit kiris kavaramindu tihi kuyu haŋindu kuyu sapa ambitin indarimara. ¹⁹ Wit kiris kwimbiyi miŋgaramamu maña handa, kru Gotindu tiwiyi kiyihiyindu kuyu avivi indarindi. Hara nuŋandi sapavu mangandi. Kamatihi Satan nu kindiyi pata sariwayiŋandi kuyu Got nuŋandi maviŋgukuyi kurindi haŋiniŋ piŋguvarandi. ²⁰⁻²¹ Ara wit kiris piri simbiyi simbiyi kirivu timba nanga virañi miŋgaramata sariwayiŋandi timiravarami maña handa, kru Gotindu kuyu avivi sariwayiŋandi indarita kinzhinzitindi. Hara nuŋandi indarimangaramangara vana ha wit kiris kundur maniman maña, harim nuŋandi indarimangamangara vana ha pakanda kindi. Gotindu kuyu avivi indarita kinzhinzitindi. Hara kru nuŋandi indarimangaramangara vana haŋandihinirim pimi nguhu, nuŋandi indarimangaramangara vana ha miŋgata yivundi. ²² Ara wit kiris muvira siki punzimbunzi ñiŋgiñi miŋgaramamu maña handa, kru Gotindu kuyu avivi indarindu. Hara piri niñindu himirim timutimutindi, nanga timbahiris sambi miŋatihiruramamarim indarindi. Kamatihi kandi vana haŋiniŋ Gotindu kuyu haŋiniŋ yivutariŋguhi kandimandamandi. ²³ Hara wit kiris piri aviŋi miŋgaramamu maña handa, kru Gotindu kuyu avivi indarita sapavu ngamangarandi. Kamata 30 kiris, 60 kiris, 100 kiris tindi kandi tamandi, vami.

Tipa ñamba kivayi timiravaramindu tihi kuyu

²⁴ Jisas nuriŋ tihi kuyu muŋandihin nimavamba ambami, Gotindu tiwiyi kiyihiyiha kru mumingga nuŋandi kivayi wit kiris avi haŋiniŋ kavarami maña. ²⁵ Hara krunavundi karihahuhu kru hamandu miku miŋga pata tipa ñambandu kiris wit avi ñiŋgi hañi kavarata umi. ²⁶ Kamatihi kiyihandata wit haŋiniŋ aruta kandi tamirim

andihī ṅgahura tipa ṇamba haṇiniṅ ndahara kandi tamirim kiyimi. ²⁷ Kamatihu simbirasara haṇiniṅ uta kiva niṅuva hamaṅ nimavamba ambamu, Aru miṅga, ara wit kiris taya vaha nandi kiva niṇi kavaramana vamba indarindariṅ. Hara mumindihi tipa ṇamba nda naṅga timiri, vamba ambamu. ²⁸ Kamavahu nuriṅ ambami, Miku hiru mumiṅga kandi musa ha andisimi, vamba ambami. Kamavahi ambamu, Ṅginangata uta tipa ṇamba ha kumbiravarim, vamba ambamu. ²⁹ Kamavahura nuriṅ ambami, Kitiraṅgitiraṅgwisa. Tipa ṇamba haṇiniṅ kumbiravarambara wit avi haṇiniṅ naṅga kumbiravaritiramandihi. ³⁰ Kamata mandita mitira arikita kihirihiri arutimu. Kamatu tahiratahira tiwimi kru simbira miṇimandiyu haṇiniṅirim ambiriman, Tipa ṇamba haṇiniṅ wisa tahirandahira kiti kahaṅgaha ahuyi kirahirarim tamamara. Kamata wit avi haṇiniṅ yivutihiruramata huyimandavi yandiyi tamamamara, vamba ambami, vami.

Mastet kirisindu tihi kuyu

(Mak 4.30-32 naṅga, Luk 13.18-19)

³¹ Jisas nuriṅ tihi kuyu muṇandihin nimavamba ambami, Gotindu tiwiyi kiyihiyiḥa sahi mastetindu kiris maṇa. Kru mumiṅga mastet kiris ha miṇata nuṇandi kivayi sisivami. ³² Mastetindu kiris ha sahi muvirandu maṇa ma. Sukihiris sirambi, hara timirata arutindi ha sahi muviraṅ tarativirata ahu maṇa arutindi. Kamatihu kava pata nuṇandi maka haṇi niṅgi tihundu, vami.

Yisindu tihi kuyu

(Luk 13.20-21)

³³ Jisas nuriṅ sihinda tihi kuyu muṇandi nimavamba ambami. Gotindu tiwiyi kiyihiyiḥa yis maṇa. Navundi muṇambi wit sambi miṇata yis naṅga tarayiwaraṭa tamahi kihata siṅgi ha naṅga kihirihiritindi, vami.

Jisas tihi kuyuyi taya ambavarami

(Mak 4.33-34)

³⁴ Jisas sihanaṅga kuyu krunavundiṅ ambavarami niṇiniṅ, tihi kuyuyi taya ambavarami. Miṇamamaṇi ndamata maṇambavarami. ³⁵ Kuha kru Gotindu kuyu miṇata ambavaravara mumiṅgandu mikatimbayi Got nimavamba ambami, Muhimimuhim piri niṇi yivurahami hirivi haṇinda kita patavata tihundu takuk niṇi, muhimimuhim sipiruta kindi ha yi tihi kuyuyi taya ambavariman, vamba ambami. Kamavami kuyu ha Jisas andihī kandisikwisikwi yivurahami.

Tipa ñambandu tihi kuyundu kuyu sapa

³⁶ Jisas krunavundiṅ mitata tavi humbañi indihuhu nuṅandi simbirasara haṅiniṅ nu kiyimiṅ pata nimavamba kitihumu, Tipa ñamba kivayi yaharamami hañindu kuyu sapa ha ambina ṅgahariṅ vaha, vamu. ³⁷ Kamavahu Jisas nuriṅ ambami, Kru wit kiris avi kavarami hama Krundu Ñiṅi. ³⁸ Ara kiva ha piri niṅandihin. Ara wit kiris avi haṅiniṅ krunavundi Gotindu tiwiṅ kiyihiṅ haṅiniṅ. Ara tipa ñamba haṅiniṅ, kaṅiniṅ krunavundi Satanindu. ³⁹ Kru miku miṅga tipa ñamba kavarami hama Satan. Ara wit tahiratahira tiwimi haṅandihin piri niṅandihindu imbihivi. Ara simbirasara wit tahiratahira haṅiniṅ Gotindu kutikara. ⁴⁰ Kru tipa ñamba kumbirata kiram maña ha, piri niñindu imbihiviṅ andirimandiyu. ⁴¹ Krundu Ñiṅi hama nuṅandi kutikara haṅiniṅ simbiti payimandiyu. Kamati muhimimuhim andihi krunavundindu indarimaṅgaramaṅgara vana ñambatindi haṅiniṅ naṅga, kru sihanaṅga ñamba vana andindu haṅiniṅ, piṅguvarimandiyu. ⁴² Kamata kavariṅ ahumira aruyi urimandiyu. Ahutunṅi kandihañi irihariha mika satipirimandiyu. ⁴³ Kanditiwimi hañi krunavundi tititaya kiyihiṅ haṅiniṅ, nuriṅandi Niṅuvandu tiwiṅ kiyihiṅ hañi ina timirata siñandindi maña siñandirimandiyu. Kru kinzihi naṅga hama, kuyu niṅandihin miṅatamamaṅgarata indarim, vami.

Timbahiris tupi piriṅhumbañi sipiruta kindindu tihi kuyu

⁴⁴ Jisas sihinda ambami, Gotindu tiwiṅ kiyihiṅ timbahiris tupi kiva itiñi piri kayivata sipirumu maña ṅandi. Kamatiṅ kru mumiṅga ṅgata sihinda sipirumi. Kamata kinziṅzita uta nuṅandi muhimimuhim ambahi mut miṅahu timbahiris ha miṅata uta kiva kandiha mut miṅami, vami.

Wiriri avinziṅwi ṅandindu tihi kuyu

⁴⁵ Jisas sihinda tihi kuyu muṅandi ambata nimavami, Gotindu tiwiṅ kiyihiṅ, kru timbahirisindu ariṅ miṅga wiriri avirim puhirata kindimañandimi. ⁴⁶ Kamata wiriri muṅandi ṅgahi avinziṅwisikwi tihi, uta ambahi muhimimuhim nuṅandiha mut miṅahu timbahiris ha miṅata uta wiriri avinziṅwi kandiha mut miṅami, vami.

13:38 1 Ko 3.9 **13:40** Mt 7.16 naṅga, Jo 15.6 **13:41** Mt 24.31 naṅga, 25.31-46 naṅga, Mk 13.27 **13:42** Mt 8.12 **13:43** Dan 12.3 naṅga, 1 Ko 15.42 naṅga, 15.53 naṅga, 15.58 **13:44** Ais 55.1 naṅga, Mt 19.29 naṅga, Lu 14.33 naṅga, Fl 3.7-8 naṅga, Sk 3.18 **13:46** Snd 2.4 naṅga, 3.14-15 naṅga, 8.10 naṅga, 8.19

Kamahayindu tihi kuyu

⁴⁷ Jisas sihinda tihi kuyu muṇandi ambata nimavami, Gotindu tiwiyi kiyihiyiha kamahayi indu muyi kavarahu miṅguhi muhimimuhim asa miṇandu maña. ⁴⁸ Kamahayi ha yavurihi piṅgirita pata tiṅgivu tamamu. Kamata minizita itihata asa avivi haṇiniṅ maki isi muyi tamata, asa ṇamba haṇiniṅ kahuvaramu. ⁴⁹ Piri niñindu imbihiviyi ndahara siwimañanda andirimandiyu. Gotindu kutikara pata, kru ṇamba ṇiniṅ kru tititaya kiyihiyi ṇiṅgi hañi kiyimandiyu haṇiniṅ miṇimandiyu. ⁵⁰ Kamata kavaritu ahumira aruyi urimandiyu. Kamata ahutunḡi aruyi kavaritu irihariha mika satipirimandiyu, vami. ⁵¹ Kamavata Jisas simbirasara haṇiniṅ kitihuta nimavami, Kuyu sihananḡa kaniniṅindu kuyu sapa ṅgandara vaha, vami. Kamavahi ambamu, Ṅgandariṅ, vamu. ⁵² Kamavahu nuriṅ ambami, Tikatika kuyundu mirimba nanḡa haṇiniṅ tikatika kuyu ṅgandu. Kamataharim Gotindu tiwiyi kiyihiyindu kuyu sapa handahara ṅgandu. Nuri tavi aru muṇandihinindu niṅuva maña. Tavihumba hañindu muhambu indihuta muhimimuhim nuṇandi avivi kuhandu nanḡa kihi yavurita kindi haṇiniṅ, sihananḡa miṇaramahi tapirañi pindihami, vami.

Nasaret hati Jisasinḡ kutivu tamamu

(Mak 6.1-6 nanḡa, Luk 4.16-30)

⁵³⁻⁵⁴ Jisas tihi kuyu kaniniṅ ambavarata mituta piḡu kandiha mitata nuṇandi piḡuyi umi. Uta Got nanḡa kuyundavaravara tavi nuriṇandiyi indihuta, krunavundiṅ Gotindu kuyu ambavarami. Kamatihi krunavundi sihananḡa nuṇandi kuyu ha indarihu mavi yahavarahi nimavamu, Kru kanima indarimit avi nanḡa muhim nzihi sihirandi vana niṇandihin paṇundu miṇami. ⁵⁵ Ara ṅgandariṅ, kru nima niṅuva tavi tihutihu miṅga. Niṅum Maria, niṇuranava, Jems, Josep, Saimon nanḡa Judas. ⁵⁶ Nanḡa niṇurimangati sihananḡa kihiri kiriṅ. Kru kanima tikatika nanḡa indarimit avi niṇandihin paṇundu miṇata kandi vana niṇiniṅ andi, vamu. ⁵⁷ Kamavata nuṇirim kipuhiputimu. Kamatihura Jisas nuriṅ nimavami, Kru Gotindu kuyu miṇata ambavaravara miṅga mupiḡu mupiḡu nu ṇimbi nanḡa miṅga kindi. Hara nuṇandi piḡu timbanzikwiyi nanḡa nuṇandi taviyi nu ṇimbi maniman miṅga kindi, vami. ⁵⁸ Kamataharim niṇambirim

13:47 Mt 22.9-10 **13:49** Mt 13.42 nanḡa, 25.32 nanḡa, Lu 13.28 **13:53-54**

Mt 2.23 nanḡa, 7.28 nanḡa, Mk 6.1 nanḡa, Lu 4.16 nanḡa, 4.22 nanḡa, Jo 7.15

13:55 Jo 6.42 **13:57** Mt 11.6 nanḡa, Mk 6.3-4 nanḡa, Lu 4.24 nanḡa, Jo 4.44

13:58 Mk 6.5-6

maṇḍarimaṇḍarahu, pihu kandihañi muhimimuhim nzihi kandiṅgandi nzikwi manzihirami.

14

Herot Jisasirim Jon kukuyi miṅaṅgiruhiru hama vaha vami

(Mak 6.14-29 naṅga, Luk 3.19-20 naṅga, 9.7-9)

¹ Kandihirivi hañi Herot pirivisa Galilindu gavamandu aru miku kiyimi. Kamata Jisas muhimimuhim nzihisihi andimi vana ha indarimi.* ² Jisasindu kuyuhinzi Herot indarita nuṅandi simbirasara haṅiniṅ nimavami, Kru kandihama Jon kukuyi miṅaṅgiruhiru hama ndimbanzikwi. Nu savayi kita aṅga yahamirami. Harim muhimimuhim nzihi sihirasihirandu tikatika nuṅandi kiyi, vami. ³⁻⁴ Kuha Herodiasinṅ Herot urami, nu niṅura Filip nimburi. Kamatihi Jon Herotinṅ nimavami, Navundi kaṅambiṅ urahana avimandi, vami. Kamavahi Joninṅ Herot miṅahandata siki takiri maña tikatika himiñi kahañata ñamba vana andihu tamandu upiyi tamami. ⁵ Kamata Herot Joninṅ yivutatamiriman vata andimi. Hara krunavundi Jonirim kru Gotindu kuyu miṅata ambavaravara miṅga vamba indarimitandu. Harim krunavundirim piṅitumi. ⁶ Kamata muhiyiyi kru muvira pata Herot naṅga niṅum nuṅ kavumi hivi haṅandihinirim indaramata ñamu. Kamatihi kandihivi hañi Herodiasindu navundi ñiṅi haṅambi pata nuri kiyimu itihañi tuturamami. Kamatihi Herot tuturamami haṅandihinirim mavindamaṅarami. ⁷ Kamata Herot tikatika kuyu kahañata nimavami, Kandisikwisikwi, yaṅ muhimirim nda kitiwina ṅguriman, vami. ⁸ Kamavahi Herodias, navundi ñiṅi haṅambi niṅum, nuṅandi navundiṅ ambami. Kamatihi nuṅandi navundi haṅambi Herotinṅ ambami, Jon kukuyi miṅaṅgiruhiru hamandu mikumuṅgi ha maki muyi tamata kavuta pata yaṅ ṅgu, vami. ⁹ Kamavahi aru miku hama kuyu kandihama indarihi nuṅandi mavimbu pimitimi. Hara tikatika kuyu kahañami haṅandihinirim indarimi. Harim kihiri minzita ñamu haṅiniṅindu tamingangimbañi sihumi ṅgavitinima vata, saṅganzaṅaṅ ambahi navundi ñiṅi haṅambi ambami maña andimu. ¹⁰ Kru mumingāṅ simbihi kru ñamba vana

* **14:1** Herot kanima, mu ñimbi nuṅandi Antipas, pirivisa Galili karatamandi. Herot kandihama niṅuvandu ñimbi Herot. Niṅuva Herot Aru miku kiyimi hiriviyi, Maria Jisasinṅ kavumi. Matyu 2yi ṅgimandira. **14:3-4** Wkp 18.16 naṅga, 20.21 naṅga, Mt 11.2 naṅga, 21.26 naṅga, Lu 3.19-20 naṅga, 20.6

14:10 Mt 17.12 naṅga, Mk 6.27 naṅga, Lu 9.9

andihi tamandu upiyi umi. Uta sanganzara muhaman
ambahi Joniŋ piŋwi pitimi. ¹¹ Kamata maki muyi miku
ha tamata miŋata uta navundi ŋiŋi haŋambiŋ ŋgumi.
Kamatihi niŋum kiyimiŋ miŋata umi. ¹² Kamatihi Jonindu
simbirasara haŋiniŋ pata Jonindu pati ha kavuta uta, sava
humbaŋi tamamamu. Kamata uta jisasiŋ ambavaramu.

Jisas 5,000 krun ñaña ngumi

(Mak 6.31-44 nanga, Luk 9.10-17 nanga, Jon 6.1-13)

¹³ Jisas Joniŋ yivutatamatama kuyu indarimi, harim kandi pihu ha mitata nuŋandi simbirasara haŋiniŋ nanga kupik miŋata kru maniman upivu umu. Kamatihura krunavundi sambi Jisas uyi vava kuyu indarita, pihu aru haŋiniŋ mitata, nuŋ puhirata piriyi umu. ¹⁴ Uta yivurahata ŋgahi krunavundi sambi kiyimu. Kamatihi ŋgahi mavindihi, nuriŋandi krunavundi kandi nanga haŋiniŋ miŋavindamami. ¹⁵ Kamata kivititihi simbirasara haŋiniŋ pata Jisasin nimavamu, Niŋu kru maniman upivu, nanga ina miŋguta kivitirim andi. Harim avinda krunavundiŋ simbina pihu makamaka uhuhu nuriŋambirim ñaña mut miŋamu, vamu. ¹⁶ Kamavahu Jisas nuŋandi simbirasaraŋ ambami, Mumirim urimandiyu. Nariŋambinda ñaña ŋgutira ñamu, vami. ¹⁷ Kamavahi nuŋ ambamu, Ariŋandi ñaña niŋi sambi maŋgiyi. Mavatimba arikita arikita kwiri nanga asa arikita taya kiyi, vamu.* ¹⁸ Kamavahu ambami, Ara mavatimba nanga asa kandiha yi kini niŋi miŋata payimara, vami. ¹⁹ Kamatihi Jisas krunavundiŋ ambahi tipa haŋi minzimu. Kamatihi mavatimba arikita arikita kwiri nanga asa arikita haŋiniŋ miŋata, kimba nimbu kuta yahuta Gotiŋ kuyu avivi ŋgumi. Kamata miŋasihiraramata nuŋandi simbirasaraŋ ŋguhi krunavundiŋ tiŋgirumu. ²⁰ Kamatihi sihananga ñahu kipitimi. Kamata mitamu haŋiniŋ kiyihi, yivutihiruramata tiwatiwa kuma timutamu, tanda arikinziŋi tiŋgiruramatayi kundamu. ²¹ Kru ñamu haŋiniŋ 5,000 vat krundaya. Hara navundi nanga ñiŋisiŋiŋ mayihitiŋgirumu.

Jisas indu himbañi kindavarami

(Mak 6.45-52 nanga, Jon 6.16-21)

²² Jisas nunambi kita krunavundin simbitin urimandiyu vata andimi. Harim nunandi simbirasara haḡinin kupik haḡi yahuta kasiramata indu timukari hambu indihumu

14:14 Mt 9.36 nan̄ga, Mk 6.34 * **14:17** Mavatimba Juda hati musa
 min̄andu han̄iniṅ aru sikwi ma. Mavatimba arin̄andi skon vandu han̄gim
 maña. Mavatimba kuman̄zipi tin̄girumata han̄iniṅ arikimbat taya ñahu.

14:19 Mt 15.35-39 nanga, Mk 8.6-10 nanga, Lu 9.17 nanga, Jo 6.11-13 **14:20** 2 Kin 4.44 nanga, Mk 6.42-43

vata ambami. ²³ Kamata krunavundiṅ simbihi uhuhu nu nuṅambi apuvu Aru nima naṅga kuyundavaririm yahumi. Kamata ina miṅgumi hiriviṅ nu nuṅambi apu hambu kiyimi. ²⁴ Kupik ha tivi hambu mitata uhi kutandimi. Kamatihi wini kupik ṅapiru hambu pata kuku ha naṅga kupik ha tarayikirahi minza haṅu ndaya kiyimi. ²⁵ Kamata kwisi pihirita siṅandih Jisas kuku himba haṅi tanguramata uta nuṅandi simbirasara haṅiṅ kiyimuyi yivurahami. ²⁶ Kamatihi nuṅ ṅgahu indu himba haṅi payihi piṅituta nananṅarata ambamu, Ni sundi ṅamba muṅandi, vamu. Kamavata piṅituta pati avanṅaramu. ²⁷ Kamatihura sariwayiṅandi Jisas nuriṅ nimavami, Tikatikatita kiyimara. Nimbu yitih piṅimandumara, vami. ²⁸ Kamavahi Pita yahata nuṅ kimbi nimavami, Aru miṅga, na tiṅgata, ambina yindahara kuku himbaniṅi na kina haṅi tanguramata utini, vami. ²⁹ Kamavahi Jisas ambami, Ara paṅi, vami. Kamavahi Pita kupik ha mitata kuku himba haṅi tangutanguramata Jisas kiyimiṅ umi. ³⁰ Hara ṅgahi wini ha tikatika sikwitihi piṅitumi. Kamata kuku haṅi tihita miṅguhandami. Harim yahata kuyu kimbaṅi nimavami, Aru miṅga, yaṅ ṅgurama, vami. ³¹ Kamavahi sariwayiṅandi Jisas kumandamata Pitaṅ miṅahandata nimavami, Yaṅirim indarimanṅaramanṅara vana nandi ha sukiṅsimbiri. Mumindihi nandi indarimit arikita kiyi, vami. ³² Kamavata arikimbat kupik haṅi yahuhu wini ha tihimitami. ³³ Kamatihi kru kupik himba haṅi kiyimu haṅiṅ Jisasindu ṅimbi tihuyahata nimavamu, Kandisikwisikwi na Gotindu ṅiṅi, vamu.

*Kandi naṅga haṅiṅ Genesaret miṅavindamami
(Mak 6.53-56)*

³⁴ Jisas naṅga nuṅandi simbirasara indu timukari hambu indihuta, pihu Genesaret ariṅi yivurahu. ³⁵ Kamatihi kru kandihaṅu hati Jisasiṅ ṅgata, nuṅ ṅgandu, harim sihananṅa pihu kandihaṅu ariṅi kindu haṅiṅirim kuyu tamahu umi. Kamatihi krunavundi sihananṅa kandi naṅga haṅiṅ timbuta nu kiyimiṅ payimu. ³⁶ Kamata Jisasiṅ, mitina krunavundi kandi naṅga niṅiṅ nandi mikwiri ṅapiru haṅi miṅasarata avindimu vata aṅanṅaramu. Kamata krunavundi sihananṅa kandihamatimu haṅiṅ, avindimu.

15

*Gotindu tikatika kuyu añingitakiñandu kuyu taratıvirahi
(Mak 7.1-13)*

¹ Kandihirivi hañu Farisi nanga tikatika kuyundu mirimba nanga hañiniñ Jerusalem mitata Jisas kiyimiñi umu. Kamata nuñ nimavamba kitihumu, ² Mumindihi nandi simbirasara niñiniñ ariñandi añingitakiñandu tikatika kuyu ariñ ngumu niñiniñ miñata kavarandu. Ñirim, kuma ñimburitara mañandu, vamu.* ³ Kamavahu Jisas nuriñ kimbi nimavami, Mumindihi nariñandi vana taya miñahandata, Gotindu tikatika kuyu miñata kavarandara. ⁴ Got ambami, Naminavandu tiwiñi taya kita nuriñandi kuyu taya miñahanda. Nanga, kru niñum niñuvan mikatihirimandi hama kwimirimandi, vamba ambami. ⁵ Hara nari nimavamba ambandara, Kru muminga niñum niñuvan nguramaramandu timbahiris hañandihin ndaya kiti, yahata niñum niñuvan ambirimandi. Yi timbahiris ni Gotiñ ngurim yihiramin ndaya kiyi, vamba ambirimandi. ⁶ Kru kandihama niñum niñuvandu tiwiñi mangiyimandi. Hara nari ambandara, Kru niñum niñuvan timbahiris manguta avi vana andirimandi, vamba ambandara. Kandihamata vanayi nari Gotindu kuyu hañandihin tanguhara miñgundi. Kamata nariñandi nañingitakiñandu vana taya tihuyahandara. ⁷ Nari kuyusihirimbiñahi niñiñ. Gotindu kuyu miñata ambavaravara Aisaia nariñandi vanarim ambami, Got ambi, ⁸ Krunavundi yandi ñimbi nuriñandi mikatimbayi tihuyahandu. Hara nuriñandi maviñguku nanga indarimit hañiniñ yambirim kutañi nzikwi kindi. ⁹ Krundu tikatika kuyu ambavarata, Niñandihin Gotindu kuyu, vamba ambandu. Harim yandi ñimbi sañ nanga tihuyahandu, vamba ambi, vamba ambami, vami.

*Gotindu tamingañi ñiñindindirim ambami
(Mak 7.14-23)*

¹⁰ Jisas krunavundiñ uraramahi payihu nimavamba ambami, Kuyu ni ambitin indarimangarata mirimbañi tamamara. ¹¹ Muhimimuhim mika humbañi indihundi hañiniñ andihi Gotindu tamingañi kru ñiñi mandindi.

15:2 Mk 7.5 nanga, Lu 11.38 * **15:2** Simbirasara hañiniñindu kuma hañiniñ ñiñindimbanzikwi mandihira ñamu. Ñiñi nanga himinda Gotindu tamingañi miñata, nuriñambi ñiñi nañgandituma vata Juda hati piñitundu. Kamataharim kuyu tikatika mu, kuma ñimburita Gotindu tamingañi sihinda ñañiranditara ñañandu nandi kindi. **15:4** Kis 20.12 nanga, 21.17 nanga, Wkp 20.9 nanga, Lo 5.16 **15:8** Ese 33.31 **15:8** Ais 29.13 **15:9** Kl 2.18-22 nanga, Ta 1.14 **15:11** Mt 12.34 nanga, Si 10.15 nanga, Ro 14.14 nanga, 14.17 nanga, 1 Ti 4.4 nanga, Ta 1.15

Muhimimuhim kuyu mikatimba ni ambavarandi hañandihin andihi, Gotindu tamingañi kru ñiñindindi, vami. ¹² Kamavahi kiyihandata Jisasindu simbirasara hañiniñ pata nuñ nimavamu, Farisi ndañiniñ kuyu kandini indarihu nurinandi mavi ndambu avimandiha nganada, vamu. ¹³ Kamavahu Jisas nurin nimavami, Yavandak nuñandi pihuyi kiyi hama kiva nanga minga. Harim muhimimuhim nu mangurimi hañiniñ kundur hañiniñ nanga kumbiravarimandi. ¹⁴ Kañiniñirim kandi vata mañambamara. Nuri taminga ñumi ñiniñ maña. Taminga ñumi minga yahata taminga ñumi muhaman kwimbi isihuramiriman vata arikimbat kumbañi minguhu, vami. ¹⁵ Kamavahi Pita Jisasiñ kitihuta nimavami, Krunavundiñ muhimimuhim andihi Gotindu tamingañi ñiñindindu vamba tihi kuyu ambavarana hañindu kuyu sapa ariñ ambavarina indarihariñ vaha, vami. ¹⁶ Kamavahi Jisas ambami, Narindahara kwinikwinitira wisa vaha tihi. ¹⁷ Nari ngandara. Muhimimuhim mika humbañi indihundi ha mavi humbañi mingundi. Kamatihi mavi niñandihin sihusihu taviyi pingubarahi undi. ¹⁸ Hara kuyu mika niñandihin ambavarandi hañandihin maviñguku nimbundu yivurahandi. Kandi vana hañandihin andihi Gotindu tamingañi kru ñiñindindi. ¹⁹ Yi krundu maviñgukuyindu muhimimuhim ñamba vana nimata niñiniñ yivurahandirim ambin. Indarimit ñamba. Kruñ yivutatamahi kimuhimu vana. Navundi kru maniman nanga kru navundi maniman miñavingirivingiri vana. Navundi kru nanga hañiniñ, nanga kru navundi nanga hañiniñ pisingarahara vana. Kipa miñamiña vana. Ngatingirutingiru tiwimiya kuyusihiñguyu ambavaravara vana, nanga muñiniñ ñamba tangutangy vana. ²⁰ Kandi vana niñiniñ andihi, Gotindu tamingañi kru ñiñindindi. Hara kru kuma ñimburiñati ñandi hañandihin andihi Gotindu tamingañi kru ñiñi mandindi, vami.

*Kenanindu navundi Jisasirim indarimanğarami
(Mak 7.24-30)*

²¹ Jisas pihu Genesaret mitata, pihu aru Tair nanga Saidonindu vu umi. ²² Kamatihi Kenanindu krunzapayindu navundi uta kandambu kindi ñambi pata kuyu kimbañi Jisasiñ nimavami, Aru minga, na Devit Niñuñingi yañ sihingga. Yandi navundi ñiñi niñambiñ sundi ñamba ariñguta pisingarandi, vami. ²³ Kamavahira Jisas nuñ

kuyu kimbi mu ndahara manjambami. Kamatihira navundi hanjambi tuvirata sihindi payihi Jisasindu simbirasara hanjini pata Jisasi nimavamu, Navundi njambi sihindi nimbu avangarata sirindamata payitih simbina anga umi, vamu. ²⁴ Kamavahu Jisas ambami, Got yan simbihi Israel hatin ndaya, sipsip singundindu maña hanjini nguramirim payimin, vami. ²⁵ Kamavahira navundi hanjambi pata Jisas kiyimi hañi tandamikwimikwita, nangwindarata pirinimbu tihirata nimavami, Aru mingga, yan ngurama, vami. ²⁶ Kamavahi Jisas nuñ ambami, Ñinindu ñaña ni mngata upiririm kavaritirin utima, vami.* ²⁷ Kamavahira navundi hanjambi nimavami, Aru mingga, kandi ambana. Hara ñini hanjini ñahu, ñaña miñi njuvandu pina tiwivu mingaramandi hanjini upiri ñandu, vami. ²⁸ Jisas kuyu kandiha indarita navundi hanjambirim nimavami, Navundi na, nandi indarimanngaramangara vana ha aru sikwi. Harim indarimitana him ha yivuraham, vami. Kamavahi navundi hanjambindu ñini hanjambi kandihirivi hañi sikwitaya avindimi.

Jisas kandi nanga hanjini sambu mngavindamami

²⁹ Jisas pihu kandiha mitata indu Galili kuku tiviyindiviñi ndaya umi. Kamata apuvu yahuta minzimi. ³⁰ Kamatihi krunavundi sambu nu kiyimi payimu. Kamata tanda ñamba, tamingga ñumi, punzi kimikimi, manguyundavaravara hanjini, nanga muhimimuhim kandi nanga hanjini sambu timbuta pata nuñandi tandanzapa hañi tamamu. Kamatihi nurin mngavindamahi, avindimu. ³¹ Kamatihi krunavundi ngahu manguyundavarandu hanjini kuyundavarahu, punzi kimikimi hanjini avindihu, tanda ñamba hanjini kindavarahu, tamingga ñumi hanjini tihirañamu. Kamatihi indarihita Israelindu Gotindu ñimbi tihuyahamu.

Jisas 4,000 krun ñaña ngumi

(Mak 8.1-10)

³² Jisas nuñandi simbirasarañ uraramahi payihu nimavami, Krunavundi njinijirim yan mavindi. Ara nanga ariki hivi sikwi kiyihu kwiri hivi niñi ñaña nurinandi mangiyi. Harim aviharim kitu simbitin utu avi

15:24 Mt 10.5-6 nanga, Si 3.25-26 nanga, Ro 15.8 * **15:26** Jisas navundi hanjambin tangutini mingum vata manandimi. Maningga. Hara kuyu avi ni Israel hati kiyuyi wisa umi, kamati sihindivura munjini indarimu vata piri tamami. Kamataharim Jisas tihi kuyu kanjandihin gumi. Njinsirambi hanjini Israel hati maña, upiri hanjini krunzapa munjini maña. Hara Jisas navundi hanjambindu indarimanngaramangara vana ha ngata nuñ nguramami. **15:28** Mt 8.10 nanga, 8.13 **15:31** Mk 7.37 **15:32** Mt 14.14

mandirimandi. Tamiŋganzihisihitinda kwimbiyi miŋgata yivituma, vami. ³³ Kamavahi nuŋandi simbirasara haŋiniŋ Jisasiniŋ nimavamu, Nimbiraŋi kru maŋgiyi. Harim ara mavatimba sambi paŋundu miŋata krunzivi kaniniŋiŋ ŋgutiriniŋ ŋirimandiyu, vamu. ³⁴ Kamavahu Jisas nuriniŋ kitihuta nimavami, Nariŋandi mavatimba pamata kiyi, vami. Kamavahi ambamu, Ariŋandi mavatimba kuma timu, tamu arikinzipi tiŋgiruramata kiyi, nanga asa sambi sikwi maŋgiyi, vamu. ³⁵ Kamavahu Jisas krunavundiniŋ ambahi piriyi kambaminzimu. ³⁶ Kamatihi mavatimba kuma timu, tamu arikinzipi tiŋgiruramata haŋiniŋ nanga asa haŋiniŋ miŋami. Kamata Gotiniŋ kuyu avivi ŋguta miŋasihiraramata nuŋandi simbirasaraŋ ŋgumi. Kamatihi nuŋandi simbirasara haŋiniŋ krunavundiniŋ ŋgumu. ³⁷ Kamatihi sihananga ŋahu kipitimi. Kamata ŋata mitamu haŋiniŋ yivutihiruramata, tiwatiwa aruru kuma timu, tamu arikinzipi tiŋgiruramatayi kundamu. ³⁸ Kru minzita ŋamu haŋiniŋ kruŋ ndaya yihitiŋgiruhu 4,000 ndimi. Hara navundi nanga ŋiŋi sirambiŋ mayihitiŋgirumu. ³⁹ Kamata Jisas krunavundiniŋ simbihi uhu, kupik miŋata Magadanindu vu umi.

16

*Jisasiniŋ muhim nzihi sihirina ŋgim vamu
(Mak 8.11-13 nanga, Luk 12.54-56)*

¹ Farisi nanga Sadyusi Jisasirim anditi ŋgim vata pata nuŋ ambamu, Na Gotindu simbira miŋandanatingata muhim nzihi sihirina nandi kuma munzi ŋgim, vamu. ² Kamavahura nuriniŋ kimbi nimavami, Kivititi ambandara, Ihumbisa nimbu ŋaŋgwindi. Harim aviniŋgiyi kiyimandi, vamba ambandara. ³ Kivisihi ambandara, Kukumuwava ndaŋguta ihumbisa nimbu kitiriti. Harim musi kuku nanga wini payimandi, vamba ambandara. Kambu kandi, ihumbisa nimbu muhimimuhim nzihi yivurahandi haŋiniŋ ŋgamaŋgarandara. Hara muhimimuhim nzihi tihungiŋgiŋgi yivurahandi niŋiniŋ maŋgamaŋgarandara. ⁴ Krunavundi tihundu niŋiniŋ ŋamba ŋiniŋ nzikwi, harim Gotiniŋ ndaya maviŋi mandamandu. Kamatindi imutamut muhim nzihi ŋgimindaŋ vata tuviraŋdu, hara muhim nzihi muyipu ndahara maŋgimandiyu. Muhim nzihi miŋgiyamiŋgiya, Gotindu kru kuyu miŋata ambavaravara Jonandu handaya ŋgimandiyu, vami. Kamavata Jisas nuriniŋ mitata umi.

*Farisi nanga Sadyusindu yisindu tihi kuyu
(Mak 8.14-21)*

⁵ Jisas nanga nuṇandi simbirasara haṇiniṇ uta indu timukari yivurahamu. Hara nuṇandi simbirasara haṇiniṇ kwinikwinita mavatimba miṇata maṇumu. ⁶ Kamatiḥu Jisas nurin ambami, Nari Farisi nanga Sadyusindu yisirim tamiṇga nanga kindamara, vami. ⁷ Kamavahi nuṇandi simbirasara haṇiniṇ nurinambi masamasa kuyudavarata ambamu, Mavatimba mambaha mamiṇata payiharin yisirim ambi, vamu. ⁸ Kamavahu indarita Jisas nurin ambami, Kru indarimanḡaramanḡara vana suksimbiri nanga nari. Mumindihi nari arinandi mavatimba manḡiyi, vamba ambara. ⁹ Nari indarimitata mambaha nḡara. Mavatimba kumanzipi timu tinḡiruramata 5,000 kru ṇahu, pamata tiwatiwayi kundamara. ¹⁰ Nanga nari mavatimba kuma timu, tamu arikinzipi tinḡiruramata 4,000 kru ṇamu. Kamatiḥu tiwatiwa aruru pamatayi kundamara. ¹¹ Nari mumindihi indarimitata manḡara. Narin yi mavatimbarim indarimitata kuyu manḡwin. Yi ambin, nari Farisi nanga Sadyusindu yisirim tamiṇga nanga kindamara vata ambin, vami. ¹² Kuyu kandiha indarita ambamu, Yis mavatimba nanga kirandu haṇandihinirim manḡambavari. Farisi nanga Sadyusindu kuyurim tamiṇga nanga kindamara vata ambi, vamu.

*Pita Jisasin ambami na nuḡaya vami
(Mak 8.27-30 nanga, Luk 9.18-21)*

¹³ Jisas pihu aru Sisariafilipai vurim umi. Uta kanditiwimi haṇi nuṇandi simbirasaran kitihuta ambami, Krunavundi ninirim Krundu Ṇinji, vamba ambandu, vami. ¹⁴ Kamavahi ambamu, Muvira nambirim Jon kukuyi miṇanḡiruhiru hama vandu. Muvira nambirim Elaija vandu, muvira nambirim Jeremaia vandu, mana kuhandu kru Gotindu kuyu miṇata ambavaravara haṇiniṇindu muvat miṇga vaha, vamba ambandu, vamu. ¹⁵ Kamavahu Jisas nurin kitihuta ambami, Hara narinambi, yambirim nin ndaya vamba ambandara, vami. ¹⁶ Kamavahi Saimon Pita kimbi nimavamba ambami, Na Got krunavundin anḡa miṇimandi vata yihiramami hama. Na Got sihanḡiyihiyi hamandu Ṇinji, vami. ¹⁷ Kamavahi Jisas kimbi ambami, Saimon, Jon ṇanin, na kinzihinziti. Kandi kuyu ninandihin nan piri niṇindu kru muminḡa manḡambaramami. Yandi Yavandak

16:6 Lu 12.1 **16:9** Mt 14.17-21 **16:10** Mt 15.34-38 **16:14** Mt 14.1-2
nanga, Mk 6.14-15 nanga, Lu 9.7-8 **16:16** Jo 6.68-69 nanga, Hi 1.2 nanga, 1.5
nanga, 1 Jo 4.15 **16:17** Mt 17.5 nanga, 1 Ko 2.10 nanga, Ga 1.15-16 nanga,
Ef 2.8

nuṇandi pihuyi kiyi hama naṇ kuyu kandini ambarami.
¹⁸ Kamataharim naṇ ambiriman, Na Pita. Yi krunavundi
 sihananga yaṇjirim indarimaṅgarandu haṇiniṇ timba
 himba kandihaṇi tamiman. Kamatin kimuhimundu
 tikatika, krunavundi yaṇjirim indarimaṅgarandu haṇiniṇ
 tanguti mamingumandiyu.* ¹⁹ Yi naṇ Gotindu tiwiyi
 kiyihiyindu kindiṇari pihirivihiri siki haṇiniṇ nguriman.
 Kamatin muhimimuhim vana piri niṇi kahaṇirimanaṇa
 Got ndahara nuṇandi pihuyi kahaṇirimandi. Ara
 muhimimuhim vana piri niṇi kuyivirimanaṇa Got ndahara
 nuṇandi pihuyi kuyivirimandi, vami. ²⁰ Kamavata
 Jisas nuṇandi simbirasara haṇiniṇ karikarita ambami,
 Nari krunavundiṇ nimavamba maṇambamara, Jisas
 krunavundiṇ anga miṇimandi vata Got yihiramami, vamba
 maṇambamara, vami.

Jisas ambami andindin maña andimara vami

(Sapta 16.21—20.34)

Jisas kimuta anga yahamiriman vami

(Mak 8.31—9.1 naṅga, Luk 9.22-27)

²¹ Kandihivi haṇinda kita Jisas nuṇandi simbirasaraṇ
 ambami, Yi Jerusalem utini, yaṇ Israelindu aru miku
 haṇiniṇ, naṅga Gotiṇ kiraṇiṅguhundu aru miku haṇiniṇ,
 naṅga tikatika kuyundu mirimba naṅga haṇiniṇindu
 kumaṇi tamimandiyu. Kamatu kaṇinda sambi kavitiṇ,
 yaṇ yivutatamitu kwimiriman. Hara arikiṇgivi kita
 kwiri haṇi anga yahamiriman, vami. ²² Kamavahi
 Pita kandihamata kuyu indarita Jisasiṇ timbuta tivi
 hambu uta nuṇ ambahimuta ambami, Aru miṅga,
 maninganzikwi. Naṇ kandi vana ha mayivurahirimandi,
 vami. ²³ Kamavahi Jisas kimiruramata Pitaṇ ambami,
 Satan yandi kutinimbu uhu. Na yandi kwimbi kivihiṇ
 andina. Na Gotindu indarimit miṇata maṇandina. Na
 krundu indarimit miṇata andinandihi, vami. ²⁴ Kamavata
 Jisas nuṇandi simbirasara haṇiniṇ ambami, Kru muminga
 yi naṅga payiman vataṅgata, nuṇambi tanguti miṅgum.
 Kamata yi pimi kaviriman maña nu ndahara kavum.
²⁵ Kru muminga kandihamata vana maṇandita nuṇandi
 kwirandi haṇandihinirimindaya timutimutirimandi
 hama siṅgundirimandi. Hara kru muminga yambirim

16:18 Jo 1.42 naṅga, Ef 2.20 naṅga, Sk 21.14 * **16:18** Grik kuyuyi, ṇimbi
 Pita niṇandihin, timba, vava kuyu maña ṇandi. **16:19** Mt 18.18 naṅga, Jo
 20.23 **16:20** Mt 17.9 naṅga, Mk 9.9 **16:24** Mt 10.38 naṅga, Lu 14.27 naṅga,
 Si 14.22 naṅga, 2 Ti 3.12 **16:25** Mt 10.39 naṅga, Lu 17.33 naṅga, Jo 12.25

indariramata kwimirimandi hama sihangiyimandi.
²⁶ Kru muminga piri niñindu muhimimuhim miñimandi.
 Hara nuñambi singunditi muhimimuhim kandihanjini
 sihananga nuñ manguramirimandiyu. Nanga nuñandi
 kwirandi hanandihin muhimimuhim kandihani mut
 mamijimandi. ²⁷ Krundu Ñnji munga nuñandi kutikara
 hanjini nanga niñuvandu siña aruyi payimandi. Kamata
 kandihivi hani krunavundi sihananga muhimimuhim vana
 andindu hanjini ngaharamarama nurin muhimimuhim
 ngurimandi. Avi vana andindu hanjini avi him
 ngurimandi. Ñamba vana andindu hanjini ñamba him
 ngurimandi. ²⁸ Yi narin kandi ambin, kru tanguramata
 kuyu niñindu movira mangwimitutu, Krundu Ñnji mungan
 ngitu aru miku munga maña payimandi, vami.

17

Jisasindu kwirandi movita yivurahami
(Mak 9.2-13 nanga, Luk 9.28-36)

¹ Arikikwiri arikikwiri hivi uhi, Pita, Jems, nanga
 niñura Jonin Jisas timbuta apu kimbandikatikayi yahuta
 nurinambi kiyimu. ² Kamata tihiraramata kiyihuhu
 Jisasindu kwirandi ha tivirata movita yivurahi, nuñandi
 kipumika ha ina timirimañandimi. Kamatihi nuñandi
 mikwiri hanjini suñindita siña maña yivurahami.
³ Kamatihi Jisasindu simbirasara hanjini ngahu Moses
 nanga Elaija yivurahata Jisas nanga kuyundavaramu.
⁴ Kamatihi Pita kandiamata ngata Jisasiñ ambami, Aru
 munga, niñi kitirin avindihi. Aria vina nda savanzava
 arikikwiri tararamahin. Mu nambirim, mu Mosesirim,
 nanga mu Elaijarim, vami. ⁵ Pita kuyundavarahihi
 kanzirisiri ihumukiri mu, siñanzikwisikwi nandi nurin
 kaviramami. Kamatihi ihumukiri humba kandihani
 kuyu samur muñandihin ambami, Ñnji niñandihin
 yandi, niñambirim mavindamamangarata, niñambirim
 kinzhinzitini. Kamataharim nuñandi kuyu indarimara,
 vami. ⁶ Kamavahi simbirasara arikikwirivat kuyu kandiha
 indarihu nurin piñitih, tandamikwimikwita kipumika
 piri vu tamahu mingumi. ⁷ Kamatihi Jisas arihani
 pata nurin miñahandatanda ambami, Piñimanduta
 yahamiramara, vami. ⁸ Kamavahi tihirata yahuta kru

16:26 Sng 49.7-8 nanga, Mt 4.8-9 **16:27** Sng 62.12 nanga, Snd 24.12 nanga,
 Sek 14.5 nanga, Mt 25.31 nanga, 26.64 nanga, Mk 8.38 nanga, Lu 9.26 nanga,
 Ro 2.6 nanga, 1 Pi 1.17 nanga, Sk 22.12 **16:28** Mk 9.1 nanga, Lu 9.27 **17:1**
 2 Pi 1.17-18 **17:5** Stt 22.2 nanga, Lo 18.15 nanga, Sng 2.7 nanga, Ais 42.1
 nanga, Mt 3.17 nanga, 12.18 nanga, Mk 1.11 nanga, Lu 3.22

arikimbatin mangamu. Jisasin ndaya ngamu. ⁹ Kamata apu ha mitata mingumingu Jisas nuriŋ tikatika kuyu nguta ambami, Ngara vana ninandihin kru mumingan manambavarahandamara, ututa Krundu Ninji hama sava humbaŋi kita anga yahamiram, vami. ¹⁰ Kamavahi nuŋandi simbirasara haŋinin Jisasin kitihuta ambamu, Mumindihi tikatika kuyundu mirimba nanga haŋinin ambandu, Elaija wisa payimandi, vamba ambandu, vamu. ¹¹ Kamavahu Jisas kimbi ambami, Ambandu kuyu haŋandihin kandi. Elaija wisa pata muhimimuhim minasirivirimandi. ¹² Hara yi nariŋ ambin, Elaija payihira kru nuŋ magnamangarandu. Kamataharim nuriŋandi indarimitiyi Elaijan namba vana andindu. Harim siwimaŋa vanayi Krundu Ninji hamaŋ namba tangurimandiyu, vami. ¹³ Jisas kamavahi nuŋandi simbirasara haŋinin ambamu, Jon kukuyi minangiruhiru hamarim ambi, vamu.

*Jisas ninji nuŋandi sundi namba pinguvarami
(Mak 9.14-29 nanga, Luk 9.37-42)*

¹⁴ Jisas nanga nuŋandi simbirasara arikikwirivat uta krunavundi sambi kiyimu haŋi yivurahamu. Kamatihi kru muminga pata Jisas kiyimi arihaŋi tandamikwimikwita ambami, ¹⁵ Aru minga, ninji yandi ninandihin kwinikwinitihini nuŋandi kwirandi ni nambatindi. Kamata sambi nimbiri ahutungiyi mingundi, nanga kukuyi ndahara mingundi. Harim ninji yandi ni sihinga. ¹⁶ Nandi simbirasara nininin kiyuyi minjata payihin andihura avimandi, vami. ¹⁷ Kamavahi Jisas kimbi ambami, Krunavundi tihundu nari, nariŋandi indarimanngaramangara ha tikatikama. Nanga nariŋandi indarimit nanga andindara vana haŋinin avima. Pamata nimbiri nari nanga kiŋingiŋi nariŋandi pimi kaviriman. Ninji kandiha niŋi minjata paŋi, vami. ¹⁸ Kamatihi Jisas sundi namba haŋandihin ambahimuhi sariwayiŋandi sundi namba ha ninji haŋandihin tihimitahi sikwi avindimi. ¹⁹ Kamata muŋimbiri nuŋandi simbirasara haŋinin Jisasin nuŋambi kiyihihi pata nimavamba kitihumu, Pamatihi ara sundi namba kandihaŋandihin pinguvarimindan vata andihariŋ maningandimi, vamu. ²⁰⁻²¹ Kamavahu nuriŋ ambami, Nariŋandi indarimanngaramangara vana ha suksimbiri sikwi, harim mambinguvarahara. Nariŋ yi kandi ambin, nariŋandi indarimanngaramangara vana

17:9 Mt 8.4 nanga, 9.30 nanga, 12.16 nanga, 16.20 **17:10** Mal 4.5 **17:12** Mt 11.14 **17:13** Lu 1.17 **17:17** Lo 32.5 nanga, 32.20 nanga, Jo 14.9 **17:19** Mt 10.1 **17:20-21** Mt 21.21 nanga, Mk 11.23 nanga, Lu 17.6 nanga, 1 Ko 12.9 nanga, 13.2

ha sahi mastet kiris maña kitindahara sundi ñamba ha pingvarahara. Hara narinandi indarimanngaramangara vana ha sahi mastetindu kiris ndahara mandarativirandi. Harim sundi ñamba mambingvarahara. Nari apu ninandihinirim yahamirata ndambu uhu vitira, uhi. Narinandi indarimanngaramangara vana kiti muhimimuhim vana andihara, vami.*

Jisas kimuta yahamiriman vamba sihinda muñimbiri ambami

(Mak 9.30-32 nanga, Luk 9.43-45)

²²⁻²³ Jisas nanga nuñandi simbirasara haninin pirivisa Galili tihiruta nuriñ nimavamba ambami, Krundu Ñinji minganj krundu kumangimbañi tamata, nuñ yivutatamirimandiyu. Kamatu arikingivi kita kwiri hañi anga yahamirimandi, vami. Kamavahi nuñandi simbirasara haninin kuyu kandihha indarihu nuriñandi maviha pimitimanngarami.

Kirañinguhu taviyirim timbahiris ngumi

²⁴ Kamata Jisas nanga nuñandi simbirasara haninin uta pihu aru Kaperneam yivurahata kiyimu. Kamatihu Gotiñ kirañinguhu tavi hañindurim vata kru timbahiris miñandu haninin payimu. Pata Pitanj nimavamba kitihumu, Nariñandi ahusiki ndama Gotiñ kirañinguhu tavi ninandihin miñasirivasirivarim timbahiris nguhi vaha, vamu. ²⁵ Kamavahu Pita ambami, Ara, nguhi, vamba ambami. Kamavata Pita taviyi indihuta manguyundavarahihi Jisas nuñ nimavamba kitihumi, Saimon na pamata indarina. Piri niñindu aru miku haninin muhimimuhim simbirayindu timbahiris miñandu. Kandihaninin timbahiris ninindu taya miñandu. Nuriñandi krunzapandu miñandu, mana muñiniñindu taya miñandu, vami. ²⁶ Kamavahi Pita yahata ambami, Kru muñiniñindu taya miñandu, vami. Kamavahi Jisas ambami, Kamataharim nuriñandi krunzapandu timbahiris mamiñandu. ²⁷ Hara kamatiriñ ariñ ambituma. Kamataharim uta indu ndañi atingi kavara. Kamata asa kimangima pingirimana hanandihin nuñandi mika ha miñativata timbahiris muñandihin ngina kiyimandi. Timbahiris kandihha miñata nananga ariñambirim tama, vami.

* **17:20-21** Kru indarimit avi nanga muvira ambandu. Kuyu mu ndahara kaniñi kiyi. Jisas ambami, Got nanga kuyundavaravara vana nanga itihañaña vana andimara. Kandihamata vana andita sundi ñamba kandihamata ha pingvarahara. Mu kwimbi mangiyi, vamba ambami, vandu. **17:22-23** Mt 16.21 **17:24** Kis 30.13 nanga, 38.26

18

Gotindu tiwiyi kiyihiyi hañindu nindaya aru ñimbi nanga mingga

(Mak 9.33-37 nanga, Luk 9.46-48)

¹ Kandihirivi hañi Jisasindu simbirasara hañiniṅ pata Jisasiniṅ nimavamba kitihumu, Gotindu tiwiyi kiyihiyi hañi, kru ninindaya ñimbi aru nanga mingga kiyimandi, vamu. ² Kamavahu Jisas ñiṅi muṅandi uraramahi payihi nuri kiyimu piriṅ hañi tanguramaramamata ³ ambami, Yi nariṅ kandi ambin, nari mavi mangimiruta ñiṅisirambi kindu maña mangiyimandiraṅa, Gotindu tiwiyi mangiyimandira.* ⁴ Kru mumingga nuṅambi tanguti minggaṅuti ñiṅi nima maña yivurahimandi hamanda, Gotindu tiwiyi kiyihiyi hañi ñimbi aru sikwi nanga mingga kiyimandi. ⁵ Ara kru mumingga yaṅirim indariramata ñiṅi sukiyipu nimatarim kinzihinziṅirimandi hama, yaṅirim kinzihinziṅirimandi, vami.

Ñamba vanavana andihi indarimanṅaramanṅara vana ñambatindi

(Mak 9.42-48 nanga, Luk 17.1-2)

⁶ Kamata Jisas sihinda ambami, Kru mumingga anditi ñiṅi mu yambirim indarimanṅarandi ṅandi ñamba vanayi minggaṅata yiviti, kandihamanṅ avinda timba muṅgi aru minggaṅata nuṅandi piṅgwi hañi simahata kavaritu añakinguku tungṅi minggaṅata kimum. ⁷ Kandi, kru piri niñindu, krunavundi muviraṅ piṅgiriṅgiriṅaramahuhu ñamba vana andindu. Krunavundi ñamba vana andindu hañiniṅ pimi kavirimandiyu. Hara kru piṅgiriṅgiriṅaramandu hañiniṅ pimi aru kavirimandiyu. ⁸ Nandi kuma vaha mana tanda vaha piṅgiriṅgiriṅaramiti ñamba vana anditaṅgata pitita kavarina umi. Kamata avinda kuma timu nanga tanda tamu nanṅandaya kita sihanṅgiyimana. Nandi kuma arikita nanga tanda arikita kitunda naṅ Got ahu mangimuhimu tuta sihanṅindi hañi kavariṅi unamandih. ⁹ Nandi tamingga timu piṅgiriṅgiriṅaramiti ñamba vana anditaṅgata, tamingga kandiha kumbirata kavarina umi. Kamata tamingga timu

18:1 Lu 22.24 **18:3** Mt 19.14 nanga, Mk 10.15 nanga, Lu 18.17

* **18:3** Matyundu angwimikiyi kuyu kutanguta kumanzipi timu tiṅgiriṅuramata ambavarami hañindu muhanda ni. Kuyu kaniṅandihin 18.3yi kita uta 35yi kiyi. Kru Jisas nanga kindandu hañiniṅ muhimimuhim vana nuriṅambi masamasa andimu vata ambavarami. **18:4** Mt 20.27 nanga, 23.11 **18:5** Mt 10.40-42 nanga, Lu 9.48 nanga, 10.16 nanga, Jo 13.20 **18:6** Mt 17.27 nanga, Lu 17.1-2 nanga, 1 Ko 8.12 **18:7** Lu 17.1 nanga, 1 Ti 4.1 **18:8** Mt 5.30 nanga, Mk 9.43 **18:9** Mt 5.29 nanga, Mk 9.47

nanḡandaya kitanda sihanḡiyimana. Nandi taminga arikita kitinda nanḡ Got ahutuvarandi heliyi kavariṭi unamandihi. ¹⁰⁻¹¹ Nari indarimara. Niṅji suksirambi niṅindu munirim nda, niṅbi maniman sanḡ vitirama. Nariṅ yinda ambin, Gotindu pihuyi, niṅji kaniṅiniṅindu kutikara haṅiniṅ, Yavandak nuṅandi pihuyi kiyi hama nanga sihanḡindu, vami.*

Sipsip yiwaramindu tihī kuyu
(Luk 15.3-7)

¹² Jisas sihinda ambami, Nari pamata indarira. Kru mumingandu sipsip 100 kiti, miṅḡiyataya yiwariṭi puhirahi vaha mana mambaha puhirahi. Maninga, 99 sipsip haṅiniṅ mititi apuvu kituhitu, uta sipsip miṅḡiyataya yiwarahi haṅandihin puhirahi. ¹³ Yi nariṅ kandi ambin, sipsip haṅandihin anga miṅata kinzihinziṭiṭi. 99 sipsip manzingundihu haṅiniṅirim kinzihinziṭimangarahi. Hara sipsip miṅḡiyataya singundimi haṅandihin anga miṅata, kinzihinziṭimangarahi. ¹⁴ Kamata maṅa nariṅandi Nava nuṅandi pihuyi kiyi hama, niṅji suksirambi kaniṅindu muṅandihin yiwariṭima vata yakwirivarandi, vami.

Krunavundi niṅamba vana andihu miṅasirivasiriva vana

¹⁵ Jisas sihinda ambami, Krunavundi yandi niṅḡiṅindu muvat nanḡ niṅamba vana anditi, uta nuṅ nga. Kamata arikimbat taya kiyimandira hiriviyi niṅamba vana nuṅandi haṅiniṅirim miṅasirivanziriva ambavara. Kamatina nandi kuyu indaritingata nuṅ anga miṅimana. ¹⁶ Ara nandi kuyu maṅindaritingata, sihinda uta miṅḡiyavatiṅ vaha mana arikimbatinḡ vaha timbuta uhu. Kamatina nandi kuyu ha arikimbat vaha mana arikikwirivat vaha tikatikatiramandiyu. ¹⁷ Kamatina nuriṅandi kuyu maṅindaritingata, uta krunavundi Jisasirim indarimanḡarandu niṅiniṅ amba. Kamatina krunavundi Jisasirim indarimanḡarandu haṅiniṅ ndu kuyu ndahara maṅindaritingata, nuṅ Gotinḡ mangaha miṅga, nanga kru gavaman ndamarim timbahiris miṅamaṅa miṅganḡ ḡḡimaṅandi. ¹⁸ Yi nariṅ kandi ambin, muhimimuhim vana piri niṅi kahaṅirimandiraṅa, Got ndahara nuṅandi

18:10-11 Stt 48.16 nanga, Sng 34.7 nanga, Lu 19.10 nanga, Jo 3.17 nanga, 12.47 nanga, Hi 1.14 * **18:10-11** Kru indarimit avi nanga muvira ambandu. Kuyu mu ndahara kaniṅi kiyi. Jisas ambami, Krundu Niṅji hama krunavundi niṅamba vana andita singundimu haṅiniṅ anga miṅirim payimi, vamba ambami, vandu.

18:15 Wkp 19.17 nanga, Lu 17.3 nanga, Ga 6.1 nanga, Je 5.19-20 nanga, 1 Pi 4.8 **18:16** Lo 19.15 nanga, Jo 8.17 nanga, 2 Ko 13.1 nanga, 1 Ti 5.19 **18:17** Ro 16.17 nanga, 1 Ko 5.9 nanga, 5.13 nanga, 6.1-6 nanga, 2 Te 3.6 nanga, 3.14

18:18 Mt 16.19 nanga, Jo 20.23

pihuyi kahañirimandi. Ara muhimimuhim vana piri niñi kuyivirimandirana, Got ndahara nuñandi pihuyi kuyivirimandi. ¹⁹ Nariñ yi sihinda ambin, piri niñi nari arikimbat muhimirim nda mavi minzayi tamata, yandi Yavandak nuñandi pihuyi kiyi hama nanga kuyundavaritira narinirim ngurimandi. ²⁰ Arikimbat vaha mana arikikwirivat vaha pata yandi ñimbiyi tiwirimandiyu ha, yi yambi nuriñandi ñingiñi kiyiman, vami.

Kuñgi ndu tihi kuyu

²¹ Kandihivi hañi Pita Jisas kiyimiyi pata nimavamba kitihumi, Aru miñga, krunavundi nandi ñingiñindu muvat yañ ñamba vana anditi kuñgi kuyivahin, sihinda muñimbiri anditi kuñgi kuyivahin, kamatataya ututa kuma timu, tamu arikinzipi tinggiruramata ñimbiri sikwi kuñgi kuyivata, ambihañi vaha vahin. Mana pamata ñimbiri sikwi nuñandi ñamba vana ha kuñgi kuyivahin, vami.

²² Kamavahi Jisas nuñ ambami, Yi nañ ambin, nañ kru ñamba vana kuma timu, tamu arikinzipi tinggiruramata ñimbiri anditi nuñandi kuñgi kuyiva. Nañ ñamba vana andititi ndahara imutamut nuñandi ñamba vanandu kuñgi kuyiva. ²³ Indarimara, Gotindu tiwiyi kiyihiyiha aru miku maña, simbirasara nuñandi timbahiris miñamu hañandihin nu nanga kuyu miñasirivasirivarim piri kindi. ²⁴ Kamata timbahiris miñasirivasiriva simbira miñahi simbirasara muhaman nu kiyimiyi timbuta payimu. Kandihama timbahiris 10 milion miñami. ²⁵ Hara timbahiris miñami hañindu kimbi nguhu nandi mangiyimi. Kamataharim aru miku hama ambami, Kru kaniman, nimburiñ, nanga ñiñisimiñ nanga nuñandi muhimimuhim sihananga ngutira kru muniniñ mut miñamu. Kamatu simbirasara sañiniñ yivurahitu, timbahiris ha miñata yañ ngumara, vamba ambami. ²⁶ Kamavahi simbirasara sañ hama aru miku hamandu tandanzapa hañi tanda mikwimikwinita nimavami, Yañ sihingata tahirahanda. Timbahiris nandi miñamin hañandihin sihananga kimbi nguriman huñindihi, vamba ambami. ²⁷ Kamavahi simbirasara sañ hamandu aru miku haman mavindihi nuñ kuñgi kuyivami. Kamata timbahiris miñami hañandihinirim ndahara kindam, vamba ambami. ²⁸ Kamatihi simbirasara sañ hama tapirañi indihuta simbira kihiri miñandu miñga nuñandi 10 timbahiris taya miñami miñgan ngami. Kamata sikwitaya nuñ piñgwi nikiniki

18:19 Mt 28.20 nanga, Mk 11.24 nanga, Jo 14.23 nanga, 15.7 nanga, 1 Jo 3.22 nanga, 5.14 **18:21** Lu 17.3-4 **18:22** Stt 4.24 nanga, Mt 6.14 nanga, Mk 11.25 nanga, Kl 3.13 **18:25** 2 Kin 4.1 nanga, Neh 5.8

miñavandata ambami, Yandi timbahiris miñamana ha tihunzaninzaŋ ŋgu, vamba ambami. ²⁹ Kamatihi simbira kihiri miñandu hama nuñandi tandanzapa hañi tanda mikwimikwinita ambami, Nandi timbahiris miñamin ha ŋguriman huñindihi yaŋ sihiŋgata tavirahanda, vamba ambami. ³⁰ Hara simbirasara saŋ hama yakwirivarami. Uta simbira kihiri miñandu hamaŋ kru ñamba vana andihu tamandu upiyi tamami. Kamatihi kandihañi kiñiŋgiñi timbahiris miñami ha miñasirivami. ³¹ Kandihamata musa andihi kru simbira kihiri miñandu hañiniŋ ŋgahu nuriñandi mavimbu avi mandimi. Kamatihi uta nuriñandi aru miku hamaŋ muhimimuhim vana simbirasara saŋ hama andimi hañiniŋirim ambavaramu. ³² Kamatihi aru hama simbirasara saŋ hamaŋ uraramahi payihi ambami, Na simbirasara saŋ ñamba miŋga. Na yambirim mavimavi kuyu ambahana timbahiris yandi miñamana hañandihinirim kindam vata, naŋ kuŋgi kuyivasin. ³³ Yi naŋ sihisihitisin. Hara mumindihi simbira kihiri miñandara ndamaŋ sihisihimandisina, vamba ambami. ³⁴ Kamavata nuñandi aru miku hama simbirasara saŋ hamarim kitiri kita ambami, Kru kañinda ŋguhu hañiniŋindu kumaŋgimbañi tamiman. Kamatin kandihañi kiñiŋgiñi timbahiris miñami hañiniŋ sihananga anŋa ŋgurimandi, vamba ambami. ³⁵ Siwimaña ŋandi, muñiniŋindu ñamba vana kuŋgi maŋguyivirimandira ha, Yavandak nuñandi pihuyi kiyi hama nariñandi kuŋgi ndahara maŋguyivirimandi, vami.

19

Navundi nanga kru miñasihiraramarama vanarim Jisas ambavarami

(Mak 10.1-12 nanga, Luk 16.18)

¹ Jisas kuyu kaniniŋiniŋ ambavarata mituta, pirivisa Galili mitata pirivisa Judiarim kuku Jordan ndambukari indihumi. ² Kamatihi krunavundi sambu nu nanga umu. Kamatihi kandihambu kandi nanga hañiniŋ miñavindamami. ³ Kamatihi Farisi, Jisas anditi ŋgim vata payimu. Harim Jisasin nimavamba kitihumu, Na pamata indarina. Kru mumiŋga nimburiŋ saŋinanga piŋguvarahi. Kru kandihama ariñandi tikatika kuyu miñahandandi vaha, vamu. ⁴ Kamavahu Jisas kimbi nimavami, Nari Gotindu anŋwimikiyi kuyu kindi hañandihin ŋgatiŋgiruta

mambaha ngandara. Kuyu kandiha nimavamba ambami, Kuha Got muhimimuhim tamata krunavundiŋ musa miŋami. Kamata andihi kru naŋga navundi yivurahamu, vamba ambami. ⁵ Kamavata sihinda Got ambami, Harim kru hama yahata niŋum niŋuvaŋ mitata nimburi naŋga kihiri kindu. Kamata arikimbat kwirandimbat miŋgiyataya yivurandu, vamba ambami. ⁶ Got ambami, harim arikimbat kitingiti maŋgindu. Kwirandimbat miŋgiyataya maña kindu. Harim Got kahañami him haŋandihin kru mandaviham, vami.

⁷ Kamavahi Farisi haŋiniŋ Jisasini ambamu, Kamatahara mumindihi Moses ariŋ tikitika kuyu nguta ambami, Kru angwimikiyi yihimbivirata navundiŋ nguta piŋguvariti umi, vamba ambami, vamu. ⁸ Kamavahu Jisas nuriŋ ambami, Nari tamahumbiri niŋini, harim Moses ngatara andihi navundi piŋguvarandara. Hara kimangimañi kamata vana maŋgiyimi. ⁹ Nariŋ yi ambin, kru muminga, nimburi kru mamiŋaviŋgiritira saŋinaŋga piŋguvarahi. Kamata navundi mu urahi. Kru kandihamanuŋambi navundi miŋaviŋgiriŋgiri vana andihi, vami. ¹⁰ Kamavahi nuŋandi simbirasara haŋiniŋ kuyu kandiha indarita Jisasini nimavamba ambamu, Kru kandihamata vana miŋahandiriman vatangaŋga, kindamindihi navundi maŋuram, vamu. ¹¹ Kamavahu Jisas ambami, Kru sihananga kuyu kaniŋandihin mamiŋandu. Got kru minzativatiŋ ndaya tikitika nguhi navundi maŋurandu. ¹² Nari indarimara. Kru muvitamuvita niŋiniŋ kita navundi maŋurandu. Muviraŋ niŋumiŋgati kavuhu nuriŋandi kwirandi ha ñambatimi. Muviraŋ kru kwirandimbisa tavihamu harim ñiŋi maŋgavuhu. Muvira Gotindu tiwiyi kiyihiyindu simbirarim indariramata nuriŋambi tikitika kuyu simahata navundi maŋurandu. Harim kru kuyu kaniŋandihin miŋiman virimandi hama miŋam, vami.

*Jisas ñiŋi haŋiniŋ mitira yi kiniyi payimu vami
(Mak 10.13-16 naŋga, Luk 18.15-17)*

¹³ Kandihivi hañi krunavundi ñiŋi sukisirambi haŋiniŋ timbuta Jisas kiyimiyi payimu. Nuŋandi kuma ha nuriŋandi kwirandi hañi tamata, Got naŋga kuyundavariti, nuriŋ nguramam vata andimu. Kamatihura nuŋandi simbirasara haŋiniŋ krunavundi kandihaŋiniŋ ambahimumu. ¹⁴ Kamatihu Jisas nuŋandi simbirasara

19:5 Stt 2.24 naŋga, 1 Ko 6.16 naŋga, 7.2 naŋga, Ef 5.21 naŋga, 5.31 **19:7** Lo 24.1-4 naŋga, Mt 5.31 **19:9** Mt 5.32 naŋga, Mk 10.11 naŋga, Lu 16.18 naŋga, 1 Ko 7.10-11 **19:10** 1 Ko 7.1-2 naŋga, 7.7-9 naŋga, 7.17 **19:12** 1 Ko 7.32-34 naŋga, 9.5 **19:14** Mt 18.2-3

hanjini ambami, Mitira ñi hañini yi kini niñi payimu, nuri karikari mandimara. Krunavundi Gotindu tiwi kiyimindan vatan̄gata, ñi niñini maña kiyimu, vami. ¹⁵ Kamavata kuma nuñandiha ñi hañiniñindu miku hañi tamami. Kamata kiyihandata kandi upi han̄u mitata umi.

*Kru ñanjira ariku miñga Jisas nan̄ga kuyundavarami
(Mak 10.17-31 nan̄ga, Luk 18.18-30)*

¹⁶ Kamatihi kru muminga Jisas kiyimiya pata ambami, Ahusiki, yi avi vana pamata ñandi andita sihan̄giyman, vami. ¹⁷ Kamavahi Jisas nuñ ambami, Mumindihi na yañ avi vanarim kitihuna. Minzaminza Got taya avi. Hara sihan̄giyman vatan̄gata, Gotindu tikatika kuyu taya miñahandamangara, vami. ¹⁸ Kamavahi kru kandihama Jisasin̄ nimavamba kitihumi, Tikatika kuyu pamatarim ambana, vami. Kamavahi Jisas ambami, Tikatika kuyu kandihan̄iniñindu kuyu nimata kindi. Krunavundin̄ mayivutatama. Kru na, navundi mam̄iñav̄ngiri, nan̄ga navundi na, kru mam̄iñav̄ngiri. Kipa mam̄iñ, kru muñin̄ kuyusihirata san̄nanga mangat̄nguru. ¹⁹ Naminavandu tiwiya kiñinḡiñi nuriñandi kuyu miñahanda. Kamata nambi nandi kwirandirim mavindamandana maña, sihan̄anga kruñ ndahara miñata maviñi tama, vami. ²⁰ Kamavahi kru ñanjira hama ambami, Yi sihan̄anga tikatika kuyu kan̄in̄in̄ miñahandandin. Hara yi pamata himirimin̄zikwi kirivitin, vami. ²¹ Kamavahi Jisas ambami, Avinzikwi miñga kiyiman vatan̄gata, uta nandi muhimimuhim sihan̄anga nguna mut miñamu. Kamatu timbahiris ha miñatuta muhimimuhim maniman san̄ han̄in̄ ngu. Kamatirimana handa Gotindu pihuyindu avihim̄ngim miñimana. Kamata yi nan̄ga pañi, vami. ²² Kru ñanjira hama muhimimuhim samb̄i sikwi nan̄ga miñga. Harim kuyu kandiha indarihi nuñandi mavimbu pimitihi umi. ²³ Kamatihi Jisas nuñandi simbirasara han̄in̄ ambami, Yi narin̄ kandi ambin, kru timbahirisindu ariku miñga Gotindu tiwiya kiyiman vata aviri tamirimandi. ²⁴ Yi narin̄ sihinda ambin, kamel mikwiri sivirisiviri siki humbañi indiwirim, kru timbahirisindu ariku han̄in̄ Gotindu tiwiya kiyihiyirim aviritamandu maña aviri mandamahi, vami. ²⁵ Nuñandi simbirasara han̄in̄

19:16 Mk 10.17 nan̄ga, Lu 10.25 nan̄ga, 18.18 **19:17** Wkp 18.5 nan̄ga, Lu 10.28 **19:18** Kis 20.13-16 nan̄ga, Lo 5.17-20 **19:19** Kis 20.12 nan̄ga, Wkp 19.18 nan̄ga, Lo 5.16 nan̄ga, Ro 13.9 nan̄ga, Ga 5.14 nan̄ga, Je 2.8 **19:21** Mt 6.20 nan̄ga, Lu 12.33 nan̄ga, Si 2.45 nan̄ga, 4.34-37 nan̄ga, 1 Ti 6.18-19 **19:23** Mt 13.22 nan̄ga, Mk 10.24 nan̄ga, 1 Ti 6.9-10

kuyu kaniṇandihin indarihu maviyahavarami. Kamata ambamu, Ara nindaya sihaṇḡiyimandi, vamu. ²⁶ Kamavahu Jisas nuriṇ tihirata ambami, Kru maṇandihu. Hara Got muhimimuhim vana andihi, vami. ²⁷ Kamavahi Pita kimbi ambami, Ngana, ara ariṇandi muhimimuhim mitata nananga kindandariṇ. Harim ara mum miṇimindaṇ, vami. ²⁸ Kamavahi Jisas ambami, Yi nariṇ kandi ambin, muhimimuhim kihi yivurahimandi hiviṇi, Krundu Niṇi miṇga aru niṇbi naṇḡandita aru miku ndu minziminzī maka nuṇandi haṇi minzirimandi. Kamati yi naṇga kihiri kindandara narindahara, aru miku ndu minziminzī maka kumanzipi timutamu, tanda timundu arikinzipi tiṇḡiruramatayi minzirimandira. Kamata Israel hatindu krunzapa kumanzipi timutamu, tanda timundu arikinzipi taya tiṇḡiruramata haṇiniṇ karatamirimandira. ²⁹ Naṇga krunavundi sihananga yambirim indarita, nuriṇandi tavi, niṇusinavaṇ, niṇuranavaṇ, niṇurimaṇḡatiṇ, niṇisimiṇ, niṇuminiṇuvaṇ, naṇga nuriṇandi kiva mitamu haṇiniṇ sihinda muhimimuhim 100 miṇimandiyu. Kamata sihaṇḡiyimandiyu. ³⁰ Hara kru kasirambu uyu haṇiniṇ sihindivu sikwi payimandiyu. Kamatu kru sihindivu payu haṇiniṇ kasirambu urimandiyu, vami.

20

Simbirasara wain kivayi simbira miṇamu niṇiniṇdu tihī kuyu

¹ Jisas sihinda ambami, Yi kuyu ni kru kasiram vu kiyimandiyu niṇiniṇirim ambin. Gotindu tiwiṇi kiyihiyiḡa kru pirivisa niṇuva miṇga maṇa. Kivisiḡu nda kruṇ timbuhavuta patin yandi wain kiva niṇi simbira miṇamu vata umi. ² Kamata nuri naṇga kuyu simahata ambami, Simbira miṇitira musi hivindu timbahiris kumba naṇḡanaṇga kiris nariṇ ṇguriman, vamba ambami. Kamata simbihi uta wain kiva nuṇandi haṇi simbira miṇamu. ³ Kamata kiyihandata 9 kilok viraṇi aru hama sihinda umi. Kamata tihirutihiru upi haṇi ṇḡahi kru muvira saṇ taṇḡuvatata kiyimu. ⁴ Kamatiḡu ambami, Narindahara uta wain kivayi simbira miṇamara. Kamatira simbira miṇimandiravu ṇḡaharamata nariṇ timbahiris titiyi ṇguriman, vami. ⁵ Kamavahi umu. Kamata ina miriyi

19:26 Stt 18.14 naṇga, Jop 42.2 naṇga, Jer 32.17 naṇga, Sek 8.6 naṇga, Lu 18.27 **19:27** Mk 10.28 naṇga, Lu 5.11 naṇga, 18.28 **19:28** Mt 20.21 naṇga, 25.31 naṇga, Lu 22.30 naṇga, 1 Ko 6.2-3 naṇga, Sk 2.26 naṇga, 3.21 **19:29** Mk 10.29-30 naṇga, Lu 18.29-30 naṇga, Hi 10.34 **19:30** Mt 20.16 naṇga, Mk 10.31 naṇga, Lu 13.30 **20:1** Mt 21.33

kiyihhi, nanga ina mingurim sangindangumi hiriviya aru hama sihinda anga uta siwimaña musa nda andimi. ⁶ Kamata kivititi 5 kilok tirimindihi sihinda uta kru muviraŋ ngahi tihirutihiru upi hañi tanguvatata kiyihu ambami, Nari mumindihi musi hivi nari niñindaya saŋ tanguvatata kiyihara kivititi, vamba ambami. ⁷ Kamavahi ambamu, Ariŋ kru muminga simbira manguyi, vamba ambamu. Kamavahu ambami, Narindahara uta yandi wain kivayi simbira miŋamara, vamba ambami. ⁸ Kamata kivitititihi, nuŋandi simbira miŋahuhu karatamandi hamaŋ ambami, Simbirasara haŋiniŋ uraramina patu timbahiris ngu. Sihindivu pata simbira miŋayu haŋiniŋ wisa nguta, kasiramiyi pata miŋayu haŋiniŋ ngu, vamba ambami. ⁹ Kamavahi kru kivititi 5 kilok pata simbira miŋamu haŋiniŋ kumba nanŋananga kiris miŋamu. ¹⁰ Kamatihu kru simbira nurinŋwisa miŋamu haŋiniŋ pata timbahiris sambi vaha miŋimindaŋ vamba indarimu. Hara nurindahara kumba nanŋananga kiris miŋamu. ¹¹⁻¹² Kamata timbahiris miŋamu hambu ngata kiva niŋuva hama nanga kuyu miŋgumu. Kamata ambamu, Kru ndaŋiniŋ sihindivu pata miŋgiya hirivi taya simbira miŋayu ndaŋiniŋ timbahiris ariŋ nguna maña nuriŋ nguna. Ara kivisuŋ nda kita simbira tikatika miŋahariŋ ariŋ ina kirahimuhi pata kivitititi, vamba ambamu. ¹³ Kamavahu kiva niŋuva hama kuyu kandiha indarita simbirasara muhamaŋ ambami, Yambiha, yi naŋ ñamba vana maŋandin. Nananga, timbahiris kumba nanga kirisirim kuyu simahariŋ. ¹⁴ Nandi timbahiris ni miŋata uhu. Yi yambi piritamata naŋ timbahiris ngwin maña, sihindivu sikwi payi ndamaŋ ndahara timbahiris siwimañanda ngwin. ¹⁵ Niŋandihin yandi simbira. Harim yandi indarimitiyi timbahiris yandi ni mambaha tingiruhin. Yi nuriŋ avi musa andihin yambirim mumirim kitiri kina, vamba ambami. ¹⁶ Kamata Jisas ambami. Kamata maña, kru sihindivu sikwi kindu haŋiniŋ kasirambu patu, kasirambu kindu haŋiniŋ sihindivu sikwi kiyimandiyu, vami.

*Kwiriñimbiri kimuta anga yahamiriman vami
(Mak 10.32-34 naŋga, Luk 18.31-33)*

¹⁷ Jisas Jerusalemirim umi. Kamata nuŋandi 12 simbirasara haŋiniŋ timbuta muvu umi. Kamata uhuhu kwibi hiniŋgin nuriŋ ambami, ¹⁸ Nari indarimara. Musi ara Jerusalem yawimindaŋ. Kamatiriŋ Krundu

Ñiñiñ Gotiñ kirañinguhu hañiniñindu aru miku hañiniñ nanga tikatika kuyundu mirimba nanga hañiniñindu kumañgimbañi tamimandiyu. Kamata nuñ ngatingiruta yivutatamatamarim kuyu kahañirimandiyu. ¹⁹ Kamata krunzapa muñiniñindu kumañgimbañi tamimandiyu. Kamatu nuñ kandihaniniñ ambasuvata pingirawisita, ahuandiñi yivuwirimimbimandiyu. Kamatu arikingivi kita kwiri hañi anga yahamirimandi, vami.

*Jems nanga Jon aru miku yivurahimindañ vata andimu
(Mak 10.35-45)*

²⁰ Kiyihandata, Sebedindu ñiñisim arikimbat, nanga niñum Jisas kiyimi payimu. Kamata niñum tanda mikwimikwinita Jisasiñ ambami, Nañ muhimirim kitiwiriman, vami. ²¹ Kamatihi Jisas nuñ nimavamba kitihumi, Na muhimirim pirikina, vami. Kamavahi navundi hañambi Jisasiñ ambami, Na aru miku yivurahata, yandi ñiñi arikimbatin ambina, mu nima nandi kuma kandi sambavu minziti, mu nima nandi kuma kakayi sambavu minzim, vata pirikini, vami. ²² Kamavahi Jisas kuyu kandiha indarita ambami, Kitiñura vana niñandihindu sapa ha mañgamañgarandara. Nari arikimbat, kuku kuvirahuvira vuñgi yi kuviriman hañi nari kuvirimandira vaha, vami. Kamavahi arikimbat nuñ ambamu, Ara andihariñ, vamu. ²³ Kamavahu Jisas arikimbatin ambami, Nari yandi kuku kuvirahuvira vuñgi hañi kuvirimandira. Hara yihiramahi ninimbaha taya kandi sambavu minziti, ninimbaha taya kakayi sambavu minziminzi simbira niñandihin yandima. Minziminzi maka kandihaniniñ krundu, yandi Yavandak siwitamami niñiñ, vami. ²⁴ Kamatihi Jisasindu 10 simbirasara hañiniñ niñusi niñura kandihamatimu kuyu ha indarita, arikimbatirim kipuhiputimu. ²⁵ Kamata Jisas nuñandi simbirasara hañiniñ uraramahi payihu ambami, Nari ngandara. Aru miku muyindu hañiniñ nuriñandi krunzaparim ariñandi kuyu taya indarimu vata tikatikatmañgarandu. Nanga nuriñandi kru aru hañiniñ, krunavundi nuriñandi kuyu sihananga miñahandamu vata, tuvirandu. ²⁶ Hara kandihamata vana ha nari nanga mañgiyim. Nariñandi ñiñgiñindu kru muvat aru miñga kiyiman virimandi hama, nariñandi simbira kara miñga kiyim. ²⁷ Kru mikuyi kiyiman virimandi hama, nariñandi simbira kara sañ miñga

20:21 Mt 19.28 nanga, Lu 22.30 **20:22** Mt 26.39 nanga, 26.42 nanga, Mk 14.36 nanga, Jo 18.11 **20:23** Mt 25.34 nanga, Si 12.2 nanga, Ro 8.17 nanga, 2 Ko 1.7 nanga, Sk 1.9 **20:25** Lu 22.25-26 **20:26** Mk 10.43-44 nanga, Lu 9.48 **20:26** Mt 23.11 nanga, Mk 9.35 nanga, Lu 22.26

kiyim. ²⁸ Kamata maña Krundu Ñiñi hama krunavundi niñambirim simbira miñamu vata mambayimi. Simbira miñata nuñandi kwirandi ha nuñambi nguta kimuta krunavundi sambi mut miñitini vata payimi, vami.

*Jisas kru arikimbat tamiñga ñumi ñiñiñ miñavindamami
(Mak 10.46-52 nanga, Luk 18.35-43)*

²⁹ Jisas nanga nuñandi simbirasara hañiniñ pihu aru Jeriko mitata umu. Kamatihi krunavundi sambi sikwi nuri nanga umu. ³⁰ Kamatihi kru arikimbat kwimbi tivi hañi minzita kiyimu. Arikimbat kandihaniñ tamiñga ñumi ñiñiñ. Harim Jisas payi vahu indarita kuyu kimbañi pativat ambamu, Aru miñga na Devit Niñuñingi. Na ariñ sihiñga, vamu. ³¹ Kamavahu krunavundi indarita arikimbatin ambahimuta ambamu, Mika nariñandiha satimimara, vamu. Kamavahura arikimbat sihinda sihinda kuyu kimbañi ambamu, Aru miñga na Devit Niñuñingi, na ariñ sihiñga, vamu. ³² Kamavahu Jisas tanguramata arikimbatin ambami, Yi nariñ pamatiriman, vami. ³³ Kamavahi arikimbat kimbi ambamu, Aru miñga, ariñandi tamiñga niñiniñ miñavihiri, vamu. ³⁴ Kamavahu Jisasiñ arikimbatirim mavindimi. Kamata kumandamata arikimbatindu tamiñga hañi timbusarahi, sariwayi nandin tamiñga nuriñandi hañiniñ avindihi tihirañamu. Kamatihi arikimbat Jisas nanga umu.

Jisas Jerusalem yivurahata krunavundin kuyu ngumi

21

(Sapta 21—25)

*Jisas Jerusalem aru miku indiwimañandimi
(Mak 11.1-11 nanga, Luk 19.28-40 nanga, Jon 12.12-19)*

¹⁻² Jisas nanga nuñandi simbirasara hañiniñ Jerusalem yivurahirimindihu ariñindimi. Kamata Apu Oliv tamayi yahuta pihu Betfage yivurahamu. Kamata Jisas simbirasara arikimbatin simbita nimavami, Pihu kututa ngariñ ndañi umara. Uta sikwitaya ngitira donki mu siki timburamitu kiyimandi, ñiñi nuñandi handahara nu nanga kihiri kiyimandi. Siki ha kuyivata arikita yi kiyiman niñi timbuta payimara. ³ Kamatira kru mumingga nariñirim kuyu mu ambitingata ambamara, Donki arikita niñiniñ, Aru hama simbira nanga, vamba ambamara. Kamavitira sikwitaya simbiti arikita payimandiyu, vami. ⁴ Kanimata

vana yivurahami niṇandihinirim kuha kru Gotindu kuyu miṇata ambavaravara miṇga kuyu nimata ambami ha kandisikwisikwi yivurahami. Nimavamba ambami, ⁵ Saion hati krunavundirim kuyu niṇandihin ambavaramara, Niṇgamara. Nariṇandi aru miku nima payi. Nu kru ṇimbi maniman hama payimaṇandi. Kamata donki himba muniṇi minzi. Nu donki miwiri niṇi minzita payi, vami.

⁶ Kamata simbirasara arikimbat uta Jisas ambami maṇa andimu. ⁷ Kamata donki niṇum naṇga ṇiṇi ha timbuta payimu. Kamata arikimbat nuriṇandi mikwiri kuta haṇiṇi donkindu kuti haṇi yivutihumu. Kamatiḥu Jisas kimba haṇi minzimi. ⁸ Kamatiḥi krunavundi sambi nuriṇandi mikwiri kuta haṇiṇi siharanzihara kindimbat haṇi yivutihumu. Kamatiḥu muvira ahumakamaka miki naṇga haṇiṇi tahirandahira kindimbatiyi tamam. ⁹ Kamatindi krunavundi Jisasindu kasiram ndambu umu ndaṇiṇi naṇga siḥindi payimu niṇiṇi, sihananṇa nimavamba taṇguvihumu, Devit Niṇuṇṇigirim kinzihinzitim. Kru Aru nimandu ṇimbiyi payimi nimaṇ, Got nuṇ avindamam. Got kimbayindu sikwi nimarim kinzihinzitim, vamu.

¹⁰ Jisas Jerusalem indihui, piḥu aru haṇindu krunavundi sihananṇa ṇgata pindirata nimavamba kitihumu, Kru kanima ninindimbanzikwi, vamu. ¹¹ Kamavahu krunavundi nu naṇga umu haṇiṇi ambamu, Nu Jisas, kru Gotindu kuyu miṇata ambavaravara miṇga. Piḥu Nasaret, pirivisa Galilindu miṇga payi, vamu.

Timbahiris simbira miṇahu piṇguvarami

(Mak 11.15-19 naṇga, Luk 19.45-48 naṇga, Jon 2.13-22)

¹² Jisas Gotiṇ kiraṇṇinguḥu tavi haṇindu upiyi indihumi. Kamata kru kandihanṇu timbahiris simbira miṇamu haṇiṇi sihananṇa piṇguvarami. Kamata kru timbahiris tivirandu haṇiṇiṇdu pina haṇiṇi, naṇga kava tamahuhu mut miṇandu haṇiṇiṇdu minziminzi maka haṇiṇi miṇasiṇṇivarami.* ¹³ Kamata nuriṇ ambami, Gotindu aṇṇwimikiyi nimavamba ambami, Yandi tavi niṇandihin yi naṇṇandaya kuyundavaravara tavi kiyimandi, vamba ambami. Hara nari andihara kru kuriḥahuriḥa naṇga kipa naṇga haṇiṇiṇdu sipirusipiru upi maṇa kiyi, vami.

21:5 Ais 62.11 naṇga, Sek 9.9 naṇga, Jo 12.15 **21:8** 2 Kin 9.13 **21:9**

Sng 118.25-26 naṇga, Mt 23.39 **21:11** Mt 21.46 * **21:12** Kava naṇga muhimimuhim, kru mut miṇandu haṇiṇi, kandihanṇiṇi Gotiṇ kiraṇṇinguḥu upiyiṇdu. Kru muvira muhimimuhim kiraṇṇinguḥu upiyi kindi haṇiṇi mut miṇirim, timbahiris kiraṇṇinguḥu nduyi taya mut miṇandu. Rom naṇga Grikindu timbahirisiyi mut mamiṇandu. **21:13** Ais 56.7 naṇga, Jer 7.11 naṇga, Mk 11.17 naṇga, Lu 19.46

¹⁴ Kamata Jisas Gotiŋ kirañiŋguhu tavi hañindu upiyi kiyimi. Kamatihi tamiŋga ñumi naŋga tanda ñamba haŋiniŋ nu kiyimiŋ payihu nurin miŋavindamami. ¹⁵⁻¹⁶ Hara Gotiŋ kirañiŋguhundu aru miku haŋiniŋ naŋga tikatika kuyundu mirimba naŋga haŋiniŋ, Jisas muhimimuhim avinzikwi sihirami haŋiniŋ ngamu. Naŋga ñiŋisirambi Gotiŋ kirañiŋguhu tavi hañindu upiyi kita nimavamba tanguvihumu, Nari Devit Niŋuñŋgirim kinzihinziŋimara, vahu indarimu. Harim nurin kitiritihi, Jisasiŋ nimavamba kitihumu, Na ñiŋisirambi niŋiniŋ kuyu ambayu ni indarina, vamu. Kamavahu Jisas kimbi ambami, Ara yi indarin. Hara nari kuyu ni Gotindu angwimikiŋi ngatiŋgiruta mambaha ngandara. Devit Gotiŋ ambami, Ñiŋi sukiŋisirambi nandi ñimbi tihuyahandu, vamba ambami, vami. ¹⁷ Kamata Jisas nurin mitata piŋu aru hañindu tapirañi pindihami. Kamata aŋga pata kandiŋivi hañi Betani kiyimi.

Jisas ambahi ahu fik ha kwiriñandimi

(Mak 11.12-14 naŋga, 11.20-24)

¹⁸ Kamata kiviŋuŋ nda Jisas sihinda piŋu aru hañi aŋga uhi, nuŋ aviŋatimi. ¹⁹ Kamata kindi tivi hañi ngahi ahu fik muŋandiŋin kiyiŋi arihañi umi. Hara ngahira kandihañi kandi maŋgiyimi. Miki haŋiniŋ ndaya kiyiŋu ahu fik haŋandiŋinirim ambami, Na sihinda kandi mandamirimana, maŋiŋganzikwi, vami. Kamavahi sariwayiŋandi ahu fik haŋandiŋin kwiriñandimi. ²⁰ Kamatihi nuŋandi simbirasara haŋiniŋ kandiha ngata pindiŋamu. Kamata nimavamba kitihumu, Pamatih i ahu fik niŋandiŋin sariwayiŋandi kwiriñandi, vamu. ²¹ Kamavahu Jisas kimbi ambami, Nariŋ yi kandi ambin, nari indariŋaŋgarata, nariŋandi indarimit arikita maŋgiti, yi ahu fik niŋandiŋin andin maña narindahara siwimaña musa andihara. Naŋga kandi vana nindaya maŋandiŋihara. Apu ndaŋandiŋin nimavamba ambitira, Na yahamirata kumbitiŋhuta añaŋiŋguku ndaŋi miŋgu vamba ambitira, ambahara maña andiŋi. ²² Ara indariŋaŋgarata Got naŋga kuyundavarimandira ha, muhimimuhim miŋiriŋ ambiriŋandira ha, nari miŋimandira, vami.

Jisasiŋ nin ndimbanzikwi aru ñimbi ngumi vamba kitihumu

(Mak 11.27-33 naŋga, Luk 20.1-8)

21:14 2 Sml 5.8 naŋga, Ais 35.5-6 **21:15-16** Sng 8.2 **21:19** Lu 13.6
21:21 Mt 17.20 naŋga, Lu 17.6 naŋga, Jo 14.12 naŋga, 1 Ko 13.2 naŋga, Je 1.6
21:22 Mt 7.7-11 naŋga, 18.19 naŋga, Mk 11.24 naŋga, Lu 11.9 naŋga, Jo 14.13-14 naŋga, Je 5.16 naŋga, 1 Jo 3.22

²³ Jisas Gotiŋ kirañinguhu tavi hañindu upiŋi indihuta krunavundiŋ ambaramami. Kamatihi Gotiŋ kirañinguhu hañiniŋindu aru miku hañiniŋ naŋga Israel hatindu aru miku hañiniŋ payimu. Kamata Jisasin nimavamba kitihumu, Na ñimbi kaninandihin paŋundu miŋata kanimata vana ni andina. Naŋga nindimbanzikwi ñimbi ŋguta ambahi kanimata simbira miŋana, vamu.

²⁴ Kamavahu Jisas kimbi ambami, Yindahara nariŋ muhimirim kitiwiriman. Kamatin kimbi yaŋ kandi ambitira ŋgatanda, yi nariŋ yaŋ ninimbaha taya ñimbi ŋguhi simbira miŋandinirim ambitin indarimandira.

²⁵ Jon krunavundiŋ kukuyi miŋangirundi vana ha pañindu miŋami. Kandiha Gotindu pihuyindu vana vaha, mana krundu vana taya vaha, vami. Kamavahi nuriŋambi masamasa ambamu, Ara Gotindu pihuyindu vana vitiriŋ ariŋ nimavamba kitiwirimandi, Ara mumindihi nuŋambirim maŋindarimaŋgarandara, vamba ambirimandi.

²⁶ Hara kaŋandihin krundu vana vataŋgata krunavundirim piŋitivimi. Krunavundi Jonirim kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara miŋga vamba ambandundihi, vamu.

²⁷ Kamavata Jisasin ambamu, Ara maŋgandariŋ, vamu. Kamavahu Jisas nuriŋ ambami, Yindahara ninimbaha taya yaŋ ñimbi ŋguhi simbira kaninandihin miŋandinirim nariŋ maŋambiminda, vami.

Kru mumingandu ñiŋi arikimbatindu tih kuyu

²⁸ Kamata Jisas sihinda Gotiŋ kirañinguhu hañiniŋindu aru miku hañiniŋ naŋga Israel hatindu aru miku hañiniŋ ambami, Nari pamata indarimitara. Kru mumingga kru ñiŋi nuŋandi arikita. Nuŋandi ñiŋi niwisa hamarim uta ambami, Yandi ñiŋi, musi uta wain kiva ndañi simbira miŋa, vamba ambami.

²⁹ Kamavahi ñaniŋ ambami, Yaŋ yakwiriti, vamba ambami. Hara kiyihi nuŋandi indarimit hambu tivirahi umi.

³⁰ Kamata niŋuva uta ñiŋi muhamarim siwimaña kuyu nda ambahi ñiŋi hama ambami, Yava urimani, vamba ambami. Hara maŋumi, vami.

³¹ Jisas kamavata ambami, Ñiŋi arikimbat hañindu ninindaya niŋuva ambami maña andimi, vami. Kamavahi ambamu, Kima hama, vamu. Kamavahu Jisas nuriŋ ambami, Nariŋ yi kandi ambin, kru gavaman ndamarim timbahiris miŋamiŋa hañiniŋ, naŋga navundi kru miŋavinggiringiri hañiniŋ wisa Gotindu tiwiŋi kiyimandiyu.

³² Jon nari kiyimarañi yivurahata nariŋ tititi vana taya isihuramami,

hara nuñirim mañindarimañgaramara. Kru gava-man ndamarim timbahiris miñamiña hañiniñ, nañga navundi kru miñaviñgiriñgiri hañiniñ niñambirim indarimañgaramu. Kandihamata vana andihu ñgamara, hara nariñandi indarimit hambu tivirahi niñambirim mañindarimañgaramara, vami.

Kru ñamba ñiniñ wain kiva karatamandu hañiniñindu tihi kuyu

(Mak 12.1-12 nañga, Luk 20.9-19)

³³ Jisas aru miku hañiniñ sihinda ambami, Sihinda tihi kuyu muñandihin indarimara. Kru muminga wain kiva miñami. Kamata tapa hañandihin timbayi tama tañgirata arindihuyivimi. Kamata kiva tungi hambu wain kiris tañguvusivusirim kumba kayivata musa miñata, kru kita kiva ha karatamatamarim tavi kuta ñandi tihumi. Kamata kru muvira simbira miñimandiyu vata kiva ha nuriñandi kumañi tamami. Kamata pihu mu kutañi umi.* ³⁴ Kamata wain hañiniñ kandi tamirim andimi. Kamatihi nuñandi simbirasara sañ muvirañ uta kiva simbira miñamiña hañiniñ kiyuyi nuñandi wain mindi miñamu vata simbihi umu. ³⁵ Kamatihi kru kiva hañi simbira miñandu hañiniñ simbirasara sañ hañiniñ miñata, muhamañ yivuta, muhamañ yivutatamahu kimuhi, muhamañ timba kavaramu. ³⁶ Kamatihi kiyihandata kiva niñuva hama sihinda nuñandi simbirasara sañ muvirañ simbihi nuri kiyimuyi umu. Kimañgimañi simbimi hañiniñ tarativirata sambimari simbimi. Kamatihi kivayi simbira miñamu hañiniñ simbirasara sañ kandihañiniñ ndahara siwimaña musa nda andimu. ³⁷ Kamatihi kita kiva niñuva hama nuñandi ñiñi timbanzikwiñ simbihi nuri kiyimuyi umi. Niñuva ambami, Yandi ñiñi nimandu kuyu indarimandiyu, vamba ambami. ³⁸ Hara kru kiva hañi simbira miñandu hañiniñ ngahu ñaniñ payihi nuriñambi masamasa kuyundavarata ambamu, Kru nima niñuvandu muhimimuhim nu miñimandi. Harim nuñ yivutatamata, niñuvandu kiva ni ara miñim, vamba ambamu. ³⁹ Kamavata kru hamañ miñahandata piñgirita uta kiva tapa kut hambu kavarahu indihuhi yivutatamahu kimumi. ⁴⁰ Harim muyivi kiva niñuva hama pata kru nuñandi kiva hañi simbira miñandu hañiniñ pamata musa andirimandi, vami. ⁴¹ Kamavahi nuñ ambamu,

21:33 Mt 25.14 * **21:33** Wain kivandu tihi kuyu niñandihin, Jisas Aisaia 5.1-2yi ñgami. Got krunavundi Israelin andimirim tihi kuyu. Tihi kuyundu sapa ha nimata. Kiva niñuva hama Got. Wain kiva ha krunavundi Israel hati.

21:35 Mt 22.6 **21:38** Mt 27.18 **21:39** Hi 13.12

Kru ñamba kandihanin pisingarimandi. Kamata wain kiva ha miyata kru muinin nguti karatamirimandiyu. Kamata ñaña miyamin tiwimi yivutihiruramata nun ngumandiyu, vamu. ⁴² Kamavahu Jisas nuri nimavamba kitihumi, Nari Gotindu angwimikiyi kuyu mandambu ninu ngatingiruta mambaha ngamara. Kuyu kandiha ambami, Timba tavi tihutihu haninin ñamba vata tivimbu tamamu. Timba kandiha tihu tavi tapa miyahandahandandu timba avi nandi kiyi. Aru hama nuambi kandiham ha andihi yivurahahi ara ngaharin avindimbanzikwi kiyi, vamba ambami. ⁴³ Kamataharim narin yi ambin, kuha nari Gotindu tiwiyi kiyimara. Hara narin Got tihimitata krunavundi muinin minimandi. Kamati nuandi tiwiyi kita, nuandi kuyu taya miyahandirimandiyu. ⁴⁴ Kamata kru timba himba kandihañi mingata yivirimandi hama punzi haninin yivurivumbirimandi. Hara timba kandiha kru ngimba mui mingata yivirimandi ha, timba ha kru kandihaman yiviti minindirimandi, vami.*

⁴⁵ Kamavahi Gotin kirañinguhundu aru miku haninin nanga Farisi tihi kuyu kandiha indarita ambamu, Ni arinambirimanzikwi ambi, vamu. ⁴⁶ Harim Jisasin miyahandimindan nzikwi vata andimu. Hara krunavundi Jisasirim kru Gotindu kuyu miyata ambavaravara minga vamba indarimitandu. Harim krunavundirim pinjitu.

22

Kru nanga navundin minavisihuramata ñahuraviravindu tihi kuyu

(Luk 14.16-24)

¹ Jisas sihinda aru miku haninin tihi kuyu mu nguta nimavami, ² Gotindu tiwiyi kiyihiyiha aru miku mumingandu maña. Kru ñin nuandi hama navundi uririmindihi, aru miku hama ñahuravimi. ³ Kamata timu kandihañi payimandiyu vata krun ambami. Kamata ñaña hivi hañi nuandi simbirasara san haninin uta kru kandihaninin timbuta payimara vata simbihi umu. Kamatihi uta ambahu payivayirim yakwirivarata mambayimu. ⁴ Kamatihi sihinda nuandi simbirasara san muviranjanzikwi simbita ambami, Uta kru ambasimin

21:42 Sng 118.22-23 nanga, Ais 28.16 nanga, Mk 12.10 nanga, Si 4.11 nanga, Ro 9.33 nanga, Ef 2.20 nanga, 1 Pi 2.6-8 **21:44** Ais 8.14-15 nanga, 60.12

nanga, Dan 2.44-45 nanga, Sek 12.3 nanga, 1 Pi 2.8 * **21:44** Kru indarimit avi nanga muvira ambandu. Kuyu Matyu 21.44yi kindi nijandihin Matyu mayihimbivirami. Sihindivu kru muminga yihimbivirami, vandu. Luk 20.18yi ngamara. **21:46** Mt 21.11 nanga, 21.26 nanga, Lu 7.16 nanga, Jo 7.40

22:4 Mt 21.36

hanjiniṅ nimavamba ambamara. Ngamara, nu nuṅandi bulmakau kru muvira naṅga sihim muvira kwirandi naṅga hanjiniṅ ndahara yivutatamata ṅaṅa nuṅandiha siwitami. Kamataharim pata ṅamara, vamba ambamara, vamba ambami. ⁵ Kamavahi aru miku hamandu simbirasara saṅ hanjiniṅ uta kru hanjiniṅ ambami maṅa ambavaramu. Kamatihura nuriṅandi kuyu maṅindarita singgunzingu umu. Muhama nuṅandi kivayi umi. Muhama nuṅandi timbahiris simbira miṅirim umi. ⁶ Hara muvira, aru miku hamandu simbirasara saṅ hanjiniṅ miṅahandata sihuminguyu ṅguta yivutatamahu kimumbiramu. ⁷ Kamatihi aru miku hamaṅ kitiritihi nuṅandi saṅanzara hanjiniṅ simbihi umu. Uta kru nuṅandi simbirasara saṅ yivutatamamu hanjiniṅ sihananga yivuvorahu kimuta mitumu. Kamata nuriṅandi pihu aru ha kiramu. ⁸ Kamata aru miku hama nuṅandi simbirasara saṅ hanjiniṅirim ambami, Kru naṅga navundiṅ miṅavisihuramata ṅahuraviravindu ṅaṅa siwi kiyi. Hara kru uraramasimin hanjiniṅ aviniṅ ma, harim pata maṅirimandiyu. ⁹ Kamataharim kwimbihingiriṅi uhuhu kru sihananga ṅgimandira hanjiniṅ, uraramitira timu niṅi payimu, vamba ambami. ¹⁰ Kamavahi nuṅandi simbirasara saṅ kandihaṅiniṅ kwimbi sihanangayi singgunzingu uhuhu krunavundi ṅgamu hanjiniṅ yivutihuramamu, krunavundi ṅamba ṅiniṅ naṅga aviniṅ. Kamatihi pata ṅirim minzihu tavi ha yavurimi. ¹¹ Kamata krunavundi minzita kiyihuhu, aru miku hama nuriṅ ṅgirim indihumi. Kamata ṅgahira kru mundama mikwiri avi kru naṅga navundiṅ miṅavisihuramata ṅahuravindu hiviṅi tamandu ṅandi mandamami. ¹² Kamatihi aru miku hama kitihumi, Yambiha, na mumindihi mikwiri avinandiṅ mandamimat pindihana, vamba ambami. Kamavahira kru hamandu kuyu maṅgiyimi. ¹³ Kamata aru miku hama simbirasara saṅ hanjiniṅirim nimavamba ambami, Nuṅandi kuma tanda ni simahata kavariṅira tapira kivimṅgwi humba ndambu indihuta kiyim. Pihu kivimṅgwi kandihaṅi irihariha mika satipirimandiyu, vamba ambami, vami. ¹⁴ Kamavata Jisas ambami, Indarimara, Got krunavundi sambu uraramandi. Hara minzavativatiṅ ndaya pindihavindiharim yihiramandi, vami.

*Timbahiris Sisariṅ ṅguhu vaha mana mambaha ṅguhu
(Mak 12.13-17 naṅga, Luk 20.20-26)*

15 Kamata Farisi uta Jisasij kindimbuhirata ngatingurimindan vata kuyu ñamu. Jisasij kuyusihiritirij kuyu aka vu ambiti, nuñandi kuyu kandihañi nuñ ngatingurimindan vata indariramamu. 16 Kamata nurinandi simbirasara hanjinij nanğa Herotinduyindu kru muvirañ simbiñu, Jisas kiyimiyi uta nuñ ambamu, Ahusiki, ara nañ ngandariñ, na kandidataya ambavava miñga. Kamata krunavundiñ kuyu kandidataya Gotindu vana ambavarandana. Na kru mumingarim ndahara mambinjitundana. Na kruñ kuyu siwimaña ndaya ambaramandana, ñimbi nanğa ninij nanğa ñimbi maniman ninij. 17 Kamataharim ariñ ambina ngim. Na pamata indarina, Sisariñ timbahiris nguhariñ vaha, mana mambaha nguhariñ, vamu. 18 Kamavahura Jisas nurinandi indarimit ñamba ha atinda ngami, harim ambami, Kru kuyusihirimbiñhapiha nari, yañ mumindihi kuyusihirim andira. 19 Yañ timbahiris tamandara muha isihuramitira ngitin, vami. Kamavahi timbahiris miñgiya kiris taya nu kiyimiyi miñata payimu. 20 Kamatiñu Jisas nurin nimavamba kitihumi, Ñimbi nanğa kipumika ni ninindu, vami. 21 Kamavahi ambamu, Sisariñdu, vamu. Kamavahu ambami, Sisariñdu him Sisariñ ngumara, Gotindu him Gotiñ ngumara, vami. 22 Kamavahi kuyu kandihā indarita pindirata, nuñ mitata umu.

Jisasij Sadyusi kru kimuta anğa yahamiramirarim kitihumu

(Mak 12.18-27 nanğa, Luk 20.27-40)

23 Kandihivi hañindaya Sadyusi Jisas kiyimiyi payimu. Kandihanjinij ambarasimu, Kru kimundu hanjinij anğa mayahamirimandiyu, varasimu. Harim Jisasij nimavamba kitihumu, 24 Ahusiki, Moses ambami, Kru muminga ñinji manğavimat kwimitingata, nimburiñ niñura urata ñinji kaviti, niñusindu krunzapa ha manzingundimi, vamba ambami. 25 Kuha ariñandi ñinjiñi kru minza susukiyindu taya kuma timu, tamu arikinzipi tingiruramata vat kirasimu. Kamata Kima hama navundi urata kita kimumi, hara ñinji manğavumi. Harim niñura Yañgiv hama navundi kandihanjambiñ urami. 26 Kamatihi niñura Yañgiv hama ndahara ñinji manğavimat kimumi. Kamatihi Kari hama ndahara siwimañanda ñinji manğavimat kimumi. Kamatataya uta imbi, Imbima hama ndahara kimumi. 27 Sihananğa kimuta mituhu, kita imbi navundi hanjambi kimumi. 28 Harim na amba. Kru kimuhimu hanjinij

anğa yahamirimandiyu tiwimiya navundi hanambi nin nimburi sikwi niñusi niñura kuma timu, tamu arikinzipi tingiruramata hañindu nimburi kiyimandi. Ngandana, nuri sihananğa nuñ uramu, vamu. ²⁹ Kamavahu Jisas nurin kimbim ambami, Nari Gotindu angwimikiya kuyu kindi hanandihin mambaha ngandara. Nanğa nari Gotindu tikatika ndahara mangandara. Kamataharim nari kuyu kirivu ambara. ³⁰ Gotindu kutikara nuñandi pihuyi kindu haninin navundi manjurandu. Siwimaña nandi, krunavundi kimuhimu haninin anğa yahamirimandiyu hiviya, kru haninin navundi manjurimandiyu. Kamatu navundi kru mayawirimandiyu. ³¹ Hara kru kimuta anğa yahamirimandiyu vava vana niñandihininim narin kitwiriman. Nari Gotindu angwimikiya kuyu kindi hanandihin ngatingiruta mambaha ngandara. ³² Got ambami, Yi Got. Yandi ñimbi Abraham, Aisak, nanğa Jekop tihuyahandu, vamba ambami, vami. Kamavata sihinda ambami, Krunavundi kimuta sava humbaña kindu haninin Gotindu ñimbi mandihuyahandu. Hara krunavundi sihangindu haninin Gotindu ñimbi tihuyahandu. Abraham, Aisak, Jekop ndahara sihangindu, vami. ³³ Kamavahi krunavundi nuñandi kuyu kandiha indarihu maviyahavarami.

*Gotindu tikatika kuyu kimangimanzikwi
(Mak 12.28-31 nanğa, Luk 10.25-28)*

³⁴ Kamata Farisi Jisas Sadyusin kuyu hindi miñayihim vava kuyu indarimu. Kamataharim nu kiyimiya payimu. ³⁵ Kandi ñingi hañi tikatika kuyu miñasirivasiriva muminga ndahara kiyimi. Harim kandihami Jisasirim ambiti ngitin vata nimavamba kitihumi, ³⁶ Ahusiki, tikatika kuyu pamata kuyu sikwi kimangima, tikatika kuyu muviran sihananğa tarativirahi, vami. ³⁷ Kamavahi Jisas nuñ ambami, Nari Gotin miñata maviñi tamamara, arinandi Aru niman. Nari nuñ narinandi maviñguku nanğa, narinandi maviñini nanğa, narinandi indarimit nanğa miñata maviñi tamamara. ³⁸ Tikatika kuyu kaninandihin aru, nanğa kimangimanzikwi. ³⁹ Nanğa tikatika kuyu siwimaña muha niñandihin. Nambi nandi kwirandirim mavindamandana maña, sihananğa kruñ ndahara miñata maviñi tama. ⁴⁰ Kuyu arikita kaninin kuyu muvirandu kuyu sapa. Gotindu tikatika kuyu sihanangandu kuyu sapa. Nanğa

22:29 Jo 20.9 **22:30** 1 Jo 3.2 **22:32** Kis 3.6 nanğa, Mt 8.11 nanğa, Mk 12.26 nanğa, Lu 20.37 nanğa, Si 7.32 **22:33** Mt 7.28 **22:37** Lo 6.5 nanğa, 10.12 nanğa, Lu 10.27 **22:39** Wkp 19.18 nanğa, Mk 12.31 nanğa, Ro 13.9 nanğa, Ga 5.14 **22:40** Mt 7.12 nanğa, Ro 13.10 nanğa, Ga 5.14 nanğa, 1 Ti 1.5

kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara haŋiniŋ kuyu yihimbiviramundu kuyu sapa, vami.

*Jisas Farisiŋ kru Got yihiramami hamarim kitihumi
(Mak 12.35-37 nanŋa, Luk 20.41-44)*

⁴¹ Farisi tihiruta kiyihuhu Jisas nuriŋ nimavamba kitihumi, ⁴² Nari kru Got krunavundi nuŋandiŋ aŋga miŋimandi vata yihiramami hamarim nari pamata indarira. Nu ninindu ŋiŋi, vami. Kamavahi nuŋ nimavamba ambamu, Nu Devit niŋuŋiŋgi, vamu. ⁴³ Kamavahu Jisas nuriŋ nimavamba kitihumi, Hara mumindihi Gotindu Maviŋiŋi nuŋ indarimit ŋguhi, Devit kru kandihamarim ambami, Yandi Aru miŋga vami. Kamavata Devit nimavamba ambami, ⁴⁴ Aru hama yandi Aru hamaŋ ambami, Na yandi kuma kandi samba nimbu minzirimana. Kamatina nandi miku haŋiniŋ tamitin nandi tiwiyi kiyimandiyu, vamba ambami. ⁴⁵ Nari ŋgamara. Devit nuŋambi kru kandihamarim ambami, Na yandi Aru miŋga vamba ambami. Hara pamatarim kru kandihama Devit niŋuŋiŋgi, vami. ⁴⁶ Kamavahi muvat ndahara Jisasiŋ kuyu kimbi maŋambami. Kamata kandihivi haŋi kita, Jisasiŋ muhim vanarim kitihuhitihurim piŋitumu.

23

Farisi nanŋa tikaŋka kuyundu mirimba nanŋa ŋiniŋ ndu vana

(Mak 12.38-39 nanŋa, Luk 11.43 nanŋa, 11.46 nanŋa, 20.45-46)

¹ Mutiwimiyi Jisas krunavundiŋ nanŋa nuŋandi simbirasaraŋ kuyu ŋgumi. ² Kamata ambami, Moses tikaŋka kuyu ambavarami maŋa, nariŋ tikaŋka kuyundu mirimba nanŋa haŋiniŋ nanŋa Farisi haŋiniŋ tikaŋka kuyu ambavarandu. ³ Kamataharim muhimimuhim kuyu nariŋ ŋgumandiyu haŋiniŋ indarita miŋahandamara. Hara muhimimuhim vana andindu haŋiniŋ mamihandamara. Muhimimuhim kuyu sambu ambavarandu, hara ambandu kuyu ha mamihandandu. ⁴ Krundu tivingiŋi pimi tupi ŋandi simahata kavuramimaŋandihu kru kavuŋgavu aviritamandu. Hara nuriŋambi pimi musimbiri ndahara kruŋ ŋguramata kavuhavurim kuma maŋgundu. ⁵ Muhimimuhim vana andindu haŋiniŋirim, kru ŋgimandiyu vata andindu. Got nanŋa kuyundavaravararim tavi aru mirimbaŋi simahandu.

Kamata mikwiri nuriṇandi kuta hañi ñapiru hambu siri siki kutanguta timbuvarandu.*⁶ Kamatindi timu vanayi minziminzi maka kasiramiyindu haṇiniṇ nuri taya miṇandu. Nanga Got nanga kuyundavaravara taviyi nuri taya minziminzi upiyi kasiramivu minzimindaṇ vata andindu.⁷ Kamata tihirutihiru upiyi krunavundi ariṇ kuyu avi ṅguta, ahusiki virimandiyu vata pirikindu.⁸ Hara nariṇirim, kru ahusiki vata maṇambamu. Ahusiki nariṇandi minzavat miṅgandaya kiyi. Nari sihananga niṇusi niṇura.⁹ Nari piri niñindu kru mumingarim yava vata maṇambamara. Nariṇandi Nava minzaminza nuṇandi pihuyi kiyi.¹⁰ Nanga nariṇirim kru miku ṇiniṇ vata maṇambamu. Nariṇandi miku minzamiṅgandaya, Kru Got krunavundi nuṇandiṇ aṅga miṇimandi vata yihiramami hama.¹¹ Nariṇandi aru hama nariṇandi simbirakara miṅga kiyim.¹² Kru nuṇandi ñimbi tihuyahirimandi hama, Got anditi ñimbi maniman miṅga kiyimandi. Ara kru nuṇandi ñimbi tanguti miṅgurimandi hama, Got anditi ñimbi aru nanga miṅga kiyimandi, vami.¹³⁻¹⁴ Kamata Jisas sihinda ambami, Tikatika kuyundu mirimba nanga Farisi nari, nari pimi aru kavirimandira. Nari kuyusihirimbiḥapiḥa ṇiniṇ. Nari Gotindu tiwiyi kiyihiyi hañindu kindiṇariḥa krunavundindu kipumikayi kivihita nariṇambi maṇindihundara. Krunavundi indiwiriminidihu nuriṇandi kindiḥa kivihindara.*¹⁵ Tikatika kuyundu mirimba nanga Farisi nari, nari

* **23:5** Got nanga kuyundavaravararim tavi haṇiniṇ suksirambi timbahiris tamatama paṇa maña Juda hati musa miṇandu. Gotindu aṅgwimikiyindu kuyu muhirivi sirambi aṅgwimiki suksirambiyi yihimbivirata paṇa kandihañi kundandu. Kamata kandihaṇiniṇ nuriṇandi kumaṅgak hañi kiṅgiraramata, tavi mirimba hañi simahandu. Aṅga Miṇamiṇa 13.9 nanga 13.16 nanga Tikatika Kuyu 6.8 nanga 11.18yi ṅgamara. Nanga Juda hati Namba 15.37-41yindu kuyu miṇahandandu. Kamata mikwiri nuriṇandi kuta hañi ñapiru hambu siri siki timbuvarandu. Jisas ambami, Tikatika kuyundu mirimba nanga haṇiniṇ nanga Farisi nimata indarindu. Krunavundi ariṇ ṅgata ambirimandiyu, Niṇiniṇ Gotindu tikatika kuyu miṇahandandu, vamba ambirimandiyu, vandu. Kamata Got nanga kuyundavaravararim kumaṅgak aruru kumañi tamata, tavi aruru mirimbañi simahandu. Kamata siri siki kutanguta mikwiri ñapiru hambu timbuvarandu, vami. **23:6** Mt 6.5 nanga, Mk 12.38-39 nanga, Lu 11.43 nanga, 14.7 **23:11** Mt 20.26-27 nanga, Mk 9.35 nanga, 10.43-44 nanga, Lu 22.26 **23:12** Jop 22.29 nanga, Snd 15.33 nanga, 29.23 nanga, Ese 21.26 nanga, Lu 14.11 nanga, 18.14 nanga, Je 4.6 nanga, 1 Pi 5.5 **23:13-14** Lu 11.52

* **23:13-14** Kru indarimit avi nanga muvira kuyu mu ndahara kaniñi kiyi vamba indarimitandu. Kuyu kandiḥa nimata, tikatika kuyundu mirimba nanga Farisi nari pimi aru kavirimandira. Nari kuyusihirimbiḥapiḥa ṇiniṇ. Nari navundi kindahu haṇiniṇ kuyusihirata nuriṇandi tavi kipa miṇandara. Kamata kuyusihiranzihira Got nanga kuyundavarambara kuyu piṅgirindara. Nari ṅgatiṅgirutiṅgiru hiviḥi pimi aru sikwi miṇimandira. Mak 12.40yi ṅgamara.

pimi aru kavirimandira. Nari kuyusihirimbihipiha njini. Nari pirivisa nanga añakinguku muvumuvu kindanginda andihara, minzavat mingandaya narijandi simbirasara minga yivurahandi. Kamata narij nu ñamba vanarim tarativiramangarandi. Kamataharim nari ahutuvarandi heliyi urimandira maña, nu ndahara urimandi.

¹⁶ Nari taminga ñumi njini kru munjini kindi isihuraminda vata andindara, nari pimi aru kavirimandira. Nari ambandara, Kru muminga Goti kirañinguhu tavi hañandihinindu ñimbi yihita kandisikwisikwi kuma yawi vata nujandi kuyu tikatikatiramandi. Kandihanandihinirim kuyu sañinzañ, vamba ambandara. Hara kru muminga gol Goti kirañinguhu taviyi kindi hañandihinindu ñimbi yihita nujandi kuyu ha tikatikatiramandi. Kamata ambirimandi maña andimi, vamba ambandara. ¹⁷ Nari kwini kwini nanga taminga ñumi njini, Gotindu tamingañi mumindimbanzikwi aru him. Gol vaha aru him, mana Goti kirañinguhu tavi vaha aru him. Nari ngandara. Gol Goti kirañinguhu taviyi kita, Goti kirañinguhu tavi ha andihi gol kandiha Gotindu him yivurahandi. ¹⁸ Nanga nari ambandara, Kru muminga Goti kirañinguhu pina ha yihita kandisikwisikwi kuma yawi vata nujandi kuyu tikatikatiramandi. Kandihanandihinirim kuyu sañinzañ, vamba ambandara. Hara kru muminga muhimimuhim Goti kirañinguhu pina kimba hañi kindi hañini yihita nujandi kuyu ha tikatikatiramandi. Kamata ambirimandi maña andimi, vamba ambandara. ¹⁹ Nari taminga ñumi njini, Gotindu tamingañi mumindimbanzikwi aru him. Goti kirañinguhu him vaha aru, mana Goti kirañinguhu pina vaha aru. Nari ngandara, ñaña kirañinguhundu ha kirañinguhu pina hañi kindi. Kamataharim Goti kirañinguhu pina ha andihi ñaña ha Gotindu him yivurahandi. ²⁰ Kamataharim kru muminga Goti kirañinguhu pina hañandihinindu ñimbi yihita kandisikwisikwi kuma yawi vata nujandi kuyu tikatikatiramandi. Kandihama, nujandi kuyu ha kirañinguhu pina handaya ñimbi yihita mandikatikatiramandi. Nujandi kuyu ha pina ha nanga muhimimuhim pina himba hañi kindi hañini nanga tikatikatiramandi. ²¹ Nanga kru muminga Goti kirañinguhu tavi ha yihita kandisikwisikwi kuma yawi vata nujandi kuyu tikatiramandi. Kandihama, nujandi kuyu ha Goti kirañinguhu tavi handaya ñimbi yihita mandikatikatiramandi. Nujandi kuyu ha Goti nanga

Got nuṇambi kirañinguhu tavi kandihañi kindi haman nanga tikatikatiramandi. ²² Nanga kru muminga Gotindu pihundu ñimbi yihita kandisikwisikwi kuma yawi vata nuṇandi kuyu tikatikatiramandi. Kandihama nuṇandi kuyu ha Gotindu minziminzi maka, nanga Got nuṇambi minziminzi maka kandihañi minzindi haman nanga tikatikatiramandi.

²³ Tikatika kuyundu mirimba nanga Farisi nari, nari pimi aru kavirimandira. Nari kuyusihirimbihipiha ñiniṇ. Nari sahi kivayindu sukisirambi hañiniṇ kumanzipi timutamu tinggiruramata tamarahata mingiyataya Gotiṇ ṅgundara. Hara nari tikatika kuyundu vana aruru nimata hañiniṇ mitamaraja. Krunavundiṇ titi vanayi taya ṅgatingirutingiru vana, sihingaha vana, nanga indarimangaramangara vana. Kamataharim tikatikata kuyu aruru hañiniṇ miṇahandata, tikatika kuyu mu hañiniṇ ndahara mamitamara. ²⁴ Tamiṇga ñumi nari, kru muṇiniṇ kwimbi isihuramirim andindara. Nari kru muminga akavat suksimbiri nuṇandi misi hañi kiyihi ṅgata miṇata kavarandi. Kamata kamel misi hañi kamel ha mangimat kuvirata kamel ha nanga mirihi mingundi maña ñiniṇ.

²⁵ Tikatika kuyundu mirimba nanga Farisi nari, nari pimi aru kavirimandira. Nari kuyusihirimbihipiha ñiniṇ. Nari maki nanga kuku kuvirahuvira vungṇi hañiniṇ kutihambu taya ñaṇirandamandara. Hara ñaña him kandihañi kundandara hañiniṇ kipa miṇamiṇa vana, nanga nariṇambirimindaya indaritari vanayi miṇandara. ²⁶ Farisi na tamiṇga ñumi, kuku kuvirahuvira vungṇi ha mavi hambu visa ñaṇirandama. Kamatina kutihambu ndahara ñaṇirandirimandi.

²⁷ Tikatika kuyundu mirimba nanga Farisi nari, nari pimi aru kavirimandira. Nari kuyusihirimbihipiha ñiniṇ. Nari krunzava mu maṇa suñi nanga tangusiharahu kindi maña ñiniṇ. Krunzava kandiha tapiravu ṅgina avindihi, hara kumba hambu kru kimuhimu punzi nanga ñamba himingim yavurita kindi. ²⁸ Narindahara siwimañanda kira. Kru nariṇandi kwirandi hambu ṅgata niṇiniṇ kru tititaya kiyihiyi ñiniṇ vamba indarimitandu. Hara nariṇandi mavi humba hambu kuyusihiri vana nanga tikatika kuyu miṇata kavarahavara vana yavurita kiyi.

²⁹ Tikatika kuyundu mirimba nanga Farisi nari, nari pimi aru kavirimandira. Nari kuyusihirimbihipiha ñiniṇ. Nari kru Gotindu kuyu miṇata ambavaravara hañiniṇindu sava

humba avinzikwi musa miṇandara. Kamata kru tititaya kiyihiyi haṇiniṇindu sava ha kanzi miṇayahuramandara.
³⁰ Kamata nimavamba ambandara, Ara aṇiṇgitakiṇa kiyimu takuk haṇi kita, nuriṇ ṇguramata kru Gotindu kuyu miṇata ambavaravara haṇiniṇ mayivutatamahariṇ, vamba ambandara. ³¹ Kamataharim nariṇandi kuyu kandihahi nariṇambi isihuramandara. Kamata nari kuha kru Gotindu kuyu miṇata ambavarandu haṇiniṇ yivutatamandu haṇiniṇindu ṇiṇisim maṇa kira. ³² Kamataharim uta nariṇandi naṇiṇgitakiṇandu ṇamba vana haṇiniṇ anditira arutimi.

³³ Nari tau ṇamba ṇiniṇ maṇa. Nari ahutuvarandi heliyirim mandarahirindara. Nariṇ Got ṇgatingiruti, ahutuvarandi heliyi urimandira. ³⁴ Kamataharim nari indarimara. Yi kru Gotindu kuyu miṇata ambavaravara haṇiniṇ, nanga tikatika kuyundu mirimba nanga haṇiniṇ, nanga kru indarimit avi nanga haṇiniṇ simbitin nari kiyimandirayi payimandiyu. Hara muviraṇ yivutatamirimandira, muviraṇ ahuandiṇi yivuwirimbimandira. Muviraṇ Got nanga kuyundavaravara tavi nariṇandi haṇi tamata piṇgirawismandira. Kamata nariṇandi pihu aru haṇi kaharivitira tivaramata pihu aruru muyi urimandiyu. ³⁵ Kamataharim kru sihananga piri niṇindu tititaya kindu haṇiniṇ yivutatamandu haṇiniṇindu pimi ha, nari nangandaya kiyimandi. Kru tititaya kindu haṇiniṇ yivutatamamara. Abeliyi kita patavata Berikia ṇaniṇ Sekaraiaṇ timu Gotiṇ kiraṇiṇguhu pina, tamu Gotiṇ kiraṇiṇguhu tavi piriṇimbiriṇ tamata yivutatamamara. Kamataharim ṇamba vana kandihahiṇdu pimi ha nariṇambi kavirimandira. ³⁶ Nariṇ yi kandi ambin, ṇamba vana sihananga kandihaniniṇindu kaṇinda ha, krunavundi tihu kuyu niṇiniṇ yivurahimandi, vami.

Jisas Jerusalemirim indarihi mavindimi
(Luk 13.34-35 nanga, 19.41-44)

³⁷ Jisas sihinda ambami, Jerusalem, Jerusalem, na kru Gotindu kuyu miṇata ambavara haṇiniṇ yivutatamandana. Kamata kru Got na kindanayi simbihi pandu haṇiniṇ miṇamiṇa yivutatamirim timba kavarandana. Sambi ṇimbiri nandi ṇiṇisim haṇiniṇ akakara niṇum nuṇandi ṇiṇisimiṇ ambindiwivu yivuṇimbirindi maṇa yivuṇimbiriman vata andindin. Hara nari

yakiwirivarandara. ³⁸ Nari indarimara. Tihu nariṇandi pihu ni ṇambatita saṅgiyimandi. ³⁹ Kamataharim yi nariṇ ambin, nari yaṇ sihinda maṅgimandira. Utauta nimavamba ambirimandira, Kru Aru nimandu ṇimbiyi payimi nimaṇ Got avinṅaratamam, vamba ambirimandira, vami.

24

Jisas Gotiṇ kiraṇiṅguhu tavi ṇambatirimandi vami
(Mak 13.1-2 naṅga, Luk 21.5-6)

¹ Jisas Gotiṇ kiraṇiṅguhu tavi haṇindu upi ha mitata umi. Kamatihi nuṇandi simbirasara haṇiṇiṇ nu kiyimiya payimu. Kamata nuṇandi simbirasara haṇiṇiṇ Gotiṇ kiraṇiṅguhu tavi ha naṅga muhimimuhim upi kandihaṇindu haṇiṇiṇ isihuramindaṇ vata andimu. ² Kamatihura nuriṇ kuyu nimata ambami, Nari tavi paṅgarivaṅgari niṇiṇiṇ ṅgara. Nariṇ yi kandi ambin, timba musimbiri ndahara mititu timba muhimbaṇi maṅgiyimandi. Sihanaṅga yivukuvimbirata kavariṭu miṇṅurimandi, vami.*

Jisas pimi sambi yivurahirimandirim ambami
(Mak 13.3-13 naṅga, Luk 21.7-19)

³ Jisas Apu Oliv tamayi minzita kiyihihi, nuṇandi simbirasara haṇiṇiṇ ndaya pata nuṇ kitihuta ambamu, Ariṇ ambina ṅgim. Pandiwimira kandihamata vana haṇiṇiṇ yivurahirimandiyu. Naṅga pamata sihi wisa yivurahimandi. Kamati ṅgata ambimindaṇ, Jisas aṅga pati piri niṇandiṇiṇ siṅgundirimandi, vamba ambimindaṇ, vamu. ⁴ Kamavahu Jisas nuriṇ kimbi ambami, Nari tamaṅga naṅga kiyimara. Nariṇ kru mumuṅga kuyusihiritimandihi. ⁵ Kru sambi paṇimbaṇi yandi ṇimbi yihiyihi ambirimandiyu, Got krunavundi nuṇandiṇ aṅga miṇimandi vata kru Got yihiramami hamanda ni yi, vamba ambirimandiyu. Kamata kru sambi kuyusihirimandiyu. ⁶ Nari saṅga arurundu pirindim indarimandira, naṅga saṅga arurundu kuyuhinzi indarimandira. Hara nari tamaṅga naṅga kiyimara. Nari mambindiramara. Muhimimuhim kandihaṇiṇiṇ

23:38 1 Kin 9.7-8 naṅga, Jer 12.7 naṅga, 22.5 **23:39** Sng 118.26 naṅga, Mt 21.9 **24:2** Jer 26.18 naṅga, Mai 3.12 naṅga, Lu 19.44 * **24:2** Matyundu aṅgwimikiya kuyu kutanṅuta kumanzipi timu tinggiruramata ambavarami haṇindu muhanda ni. Kuyu kandiṇi 24.2—25.46 kiyi. Muhimimuhim imbihihi yivurahirim ariṇiditirim ambavarami. **24:3** Mt 24.27 naṅga, 24.37-39 naṅga, Mk 13.3 naṅga, 1 Te 5.1 **24:4** Jer 14.14 naṅga, 23.21 naṅga, 23.25 naṅga, Mt 24.23-24 naṅga, Jo 5.43 naṅga, Si 5.36-37 naṅga, 1 Jo 2.18

yivurahimandi, hara imbihivi ha kwisi. ⁷ Kru muyi hati yahata kru muyindumuyindu hañiniŋ nanŋa kurihirimandiyu. Nanŋa aru miku muñiniŋindu kru yahata, aru miku muyindumuyindu hañiniŋindu kru nanŋa kurihirimandiyu. Nanŋa muvumuvu aviha aru kwimirimandiyu. Nanŋa muvumuvu pirimama payimandi. ⁸ Muhimimuhim vana kandihaniniŋ, navundi ñiŋi kavirimindiha kañinda atikimañi yivurahandi maña.

⁹ Kanditiwimi hañi nariŋ miku ñiniŋindu kumaŋgimbañi tamimandiyu. Kamata nariŋ pimi ŋguta yivutatamitu kwimirimandira. Yandi ñimbi nari nanŋa kiyi. Harim krunavundi sihananŋa nariŋambirim kitiri kiyimandiyu.

¹⁰ Kanditiwimi hañi krunavundi sambi yambirim indarimaŋgarandu vana ha tihimitirimandiyu. Kamata krunavundi kandihaniniŋ nuriŋambi masamasa kitiri kita, nuriŋambi nuriŋandi miku ñiniŋindu kumaŋgimbañi tamimandiyu. ¹¹ Nanŋa, kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara kuyusihiŋiniŋ sambi yahata, krunavundi sambiŋ kuyusihiŋimandiyu.

Kamatu krunavundi nuriŋandi kuyusihiŋiguyu hañiniŋ miŋahandirimandiyu.

¹² Kamatu ñamba vana hañiniŋ arutirimandi. Harim kru sambi muñiniŋ miŋata maviñi tamatama vana ha tihimitirimandiyu.

¹³ Hara krunavundi tikatikata kituhitu imbihivi ha yivurahimandi hañiniŋ, Got nuriŋ anŋa miŋimandi.

¹⁴ Kamati Gotindu tiwiŋindu kuyu avi hañandihin, pirivisa muvumuvu sihananŋa ambavarimandiyu. Kamatu imbivu, imbihivi ha yivurahimandi, vami.

Ñamba himininzikwi yivurahimandi

(Mak 13.14-23 nanŋa, Luk 21.20-24)

¹⁵ Kamata Jisas sihinda ambami, Kuha kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara Daniel ambami, Pisingarahara ñamba himininzikwi yivurahiti ŋgimandira. Ñamba himininzikwi kandiha ŋgitira Gotiŋ kirañiŋguhu tavi hañi taŋguramata kiyimandi vamba ambami, vami. Kuyu anŋwimiki niñi kiyi niŋandihin kru ŋgatiŋgiruta ŋgimandi hama indarimitata ŋgam. ¹⁶ Kamata Jisas ambami, Kanditiwimi hañi krunavundi pirivisa Judia kiyimandiyu

24:7 2 Sto 15.6 nanŋa, Ais 19.2 nanŋa, Hag 2.22 nanŋa, Sek 14.13 nanŋa, Si 11.28 **24:9** Mt 10.22 nanŋa, Mk 13.9 nanŋa, Lu 21.12 nanŋa, Jo 15.18-20 nanŋa, Si 4.2-3 nanŋa, Sk 2.10 nanŋa, 2.13 **24:10** Mt 11.6 nanŋa, 13.57 nanŋa, 2 Ti 1.15 **24:11** Mt 7.15 nanŋa, 24.5 nanŋa, 24.24 nanŋa, Si 20.29 nanŋa, 1 Ti 4.1 nanŋa, 2 Pi 2.1 nanŋa, 1 Jo 4.1 **24:13** Mt 10.22 nanŋa, Mk 13.13 nanŋa, Hi 3.6 nanŋa, 3.14 **24:14** Mt 9.35 nanŋa, 10.18 nanŋa, 28.19 nanŋa, Ro 10.18 nanŋa, Kl 1.6 nanŋa, 1.23 **24:15** Dan 9.27 nanŋa, 11.31 nanŋa, 12.11

hanjini, tivaramata upi apu sambi nanganangavu yawirimandiyu. ¹⁷ Kru tavi kimba hambu kiyimandi hama, tavi tiwi hambu minguta maku nuñandi hanjini minjanimarim manindarim. ¹⁸ Nanga kru kivayi kiyimandi hama, mikwiri kuta nuñandiha minjirim taviyi anga manum. ¹⁹ Nanga navundi mavinanga hanjini nanga navundi ñiñi amangimbañindu nanga hanjini, kanditiwimi hañi pimi aru kavirimandiyu. ²⁰ Nanga nari Got nanga kuyundavaramara. Kamata kimiri tiwimi nanga Avirikimuhimu Hivi hañi ndahara mandivaramirimandira. ²¹ Kamataharim kanditiwimi hañi pimi aru sikwi yivurahimandi. Piri ni kihi kiyimi hiriviyi nda kita patavata tihu ndahara, pimi aru kandihamata mayivurahami. Nanga muyivindahara pimi aru kandihamata sihinda mayivurahirimandi. ²² Got pimi kanjiniñindu hivi ha kirivi tamamiti, krunavundi sihananga singundihu. Hara krunavundi nuñandi vata yihiramami hanjiniñirim indarita, kandihivi ha kirivi tamirimandi. ²³ Kandihandiwimi nariñ muhama nimavamba ambirimandi, Njgamara, kru Got krunavundi nuñandiñ anga minjimandi vata yihiramami hama niñan kiyi, vamba ambirimandi. Nanga muhama nimavamba ambirimandi, Ndambunda kiyi, vamba ambirimandi. Hara nari kuyu kandihanjiniñirim manindarimanngaramara. ²⁴ Nanga kru sambi pata kuyusihirata ambirimandiyu, Yi kru Got krunavundi nuñandiñ anga minjimandi vata yihiramami, vamba ambirimandiyu. Nanga kru sambi pata kuyusihirata ambirimandiyu, Yi kru Gotindu kuyu minjata ambavaravara minga, vamba ambirimandiyu. Kamata aru himihim sihiranzihira muhimimuhim nzihi anditutu yivurahimandi. Kamata krunavundi sihanangañ minjawanikwinitirimandiyu. Kamata nuri minjatanditangata kru Got nuñandi vata yihiramami hanjini ndahara minjawanikwinitirimandiyu. ²⁵ Nari indarimara. Yi nariñ muhimimuhim vana yivurahimandi niñiniñirim ambavarin. ²⁶ Kamataharim nariñ nimavamba ambirimandiyu, Njgamara. Kru maniman upi vunda kiyi, vamba ambirimandiyu. Hara kambu manumara. Nanga nimavamba ambirimandiyu, Njgamara. Tavihumba niñini kiyi, vamba ambirimandiyu. Hara nuriñandi kuyu hanjandihirim manindarimara. ²⁷ Nari ngandara.

24:17 Lu 17.31 **24:20** Dan 9.26 nanga, 12.1 nanga, Jol 2.2 nanga, Sk 7.14
24:22 Ais 65.8-9 nanga, Sek 14.2-3 **24:23** Mt 24.5 nanga, 24.11 nanga, Mk 13.21 nanga, Lu 17.23 nanga, 21.8 **24:24** Lo 13.1-3 nanga, Mk 13.22 nanga, 2 Te 2.8-9 nanga, Sk 13.13-14 **24:26** Lu 17.23-24 **24:27** Mt 24.37-39

Ihumbisa nimbu ñima miŋaparahi, ina yahayahavu kita siñandita uta ina miŋgumiŋguvu yivurahandi. Kamataharim Krundu Ñiŋi hama ndahara payimandi hiviŋi siwimaña musa andirimandi. Kamati krunavundi sihananŋa nuŋ ŋgimandiyu. ²⁸ Krumbat kimuta karihata kindi upiŋi taya, puŋgi pata tihirundu, vami.

*Muyivi Krundu Ñiŋi payimandi
(Mak 13.24-27 nanga, Luk 21.25-28)*

²⁹ Jisas sihinda ambami, Pimi aru kandihanŋiŋi siŋgundiriminiti, sariwayiŋandi ina ni kinziŋgwiŋiti, takwi ni mandimirimandi. Kamati kiniki niŋiŋiŋ ihumbisa nimbu mitata miŋaramirimandiyu. Kamata tikatika himiŋgim ihumbisa nimbu kuyu haŋiŋiŋ nandahara nananŋarimandiyu. ³⁰ Kanditiwimi hañi Krundu Ñiŋi hamandu muhiŋ nzihi ihumbisa nimbu yivurahimandi. Kamati krunavundi sihananŋa piri niñindu niŋiŋiŋ kambirihirimandiyu. Kamata ŋgitu Krundu Ñiŋi hama, ihumbisa nimbu kita nuŋandi tikatika nanŋa siña aru nanŋa ihumukiri humbañi payimandi. ³¹ Pati kaur minzataya yavirimandi. Kamati kutikara nuŋandi haŋiŋiŋ simbiti piri niñi muvumuvu uta krunavundi yandi vata yihiramami haŋiŋiŋ yivuñibirimandiyu. Kamata timbuhavuta payimandiyu, vami.

*Nari ahu fikiŋ ŋgata idariramata ŋgimandira
(Mak 13.28-31 nanga, Luk 21.29-33)*

³² Jisas sihinda ambami, Nari ahu fikiŋ ŋgamara. Maka nuŋandi haŋiŋiŋ kuku nanŋandita miki haŋiŋiŋ muviraŋi ambandara, Ina tiwimi kirimindihi andi, vamba ambandara. ³³ Siwimaña ŋandi, muhiŋimuhim vana kanŋiŋiŋiŋ yivurahiti ŋgata indariramata nimavamba ambamara, Krundu Ñiŋi hama pata kindiŋari mikayi ha kiyi, vamba ambamara. ³⁴ Yi nariŋ kandi ambin, krunavundi tihu kuyu niŋiŋiŋ maŋgwimitutu muhiŋimuhim vana kanŋiŋiŋiŋ yivurahimandi. ³⁵ Piriŋisa nanŋa ihumbisa ni siŋgundirimandi, hara yandi kuyu ni manziŋgundirimandi, vami.

24:28 Lu 17.37 **24:29** Ais 13.10 nanga, 34.4 nanga, Ese 32.7 nanga, Jol 2.10 nanga, 2.31 nanga, 3.15 nanga, Sk 6.12-13 **24:30** Dan 7.13 nanga, Sek 12.10-14 nanga, Mk 13.26 nanga, Sk 1.7 nanga, 6.12-13 **24:31** Ais 27.13 nanga, Mt 13.41 nanga, 1 Ko 15.52 nanga, 1 Te 4.16 **24:33** Je 5.9 **24:34** Mt 16.28 nanga, 23.36 nanga, Mk 13.30 nanga, Lu 21.32 **24:35** Sng 102.26 nanga, Ais 40.8 nanga, Mt 5.18 nanga, Mk 13.31 nanga, Lu 21.33 nanga, Hi 1.11

Kandi vana ninjini yivurahimandi hivi ha muminga mangandi

(Mak 13.32-37 nanga, Luk 17.26-30 nanga, 17.34-36)

³⁶ Jisas sihinda ambami, Hara kandi vana ninjini yivurahimandi hivi ha nanga pamata hiriviyi vaha yivurahimandi ha kru muminga ndahara mangandi. Gotindu pihuyindu kutikara ndahara mangandu. Nanga Krundu Niji hama ndahara mangandi. Njувandaya nu ngandi. ³⁷ Krundu Niji hama parimiti, muhimimuhim vana Noandu tiwimi yivurahami maña yivurahimandi. ³⁸ Kukuwiri aru ha mandanguhihi, ñaña kuvirarasimu. Nanga kru, navundi urahihi, navundi kru yahurasimu. Kamatihuhu taya ututa Noa kupik aru hañi indihumi. ³⁹ Nuri muhimimuhim vana kandihañini nurin yivuraharaha vana ha mangamu. Kamatataya kiyihuhu ututa kukuwiri aru ha tanguta krunavundi kandihañini sihananga mituramami. Kamataharim siwimaña vana Krundu Niji hama pati yivurahimandi. ⁴⁰ Kru arikimbat kivayi simbira minata kituhitu, Got muhaman minata, muhaman tihimititi kiyimandi. ⁴¹ Navundi arikimbat mavatimbarim wit tarambiruta kituhitu, Got muhanambin minata muhanambin tihimititi kiyimandi. ⁴² Kamataharim nari taminga nanga kiyimara. Narijandi Aru hama payivayi hivi ha mangandarandihi. ⁴³ Nimata vana nirim indarimitamara. Tavi njуva minga, kamata hiriviyira kru kipa nanga minga kiviya yandi tavi niñi kipa minjirim payi vata nujandi tavi ha karatamahi. Kamati kipa nanga hama nujandi tavi ha minjavirihuta manjindihuhi. ⁴⁴ Kamataharim narindahara yivutimbumangaramara. Krundu Niji hama mambarimandi virimandira hiriviyi payimandi, vami.

Simbira minjahuhu karatamandi mingandu tih kuyu

(Luk 12.42-46)

⁴⁵ Jisas sihinda nimavami, Aru miku muminga, nujandi simbirasara san hañindu mumingan ngahi indarimit avi, nanga simbira avindaya minandi haman yihiramandi. Kamata nun simbira ngundi. Kamatihi nujandi simbirasara san mu hañini karatamandi. Kamata aru hama nurin ñaña nguhurim yihiramandi hiriviyi ñaña tingirundi. ⁴⁶ Kru simbira minjahuhu karatamandi

24:36 Sek 14.7 nanga, Si 1.7 nanga, 1 Te 5.1-2 **24:37** Stt 6.5-8 **24:38** Stt 6.3-5 nanga, Lu 17.26 nanga, 1 Pi 3.20 **24:39** Stt 7.6-24 nanga, 2 Pi 3.6
24:42 Mt 25.13 nanga, Mk 13.33 nanga, Lu 21.36 **24:43** 1 Te 5.2 nanga, 2 Pi 3.10 nanga, Sk 3.3 nanga, 16.15 **24:43** Lu 12.39-40 **24:44** Mt 25.13 nanga, 1 Te 5.6 **24:46** Sk 16.15

kandihamata hama simbira kandiha miñititi, nuñandi aru miku hama anga pata ngiti, kandihama kinzihinzi. ⁴⁷ Narin yi kandi ambin, aru miku kandihama kru nuñandi simbira miñahuhu karatamandi kandihamañ tamiti nuñandi muhimimuhim sihananga karatamirimandi. ⁴⁸ Hara kru simbira miñahuhu karatamandi kandihama kru ñamba miñga. Harim indarimitata ambirimandi, Yandi aru hama mambayihavirimandi, vamba ambirimandi. ⁴⁹ Kamavata aru hamandu simbirasara san hañiniñ yivubarimandi. Kamata nuri nanga ñaña, kru kuku hapa kuvirata kwiniñkwiniñtindu hañiniñ nanga kuku hapa kuvirimandi. ⁵⁰ Kamata kru simbira miñahuhu karatamandi hama nuñandi aru hama payivayi hivi, nanga pamata hiriviyi vaha payimandi ha mangimandi. Kamata yivutimbimat kitihiti aru hama payimandi. ⁵¹ Kamata aru hama kru simbira miñahuhu karatamandi kandihamañ pisingarimandi. Kamata kru kuyusihirimbiñhapiha hañiniñ nanga tamirimandi. Kamati kandihañi irihariha mika satipirimandiyu, vami.

25

Navundi ñañira ndu tihi kuyu

¹ Kamavata Jisas sihinda ambami, Kanditiwimi hañi Gotindu tiwiyi kiyihiyiha, navundi ñañira kumanzipi timutamu tingiruramivatindu vana maña kiyimandi. Kru muminga navundi uririm andimi miñga parim andimi. Kamatihi navundi ñañira kandihañiniñ umbimbunji nuriñandi hañiniñ miñata, kru kandihamañ kindiñi ngata timbuta payim vata umu. ² Navundi kandihañindu arikita arikita kwiri indarimit avi nanga niñiñ, arikita arikita kwiri indarimit avi manimani niñiñ. ³ Navundi indarimit avi maniman nanga hañiniñ suñindamandu umbi nuriñandi hañiniñ miñamu. Hara kuku hapa muvira kuku vunjiyi kavungita miñata mambayimu. ⁴ Hara navundi indarimit avi nanga hañiniñ nuriñandi suñindamandu umbi hañiniñ miñamu. Kamata kuku hapa muvira kuku vunjiyi kavungita miñata umu. ⁵ Hara kru, navundi urara hama mambayihavumi. Kamataharim navundi ñañira kandihañiniñ sihananga akwimitandihi karihamu. ⁶ Kamata kivi itiñi indarihu kru muminga kuyu kimbañi ambami, Indarimara. Kru, navundi urara hama payi. Harim patira uta nuñ ngim, vamba ambami. ⁷ Kamavahi navundi ñañira kandihañiniñ sihananga

yahamirata nurinandi umbi hanjini siwitamamu.
⁸ Kamatihi navundi indarimit avi maniman hanjini navundi indarimit avi nanga hanjini ambamu, Ari narinandi kuku hapa hanindu muvira ngumara. Arinandi umbi ninjini kwimirim anditih, vamba ambamu.
⁹ Kamavahura navundi indarimit avi nanga hanjini kimbi nimavamba ambamu. Kuku hapa ni nari nanga arin kandi mandirimandi. Harim avinda uta kuku hapa minamina hani narinambirim mut minimandira, vamba ambamu.
¹⁰ Kamavahu navundi indarimit avi maniman hanjini kuku hapa mutiminirim uhuhu, kru, navundi uririm andimi hama yivurahami. Kamatihi navundi indarimit avi nanga kuku hapa siwitamamu hanjini, nu nanga tavi hani navundi urarandu timu hani indihumu. Kamatihi sikwitaya kru kindinariha yihimu. ¹¹ Kamata kiyihandata, navundi nanira kuku hapa mut minirim umu hanjini anga pata ambamu, Aru minga, aru minga, pata arinambirim kindinari ni pihiri, vamba ambamu. ¹² Kamavahura aru hama kimbi ambami, Yi narin kandi ambin, yi narin mangandin, vamba ambami, vami. ¹³ Kamavata Jisas nurin ambami, Nari mangandara, pamata hivi, nanga pamata hiriviyira vaha Krundu Nini hama payimandi. Harim nari tamanga nanga kiyimara, vami.

*Simbirasara sanjini timbahiris minamundu tih kuyu
 (Luk 19.11-27)*

¹⁴ Jisas sihinda ambami, Gotindu tiwi kiyihiyi kru mumanga pihu kuta ni urim andindi maia. Nunandi simbirasara san hanjini uraramahi payimu. Kamata nunandi muhimimuhim karatamirimandiyu vata nurinandi kumangimba ni tamami. ¹⁵ Kamata simbirasara san hanjini minza vativatindu vana nanga tikatkarim indariramarama timbahiris hanjini tingirumi. Kru muhaman 5,000 timbahiris ngumi. Muhaman 2,000 timbahiris ngumi. Muhaman 1,000 timbahiris ngumi. Kamata kru hama umi. ¹⁶ Kamatihi kru 5,000 timbahiris minami hama 5,000 timbahiris kandi hani timbahiris simbira minata sihinda 5,000 timbahiris mu minami. ¹⁷ Kru 2,000 timbahiris minami hama ndahara, 2,000 timbahiris hani timbahiris simbira minata sihinda 2,000 timbahiris mu minami. ¹⁸ Hara simbirasara san 1,000 timbahiris minami hama uta piri kumba kayivata nunandi aru hamandu timbahiris ha sipirumi.

19 Kamata kutanjivi uhi, nuriṇandi aru hama anga payimi. Kamata nuriṇ timbahiris ṅgumi haṇiniṇirim kuyu miṇasirivirim andimi. 20 Kamatihi kru 5,000 timbahiris miṇami hama sihinda 5,000 timbahiris mu naṅga miṇata pata nimavamba ambami, Aru miṅga niṅga, yaṇ 5,000 timbahiris ṅgumana. Hara timbahiris kandiṇiṇi timbahiris simbira miṇata sihinda 5,000 timbahiris miṇamin, vamba ambami. 21 Kamavahi nuṇandi aru hama ambami, Na simbirasara saṇ avi miṅga, na simbira avi miṇamana. Na nandi simbira ha avindamata karatamata, suksimbiri him karatamamaṅgaramana. Harim na muhimimuhim sambi karatamirimana vata pirikini. Kamataharim pata yi naṅga kinziḥinziti, vamba ambami. 22 Kamata kru 2,000 timbahiris miṇami hama ndahara payimi. Pata nimavamba ambami, Aru miṅga niṅga, yaṇ 2,000 timbahiris ṅgumana. Hara timbahiris kandiṇiṇi timbahiris simbira miṇata sihinda 2,000 timbahiris miṇamin, vamba ambami. 23 Kamavahi nuṇandi aru hama ambami, Na simbirasara saṇ avi miṅga, na simbira avi miṇamana. Na nandi simbira ha avindamata karatamata, suksimbiri him karatamamaṅgaramana. Harim na muhimimuhim sambi karatamirimana vata pirikini. Kamataharim pata yi naṅga kinziḥinziti, vamba ambami. 24 Kamavahi kru 1,000 timbahiris miṇami hama ndahara payimi. Kamata nimavamba ambami, Aru miṅga yi naṇ ṅgandin, na paṇa miṅga. Na kiva muṇiniṇ kurinduyi ndahara kayivandana. Naṅga pirivisa muyi kru mumuṅga ṇaṇa kiris sisivahi kandi tamahi ndahara nuriṇandi ṇaṇa haṇiniṇ miṇandana. 25 Kamataharim yaṇ piṇitihi, uta nandi timbahiris ni pirihumbaṇi sipirumin. Nandi timbahiris hani, vamba ambami. 26 Kamavahira nuṇandi aru hama kimbi nimavamba ambami, Na simbirasara saṇ ṇamba, na yakwiri miṅga. Na yaṇ ṅgamaṅgarandana. Yi kiva muṇiniṇ kurinduyi ndahara kayivandin. Naṅga pirivisa muyi kru mumuṅga ṇaṇa kiris sisivahi kandi tamandi ndahara nuriṇandi ṇaṇa haṇiniṇ miṇandin. 27 Hara mumindihi timbahiris yandiha uta timbahiris tamatama taviyi mandamana. Kamatamanditi anga pata yandi timbahiris ha kaṇimbiriti timbahiris muvira naṅga miṇahin. 28 Kamataharim 1,000 timbahiris nu naṅga kiyini miṇata kru 10,000 timbahiris naṅga nimaṇ ṅgumara. 29 Kru muhimimuhim naṅga haṇiniṇ, nuriṇ sihinda muvira ṅguriman. Kamatin nuriṇandi muhimimuhim

sambi kiyimandi. Hara kru mumingandu muhimimuhim mangiti, nuṇandi muhimimuhim kiyimandi simbiri ha, anḡa minḡiman. ³⁰ Harim simbirasara saṇ ṇamba niman kavaritira tapira kivimḡwi humba ndambu indihuta kiyim. Pihu kivimḡwi kandihañi irihariha mika satipirimandiyu, vamba ambami, vami.

Krundu Ṇiṇi hama krunavundi sihananḡan ḡgatingurimandi

³¹ Jisas sihinda ambami, Krundu Ṇiṇi hama aru miku maña kutikara sihananḡa nanḡa payimandi. Kandihivi hañi nuṇandi minziminzi maka aru miku ndu hañi minzirimandi. ³² Kamati krunavundi sihananḡa pirivisa muvundumuvundu haṇinḡ pata nuṇandi kipumikayi tiwirimandiyu. Kamatu nurinḡ tamarahata arikinziviya tamirimandi. Kru sipsip karatamatama hama tamarahahi sipsip timu uhu meme tamu undu maña. ³³ Kamata sipsip haṇinḡ nuṇandi kuma kandi sambavu tamata, meme haṇinḡ kuma kakayi sambavu tamirimandi.

³⁴ Kamata aru miku hama krunavundi nuṇandi kuma kandi sambavu kiyimandiyu haṇinḡ nimavamba ambirimandi, Yavandak narinḡ avindamandi. Yandi Yava piri ninḡandihin tamami hiriviya ambami, Yandi tiwiya kiyimandiyu vamba ambami. Kamataharim pata Yavandu tiwiya nari kiyimara. ³⁵ Nimata, kuha yi avihaṛim kiyihin yaṇ ṇaña ḡgumara. Yaṇ kukumitandihi kuku ḡgumara. Yi pihu muyindu minḡa, hara yaṇ timbuta narinḡandi taviya umara. ³⁶ Yandi mikwiri mangiyihi, yaṇ mikwiri ḡgumara. Kandi kimuhin yaṇ karatamamara. Nanḡa kru ṇamba vana andihu tamandu upiya kiyihin pata yaṇ ḡgamara, vamba ambirimandi. ³⁷ Kamaviti krunavundi tititaya kindu haṇinḡ kimbi nimavamba ambirimandiyu, Aru minḡa, na pamata hiriviya avihaṛim kiyihana naṇ ṇaña ḡgumarinḡ. Nanḡa pamata hiriviya naṇ kukumitandihi kuku ḡgumarinḡ. ³⁸ Nanḡa naṇ pamata hiriviya ḡgaharinḡ na kru pihu muyindu minḡa kiyihana naṇ timbuta ariṇandi taviya umarinḡ. Nanḡa pamata hiriviya mikwiri maniman kiyihana, naṇ mikwiri ḡgumarinḡ. ³⁹ Nanḡa pamata hiriviya kandikimuta kiyihana, nanḡa kru ṇamba vana andihu tamandu upiya kiyihana uta naṇ ḡgumarinḡ,

25:30 Mt 8.12 nanḡa, 22.13 nanḡa, Lu 13.28 **25:31** Sek 14.5 nanḡa, Mt 16.27 nanḡa, 19.28 nanḡa, Si 1.11 nanḡa, 1 Te 4.16 nanḡa, 2 Te 1.7 nanḡa, Sk 1.7 nanḡa, 20.11-13 **25:32** Ese 20.38 nanḡa, 34.17 nanḡa, Ro 14.10 nanḡa, 2 Ko 5.10 nanḡa, Sk 20.12 **25:34** 1 Ko 6.9 nanḡa, 15.50 nanḡa, Ga 5.21 nanḡa, Hi 4.3 nanḡa, 1 Pi 1.20 **25:35** Ais 58.7 nanḡa, Ese 18.7 nanḡa, 18.16 nanḡa, Hi 13.2 nanḡa, Je 1.27 **25:36** 2 Ti 1.16 nanḡa, Je 2.15-16

vamba ambirimandiyu. ⁴⁰ Kamavitu aru miku hama kimbi krunavundiŋ nimavamba ambirimandi, Yi nariŋ kandi ambin, muhimimuhim vana yaranava ñimbi maniman haŋiniŋindu muvatiŋ andindara haŋiniŋ, yaŋ andindara, vamba ambirimandi.

⁴¹ Kamavata aru miku hama krunavundi nuŋandi kuma kakayi sambavu kiyimandiyu haŋiniŋ nimavamba ambirimandi, Nari krunavundi siŋgunditiŋiniŋ, nari yaŋ mikiramata ahu tuvarata sihaŋgiyihiyi heliyi umara. Ahu kandiha Satan naŋga nuŋandi kutikara haŋiniŋirim Got siwitamami. ⁴² Nimata, yi avihaŋim kiyihin yaŋ ñaña maŋgumara. Naŋga yaŋ kukumitandihi kuku maŋgumara.

⁴³ Yi pihu muyindu miŋga, hara yaŋ timbuta nariŋandi taviyi maŋgumara. Naŋga yandi mikwiri maŋgiyihiyi, yaŋ mikwiri maŋgumara. Yi kandi kimuhin, naŋga kru ñamba vana andihu tamandu upiyi kiyihin uta yaŋ maŋgamara, vamba ambirimandi. ⁴⁴ Kamaviti nurindahara nuŋ kimbi nimavamba ambirimandiyu, Aru miŋga, na pamata hiriviyi avihaŋim kiyihana, naŋ ñaña maŋgumaŋiŋ. Naŋga pamata hiriviyi naŋ kukumitandihi kuku maŋgumaŋiŋ. Naŋga naŋ pamata hiriviyi ŋgahaŋiŋ na kru pihu muyindu miŋga kiyihana naŋ timbuta ariŋandi taviyi maŋgumaŋiŋ. Naŋga pamata hiriviyi mikwiri maniman kiyihana, naŋ mikwiri maŋgumaŋiŋ. Naŋga pamata hiriviyi kandikimuta kiyihana, naŋga kru ñamba vana andihu tamandu upiyi kiyihana uta naŋ maŋguramamaŋiŋ, vamba ambirimandiyu.

⁴⁵ Kamavitu nuriŋ kimbi nimavamba ambirimandi, Yi nariŋ kandi ambin, yaranava ñimbi maniman niŋiniŋindu muvatiŋ kanimata vana niŋiniŋ maŋandimara ha, kandi vana haŋiniŋ yaŋ maŋandimara, vamba ambirimandi.

⁴⁶ Kamata kandihaŋiniŋ ñamba him miŋirim urimandiyu. Ñamba him kandiha kañinda sihaŋgiyihiyi ŋandi. Hara krunavundi tititaya kiyihiyi haŋiniŋ avindaya sihaŋgiyimandiyu, vami.

Jisas kimuta yahamirami ndu kuyu

26

(Sapta 26—28)

Aru miku haŋiniŋ, Jisasiŋ yivutatamindaŋ vata kuyu kahañamu

(Mak 14.1-2 naŋga, Luk 22.1-2 naŋga, Jon 11.45-53)

25:40 Snd 19.17 naŋga, Mt 10.42 naŋga, 18.5 naŋga, Mk 9.41 naŋga, Hi 6.10 naŋga, Sk 22.12 **25:41** Mt 7.23 naŋga, Mk 9.48 naŋga, Lu 16.24 naŋga, Sk 12.9 naŋga, 20.10 **25:45** Sek 2.8 naŋga, Si 9.5 **25:46** Dan 12.2 naŋga, Jo 5.29 naŋga, Ro 2.7

¹ Jisas kuyu kaniḡiniḡ ambavarata mituta, nuḡandi simbirasara haḡiniḡ nimavami, ² Nari ḡandara, ariḡiḡivi taya kiyi. Kamati Got Israel Hatiḡ Mitahi Avingiyimu Hivi haḡandihiniḡ indariramarama ha yivurahimandi. Kamati Krundu Niḡi hamaḡ miku ḡiniḡindu kumaḡimbaḡi tamitu ahuandiḡi yivuwirimbimandiyu, vami. ³ Kanditiwimi haḡi, Gotiḡ kiraḡiḡguhu haḡiniḡindu aru miku haḡiniḡ, naḡa Israel hatindu aru miku haḡiniḡ umu. Kamata Gotiḡ kiraḡiḡguhu haḡiniḡindu aru miku haḡiniḡindu aru miku hamandu taviyi tihirumu. Nuḡandi ḡimbi Kaiafas. ⁴ Kamata Jisasḡ kuyusihirata miḡahandata yivutatamiriḡ kuyundavarata kindimbuhiramu. ⁵ Hara nimavamu, Got naḡa kuyundavaravarandu aru hiviḡi maḡandim. Kamatiḡiḡ krunavundi ḡgatanda saḡa yahamiritumandihi, vamu.

Navundi muḡambi Jisasindu mikuvu ambuḡuku tangusiḡimi

(Mak 14.3-9 naḡa, Jon 12.1-8)

⁶ Jisas piḡu Betani Saimonindu taviyi kiyimi. Kru kandihama kuha kandi lepra naḡa miḡa. ⁷ Kamatihi navundi muḡambi ambuḡuku vunḡi, timba aviḡi musa miḡamu ha miḡata tavi kandihaḡi payimi. Ambuḡuku kandiha timbahiris aruyi mut miḡandu ḡandi. Kamata Jisas pina haḡi minzita kiyihihi, navundi haḡambi Jisasindu miku haḡi tangusiḡimi. ⁸ Kamatihi Jisasindu simbirasara haḡiniḡ kandiha ḡahu, nurin maviwiyatimi. Kamata ambamu, Mumindihi ambuḡuku ni saḡinaḡa mituta kiyi. ⁹ Kaniḡandihin mitiriḡ kru muḡiniḡ mut miḡitu, timbahiris aru miḡata krunavundi muhimimuhim maniman haḡiniḡ ḡguhariḡ, vamu. ¹⁰ Jisas nurinandi kuyu ha indarita nurin nimavamba ambami, Nari mumindihi navundi nimindiḡ pimi ḡgura. Nu yaḡ avi vana andi. ¹¹ Kru muhimimuhim maniman haḡiniḡ nari naḡa siḡaḡindu. Hara yi, nari naḡa siha maḡgiyiman. ¹² Navundi nimindi yandi kwirandi niḡi ambuḡuku tangusiḡi ni, yandi kwirandi ni tunḡi humbaḡiriḡ ikivata andi. ¹³ Yi nariḡ kandi ambin, piri niḡi muvumuvu uta kuyu avi niḡandihin ambavarimandiyu. Kamata navundi niḡambi yaḡ andi vana niriḡ indarimitata, ambavarimandiyu, vami.

Judas, aru miku haḡiniḡ naḡa kuyu kahaḡami
(Mak 14.10-11 naḡa, Luk 22.3-6)

14 Kanditiwimi hañi Jisasindu 12 simbirasara hañindu muhama, nuñandi ñimbi Judas Iskariot, Gotiñ kirañinguhu hañiniñindu aru miku hañiniñ kiyimuyi umi. 15 Kamata nuriñ nimavamba kitihumi, Jisasin nariñandi kumangimbañi tamitin yañ muhimiyi mut miñimandira, vami. Kamavahi nuñ 30 timbahiris silva ngumu.* 16 Kamatihi Judas Jisasin nuriñandi kumañi tamiman vata kindimbuhirami.

Jisas nuñandi simbirasara nanga imbi ñami

(Mak 14.12-21 nanga, Luk 22.7-14 nanga, 22.21-23 nanga, Jon 13.21-30)

17 Mavatimba Yis Manimanindu Aru Hivi Hañiniñindu ki-mangima hivi hañi, Jisasindu simbirasara hañiniñ pata nuñ ambamu, Upi pañu umindañ. Kamata ñaña siwitamitiriñ Got Israel Hatiñ Mitahi Avingiyimu Hivi hañandihiniñirim indariramata ñirimana, vamu. 18 Kamavahu Jisas nuriñ kru mumingarim ambata ambami, Pihu aru niñi indihuta kru kandihaman ngata ambamara, Ahusiki hama ambi, Yandi hivi ha ariñi payi. Harim, yi nanga yandi simbirasara hañiniñ nanga pata nandi taviyi Got Israel Hatiñ Mitahi Avingiyimu Hivi hañandihiniñirim indariramata ñimindañ, vamba ambi, vamba ambamara, vami. 19 Kamavahi simbirasara hañiniñ Jisas ambami maña andita, ñaña kandiha siwitamamu. 20 Kamata kivititi Jisas nanga nuñandi 12 simbirasara hañiniñ ñaña tamatama pina hañi arindihuyivita minzimu. 21 Kamata ñata kiñingñi ambami, Yi nariñ kandi ambin, nariñandi muvati mingga, yañ yandi miku niniñindu kumañi tamirimandi, vami. 22 Kamavahi, nuñandi simbirasara hañiniñ kuyu kandiha indarihi nuriñandi mavi hambu pimitimangarami. Kamatihi minzavativat nuñ nimavamba kitihumu, Aru mingga, yañirim vaha ambana, vamu. 23 Kamavahu Jisas ambami, Kru yañ yandi miku niniñindu kumañi tamirimandi hama, nariñandi muvati mingga. Yi nanga maki isi niñi kihiri kumandamarin, vami. 24 Krundu Ñiñi hama, Gotindu angwimikiyi ambami maña kwimirimandi. Hara Krundu Ñiñi hamañ nuñandi miku niniñindu kumangimbañi

26:14 Jo 11.57 **26:15** Sek 11.12 nanga, Mt 27.3 * **26:15** 30 silva timbahiris kaniñandihin mangandariñ, timbahiris ariñandiñi timbahiris kaniñandihin pamata timi vaha kihirihiri tihi. Kaniñandihin timbahiris arumari. Simbira miñamañi niniñ, arikita arikita kwiri takwi vaha, mana arikikwiri arikikwiri takwi simbira miñata miñamañi nandi. Kandi kuyu ni Matyu 27.9-10yi ndahara ngimandira. **26:17** Kis 12.6 nanga, 12.14-20 nanga, Mk 14.12 nanga, Lu 22.7-9 **26:18** Mt 21.3 **26:23** Sng 41.9 nanga, Lu 22.21 nanga, Jo 13.18 **26:24** Ais 53 nanga, Dan 9.26 nanga, Mk 9.12 nanga, Jo 17.12

tamirimandi hama, pimi aru kavirimandi. Kru kandihaman niñum mangavumiti avindihi, vami. ²⁵ Kamavahi Judas, kru nuñandi miku niniñindu kumangimbañi tamatama hama, nuñ kitihuta nimavami, Ahusiki yambirim vaha ambana, vami. Kamavahi Jisas ambami, Nambi ambana maña, vami.

Jisas nuñandi simbirasarañ mavatimba nanğa wain ngumi

(Mak 14.22-26 nanğa, Luk 22.15-20 nanğa, 1 Korin 11.23-25)

²⁶ Kamata ñata kiyihuhu, Jisas mavatimba munda miñata Gotiñ kuyu avivi nguta miñasihiraramata, nuñandi simbirasara hañiniñ ngumi. Kamata ambami, Miñata ñamara. Niñandihin yandi kwirandi, vami. ²⁷ Kamata kuku kuvirahuvira vungi wain nanğa munda miñata Gotiñ kuyu avivi ngumi. Kamata nuriñ nguta ambami, Nari sihananğa niñi kuviramara. ²⁸ Niñandihin yandi ñangwi. Got nanğa krunavundi nuñandiñ sihananğa vata miñavisihuramata siritimbin. Yi ñangwi kanñandihin, krunavundi sihananğa ñamba vana andindu hañiniñ kungi kuyivirim tangusingin. ²⁹ Yi nariñ ambin, yi nari nanğa wain sihinda manguviriman. Kamata ututa muyivi wain kibi Yavandakindu tiwiyi nari nanğa kuviriman, vami. ³⁰ Kamata, sihipuri movana tundu pihu aru ha mitata, Apu Oliv tamayi umu.

Jisas ambami Pita yañ kutivu tamirimandi

(Mak 14.27-31 nanğa, Luk 22.31-34 nanğa, Jon 13.36-38)

³¹ Kamata Jisas nuñandi simbirasara hañiniñ ambami, Musi kiviyyi yañ muhimimuhim vana yivurahimandi. Kamati ngitira sihananğa nariñandi indarimangaramanğara vana ha miñgata yivirimandi. Gotindu angwimikiyi, Got nimavamba ambami, Yi sipsip karatamatama hamañ yivutatamitin sipsip hañiniñ singunzingu tivaramirimandiyu, vamba ambami. ³² Hara yi anğa yahamiriman. Kamata yi wisa kasiramata pirivisa Galili uriman, vami. ³³ Kamavahi Pita kimbi ambami, Muhimimuhim vana nañ yivurahimandi ha muvira ngitu nuriñandi indarimangaramanğara vana ha miñgata yiviti nañ mitirimandiyu, hara yi nañ mamitahandiriman, vami. ³⁴ Kamavahi Jisas nuñ ambami, Yi nañ kandi ambin,

26:26 Mt 14.19 nanğa, 1 Ko 10.16 **26:28** Kis 24.8 nanğa, Jer 31.31-34 nanğa, Sek 9.11 nanğa, Ro 5.15 nanğa, 1 Ko 10.16 nanğa, Hi 9.22 **26:29** Mk 14.25 nanğa, Lu 22.18 nanğa, Si 10.41 **26:30** Lu 22.39 nanğa, Jo 18.1 **26:31** Sek 13.7 nanğa, Jo 16.32 **26:32** Mt 28.7 nanğa, 28.16 nanğa, Mk 14.28 **26:34** Mt 26.69-75

musi kiviya, akakara kwisi piwititi, na arikikwiri ñimbiri nimavamba ambirimana, Yi nuñ manğandin, vamba ambirimana, vami. ³⁵ Kamavahi Pita ambami, Yi nananğa kwimirim ndahara kwimiriman. Yi nuñ manğandin vamba manğambiriman, vami. Kamavahi Jisasindu simbirasara sihananğa kuyu siwimaña ambamu.

Jisas Getsemani Got nanğa kuyundavarami
(Mak 14.32-42 nanğa, Luk 22.39-46)

³⁶ Jisas nuñandi simbirasara hañiniñ nanğa kiva Getsemani umu. Kamata nurin ambami, Nari niñi minzita kiyimara. Yi ndambu uta Got nanğa kuyundavariman, vami. ³⁷ Kamata, Pitan nanğa Sebedindu ñiñi arikimbatin ndaya timbuta kihiri umu. Kamatihi nuñandi mavi hambu pimitihi, kañinda aru miñami. ³⁸ Kamatihi nurin ambami, Yandi mavinimbu pimitimanğarahi kwimirim andin. Harim nari niñi yañ karatamata narindahara tamınğa nanğa kiyimara, vami. ³⁹ Kamavata sukisimbiri uhandata, miñgata taranğiruta nuñandi kipumika ha piriya tamami. Kamata Got nanğa nimavamba kuyundavarami, Yava, kuku kuvirahuvira vunğı ni yandi kumayini miñavikira vata pirikin, harim nambira. Hara yi pirikini maña manğandi, nambi pirikina maña andi, vami. ⁴⁰ Kamata, Jisas simbirasara arikikwirivat kiyimu hañi pata nğahi akwarihata kiyimu. Kamatihi Pitan nimavamba kitihumi, Nari yi nanğa miñgiya awa nda kita tamınğa nanğa manğiyimandira. ⁴¹ Nariñ miñagaha vananda yivurahiti miñgata yivitirama. Kamataharim tamınğa nanğa kiñiñgiñi Got nanğa kuyundavaramara. Kandi, muhim vana anditirim pirikira. Hara nariñandi kwirandi hañandihinindu tikatika manğiyi, vami. ⁴² Kamavata, Jisas sihinda anğa uta Got nanğa nimavamba kuyundavarami, Yava, kuku kuvirahuvira vunğı niñi yañirim kuvirimandi sikwi vatanğata, nambi pirikina maña, andi, vami. ⁴³ Kamata sihinda pata nğahi simbirasara hañiniñindu tamınğa ha pimitihi, karihamu. ⁴⁴ Kamata sihinda nurin mitatuta kwiriñimbiri, Got nanğa kuyundavarami. Atiyi kuyundavarami kuyu siwi handaya kuyundavarami. ⁴⁵ Kamata pata nğahi nuñandi simbirasara hañiniñ karihahu ambami, Nari karihata avirikimuranğwisa. Indarimara. Krundu Ñiñi haman kru ñamba vana andindu hañiniñindu kumanğimbañi tamatama hirivi ha yivurahi.

26:35 Mt 26.56 **26:38** Jo 12.27 **26:39** Mt 6.10 nanğa, 20.22 nanğa, Jo 6.38 nanğa, Hi 5.7-8 **26:41** Mt 6.13 nanğa, Ef 6.18 nanğa, Hi 2.14 nanğa, 4.15
26:44 2 Ko 12.8 **26:45** Jo 12.27 nanğa, 13.1 nanğa, 14.31

⁴⁶ Kamataharim yahamiritira nari nanga umi. Ningamara, kru yan nuriṇandi kumangimbañi nguhu hama ariñi ni yivurahi ha, vami.

Judas Jisasin nuṇandi miku ṇiniṇindu kumangimbañi tamami

(Mak 14.43-50 nanga, Luk 22.47-53 nanga, Jon 18.3-12)

⁴⁷ Jisas kuyundavarata kiyihihi, Judas, nuṇandi simbirasara hañindu muvat hama payimi. Kamatihi kru sambi tuki nanga ahutimi miṇata nu nanga payimu. Gotiṇ kirañinguhu haṇiniṇindu aru miku haṇiniṇ, nanga Israel hatindu aru miku haṇiniṇ simbiḥu payimu. ⁴⁸ Kru Jisasin nuriṇandi kumangimbañi tamatama hama nuriṇ ambami, Kru miṇahandimindaṇ vata andira hamaṇ mikwimikwi siriman, kru kandihama Jisas. Nuṇ miṇahanadamara, vami. ⁴⁹ Kamavata, Judas sariwayiṇandi Jisas kiyimiṇi pata ambami, Avi kivi Ahusiki, vami. Kamavata Jisasin mikwimikwi sami. ⁵⁰ Kandihamatihira Jisas ambami, Yambiha, pana vana haṇandihin andirimingata andihavu, vami. Kamavahi kru haṇiniṇ pata Jisasin miṇahandamu.*

⁵¹ Kamatiḥu kru Jisas nanga kiyimi miṇga nuṇandi tuki kuta ha miṇasiharami. Kamata Gotiṇ kirañinguhu haṇiniṇindu aru miku haṇiniṇindu aru miku hamandu simbirasara hamandu kinzihimiki haṇandihin, yivutivihi piriṇi miṇgata yivumi. ⁵² Kandihamatihira Jisas nuṇ nimavami, Nandi tuki kuta ha nuṇandi upiṇi kiṇgiraramina miṇgum. Kru sihananga tuki kuta nanga kurihirimandiyu haṇiniṇ, tuki kuta ha nuriṇ pisingarimandi. ⁵³ Na mambaha ngandana. Yi yandi yavandakiṇ kitiwitin, nuṇandi kutikara sambi sikwi simbiti pata yan nguramahu.

⁵⁴ Hara yi kanimatiniṇgata, kuyu Gotindu angwimikiṇi kindi haṇiniṇ kandisikwisikwi mayivurahirimandi. Gotindu angwimiki ambami, harim kandi vana niṇiniṇ yivurahimandi, vami. ⁵⁵ Kandihirivi hañindaya Jisas krunzivi kandihaniṇi nimavami, Nari tuki kuta nanga ahutimi miṇata yan sanga kurihahuriha nanga kipa nanga miṇgaṇ miṇahandirim payimañandira. Yi imutamut Gotiṇ kirañinguhu tavi hañindu upiṇi minzita krunavundiṇ kuyu ngundin. Hara yan kanditiwimi haṇu mamiṇahandandara.

⁵⁶ Muhimimuhim vana yivurahami kaniṇiniṇirim, kru Gotindu kuyu miṇata

* **26:50** Grik kuyuyi avindamata maṇambami. Kru muvira ambandu. Jisas ambami, Yambiha na mumindihi pana, vamba ambami, vandu. **26:51** Jo 18.26 **26:52** Stt 9.6 nanga, Sk 13.10 **26:53** 2 Kin 6.17 nanga, Dan 7.10 **26:54** Ais 53.7 nanga, Mt 26.56 nanga, Mk 14.49 **26:55** Lu 19.47 nanga, 21.37 **26:56** Mt 26.31

ambavaravara haɲiniɲ yihimbiviramu maña yivurahami, vami. Kandihamata vana andihu nuɲandi simbirasara haɲiniɲ Jisasin mitamita tivaramamu.

Jisasin ngatiɲgirumu

(Mak 14.53-65 naɲga, Luk 22.54-55 naɲga, 22.63-71 naɲga, Jon 18.13-14 naɲga, 18.19-24)

⁵⁷ Kru Jisasin miɲahandamu haɲiniɲ, nuɲ timbuta kru Gotiɲ kiraɲiɲguhu haɲiniɲindu aru miku haɲiniɲindu aru miku Kaiafasindu taviyi umu. Kamatihiu tikatika kuyundu mirimba naɲga haɲiniɲ naɲga Israel hatindu aru miku haɲiniɲ tihiruta kiyimu. ⁵⁸ Kamatihiu Pita Jisasin ngaviramata sihindi umi, hara kutaɲimari kiyimi. Kamata Gotiɲ kiraɲiɲguhu haɲiniɲindu aru miku haɲiniɲindu aru miku hamandu tavi tapa tapira haɲi indihuta, kru tavi karatamatama haɲiniɲ naɲga minzimi. Jisasin mumibaham vana ha yivurahiti ngitin vata, kiyimi. ⁵⁹ Gotiɲ kiraɲiɲguhu haɲiniɲindu aru miku haɲiniɲ, naɲga kru Juda hatindu kuyu miɲasirivandu haɲiniɲ, kru muvira pata Jisas andindi vana kuyusihiranzihira ambavaramu vata uraramahu payimu. Nuɲandi ñamba vana mu ngata, nuɲ yivutatamimindaɲ vata andimu. ⁶⁰ Kamatihiu kru sambi pata nuɲ kuyusihiringuyu yihivaramu. Hara kuyu sapa Jisasin yivutatamatama ɲandi maɲgamu. Hara kiyihandata, kru arikimbat payimu. ⁶¹ Pata ambamu, Kru nima nimavamba ambavarandi, Yi Gotiɲ kiraɲiɲguhu tavi ha yivukuvimbirata arikikwiri hiviyi taya tararamiriman, vamba ambavarandi, vamu. ⁶² Kamavahu Gotiɲ kiraɲiɲguhu haɲiniɲindu aru miku haɲiniɲindu aru miku hama taɲguramata, Jisasin nimavamba kitihumi, Na kuyu kimbi maɲambirimana. Naɲ kuyu yihivarayu niɲandihinirim mumibana, vami. ⁶³ Kamavahira, Jisas kuyu mu maɲambami. Kamatihi Gotiɲ kiraɲiɲguhundu aru miku haɲiniɲindu aru miku hama ambami, Naɲ Got sihaɲgiyihiyi hamandu ñimbiyi kitiwin. Harim tihi kandisikwisikwi amba. Got krunavundi nuɲandiɲ anga miɲimandi vata yihiramami hamanda na. Na Gotindu Ñiɲi, mana, maɲiɲga, vami. ⁶⁴ Kamavahi Jisas nuɲ nimavami, Nambi ambaɲa. Hara yi nariɲ ambin, muyivi Krundu Ñiɲi miɲgaɲ ngitira, Got tikatika naɲga hamandu kuma kandi sambavu minzirimandi. Kamata ihumbisa nimbu kita ihumukiri himbaɲi payimandi, vami. ⁶⁵ Jisas kamavahi,

26:60 Lo 19.15 naɲga, Sng 27.12 naɲga, Mt 27.40 naɲga, Mk 14.55 naɲga, Jo 2.19 naɲga, Si 6.13 **26:63** Ais 53.7 naɲga, Mt 27.12 **26:64** Sng 110.1 naɲga, Dan 7.13 naɲga, Mt 24.30 naɲga, Lu 21.27 naɲga, Si 7.55 naɲga, 1 Te 4.16 naɲga, Sk 1.7 **26:65** Mk 14.63 naɲga, Si 14.14 **26:65** Wkp 24.16

Gotiŋ kirañinguhundu aru miku hañiniñindu aru miku hama kandihuyu ha indarita, aka yahamirata nuñandi mikwiri hañiniñ miñasihirata ambami, Gotiñ ambasuvi. Harim nari naŋga sihinda kru kanimandu vanarim ambavaravararim kru muvirañ ambitiriñ mambayimu. Tihura Gotiñ ambasuvahi indarira. ⁶⁶ Kamataharim kru kanimañ pamatimindañ, vami. Kamavahi kimbi ambamu, Nu ñamba miñga. Harim kimum, vamu. ⁶⁷ Kamata Jisasindu kipumika hañi simiruhavita nuñ yivumu. Kamata nuñ muvira ñuñgimbarapara tamandama ambamu, ⁶⁸ Na Kru Got krunavundi nuñandiñ aŋga miñimana vata yihiramami miñga. Harim kru Gotindu kuyu miñata ambavarandu hañiniñ ambavarandu maña amba. Nañ kru yivi nima nin, vamu.

Pita ambami yi Jisasiñ mañgandin vami

(Mak 14.66-72 naŋga, Luk 22.56-62 naŋga, Jon 18.15-18 naŋga, 18.25-27)

⁶⁹ Pita tapa humba hambu, tavi tapira hañi minzita kiyihihi, simbirasara muhañambi nu kiyimi arihañi pata, ambami. Nandahara Jisas Galilindu hama naŋga kindana, vami. ⁷⁰ Kamavahi, kru sihananğandu tamiñganzimbiyi Pita ambami. Yi ambana kuyu ha mañgandin, vami. ⁷¹ Kamavata kiyihandata, tapa kindiñari naŋga hañi uhi, sihinda simbirasara muñambi ngata krunavundi ariñi kiyimu hañiniñ ambami, Kru nima Jisas Nasaretindu hama naŋga kindi, vami. ⁷² Kamavahi Pita sihinda ambami, Yi kandisikwisikwi ambin, yi kru kandihamañ mañgandin, vami. ⁷³ Kamata sihinda kiyihandata, kru muvira ariñi tanguramata kiyimu hañiniñ pata Pitañ ambamu, Kandisikwisikwi, na nurinandi ñiñgiñindu miñga. Nandi piñgwisamur hambu nañ miñamamañi ndami, vamu. ⁷⁴ Kamavahura Pita yahata pati ambami, Yi kandisikwisikwi ambin, yi kru kamañ mañgandin. Yi kuyu kandi mañambitin ngatara yañ Got pisingaram, vami. Kamavahi sikwitaya akakara pihumi. ⁷⁵ Kamatihi Pita, Jisas akakara kwisi piwititi arikikwiri ñimbiri yambirim ambata, Nuñ mañgandin virimana vamba ambami kuyu hañandiñinirim indarimitami. Kamata tapirañi indihuta patiñandi irihami.

26:66 Jo 19.7 **26:67** Ais 50.6 naŋga, 53.5 naŋga, Mt 27.30 naŋga, Jo 19.3

26:74 Mk 14.71 **26:75** Mt 26.34 naŋga, Mk 14.30 naŋga, Lu 22.61-62 naŋga, Jo 13.38

27

*Jisasinj Rom gavamandu aru miku kiyimiya timbuta umu
(Mak 15.1 nanja, Luk 23.1-2 nanja, Jon 18.28-32)*

¹ Kamata pihirihi, Gotinj kirañinguhundu aru miku hañiniñ nanja Israel hatindu aru miku hañiniñ sihananja, Jisasinj yivutatamindanj vata kuyu kahañamu. ² Kamata mituta, Jisasinj wirimbinzikiya simahata timbuta uta, Pailat Rom gavamandu aru miku hamandu kumanjimbañi tamamu.*

Judas kimumi

(Simbirasara 1.18-19)

³ Kru Jisasinj nuñandi miku ñiniñindu kumañi tamami hama Judas, ngahi Jisasinj ngatingiruta pimi ngumu. Kamatihi nuñandi indarimit hambu tivirami. Kamatihi 30 timbahiris silva nuñ Gotinj kirañinguhundu aru miku hañiniñ nanja Israel hatindu miku hañiniñ ngumu hañandihin, nuri kiyimuyi anga minjata umi. ⁴ Kamata ambami, Yi ñamba vana andin. Kru nariñandi kumanjimbañi tamin hama ñamba vana manjandindi, hara nuñ yivutatamirimandira, vami. Kamavahira nuñ ambamu, Kañandihin ariñandi vana ma. Pimi ha nandi, vamu. ⁵ Kamavahu Judas timbahiris hañiniñ Gotinj kirañinguhu tavihumba hambu kahavarahi indihumi. Kamata uta nuñambi sikiya tangiraramata kimumi. ⁶ Kamatihi Gotinj kirañinguhundu aru miku hañiniñ timbahiris kandiha minjata nimavamu, Timbahiris niñandihin kru yivutatamatamandu tikwi ñandi. Harim timbahiris kaniñandihin Gotinj kirañinguhu tavi niñindu timbahiris nanja minzayi mandamimi, vamu. ⁷ Kamata timbahiris kandiharim mingiya kuyu taya kahañamu. Kamata timbahiris kandihañi kru piri singi musa minjandu hañiniñindu pirivisa mu mut minjamu. Pirivisa kandiha kru kutañi ngati kwimitutu tamimandiyu vata, mut minjamu. ⁸ Kamataharim pirivisa kandihañu, Pirivisa Kru Ñangwi Mingumingu vava ñimbi ngumu. Kuha ñimbi kandihañi ndaya yihirasimu, patavata tihu ndahara ñimbi kaniñi ndaya yihindu. ⁹⁻¹⁰ Kamataharim kuyu mu, kuha Got ambahi kru Gotindu kuyu minjata ambavaravara, Jeremaia ambami, 30 timbahiris silva hañandihin

27:1 Lu 22.66 * **27:2** Pailat Romindu minja. Rom hati nuñ aru miku gavaman Judandu tamamu. Juda hati nuriñambi Jisasinj mayivutatamahu. Rom hati taya ambandu, Kru muminga kwimirimandi, vamba ambandu. Kamataharim Juda hati Jisasinj Pailat kiyimiya timbuta umu. Jon 18.31yi ndahara ngamara. **27:3** Mt 26.14-15 **27:5** 2 Sml 17.23 **27:9-10** Sek 11.12-13 nanja, Jer 32.6-15

miŋamu. Timbahiris kandiha Israel hati kru kandihaman mut miŋamiŋarim yihiramamu. Aru nima yaŋ ambami maña timbahiris kandihañi, kru piri siŋgi musa miŋandi hamarim pirivisa mut miŋamu, vami. Kamataharim kandi vana ha Jeremaia ambami maña kandisikwisikwi yivurahami.

*Pailat ambami na Juda hatindu aru miku vaha
(Mak 15.2-5 naŋga, Luk 23.3-5 naŋga, Jon 18.33-38)*

¹¹ Jisas Rom gavamandu aru miku Pailatindu tamingaŋi taŋguramata kiyimi. Kamatihi Pailat nuŋ nimavamba kitihumi, Na Juda hatindu aru miku vaha, vami. Kamavahi Jisas ambami, Nambi ambana, vami. ¹² Kamavahi, Gotiŋ kiraŋiŋguhu haŋiniŋindu aru miku haŋiniŋ naŋga Israel hatindu aru miku haŋiniŋ, Jisasiŋ ihivarinŋguyu sambi ŋgumu. Kamatihura Jisas kuyu kimbi maŋambami. ¹³ Kamatihi nuŋ sihinda Pailat kitihuta nimavami. Naŋ sihananŋa kuyu yihivarayu nimbu mambaha indarina, vami. ¹⁴ Kamavahira, Jisas Pailatindu kuyu haŋandihinirim kimbi kuyu maŋambami. Kamatihi Pailat indarihitihitimi.

*Pailat Jisasiŋ ahuandiñi yivuwirimbuwirimburiŋ ambami
(Mak 15.6-15 naŋga, Luk 23.13-25 naŋga, Jon 18.38—19.16)*

¹⁵ Miŋgiya simbi miŋgiya simbindu minza hiviŋi taya, Got Israel Hatiŋ Mitahi Aviŋgiyimu Aru Hivi haŋandihinirim indariramarasimu. Kandihamatirasimu hiviŋi gavamandu aru miku hama kru ñamba vana andihu tamandu upiŋindu minzavat miŋgaŋ ndaya tihimitarasimi. Krunavundi nuriŋambi, kru ñamba vana andihu tamandu upi haŋindu minzavat hamandu ñimbi yihirasimu. Kamatihi kru kandihaman tihimitahi nuri kinduyi urasimi. ¹⁶ Kanditiwimi hañi, kru muminga kru ñamba vana andihu tamandu upiŋi kiyimi. Nuŋandi ñimbi, Jisas Barabas, krunavundi nuŋ ŋgamangarandu. Nu kru ñamba sikwi miŋga. ¹⁷ Kamata krunavundi pata tihiruhu, nuriŋ Pailat nimavamba kitihumi, Nariŋirim kru niniŋ ndimbanzikwi tihimitini urimandi. Jisas Barabasiŋ tihimitini urimandi, mana, Jisas krunavundiŋ anŋa miŋimandi vata Got yihiramami vamba ambandu niman tihimitini urimandi, vami. ¹⁸ Pailat nuriŋ ŋgami. Nuri siŋgirata Jisasiŋ saŋinanŋa timbuta ŋgatiŋgurim payimu. Harim kandihamavami. ¹⁹ Pailat ŋgatiŋgirutingiru hamandu minziminzi maka hañi minzita kiyihihi nimburi

27:11 Mk 15.2 naŋga, Lu 23.3 naŋga, Jo 18.33 naŋga, 18.37 naŋga, 1 Ti 6.13

27:12 Ais 53.7 naŋga, Mt 26.63 naŋga, Jo 19.9 **27:14** Jo 19.9 **27:17** Jo 11.47-48 naŋga, 12.19

nimavamba, kuyu tamahi payimi. Kru tititaya kiyihiyi haman muhim vana manandi. Kiviyi nuŋ akwisihuyi ŋgin. Kamata indarihin pimisaniŋzaŋindi. Kanimavamba, kuyu tamahi payimi. ²⁰ Gotiŋ kiraŋiŋguhundu aru miku haŋiniŋ naŋga Israel hatindu aru miku haŋiniŋ, sihananŋa krunavundiŋ miŋawinikwinitindi, ambamu, Ambitira Pailat Barabasiŋ mititi payim. Kamata Jisasiŋ yivutatamam, vamu. ²¹ Kamata, sihinda gavamandu aru miku hama nurin kitihuta ambami, Nari kru arikimbat niŋindu ninin ndaya yambirim tihimitam vata pirikira, vami. Kamavahi krunavundi sihananŋa ambamu, Barabas, vamu. ²² Kamavahu Pailat nurin nimavamba kitihumi, Ara Jisas, Got krunavundiŋ anŋa miŋimandi vata yihiramami vamba ambandu niman yaŋirim pamatitirim pirikira, vami. Kamavahi sihananŋa ambamu, Ahuandiŋi yivuwirimbu, vamu. ²³ Kamavahu Pailat nurin kitihumi, Mumirim, nu ŋamba vana pamatavu andindi, vami. Hara krunavundi pativat pihuravimbihurav ambamu, Nuŋ ahuandiŋi yivuwirimbu, vamu. ²⁴ Kamatihi Pailat ŋgata, yandi kuyu manindarimandiyu, naŋga sanŋa aru yivurahimandi, vamba indarimi. Harim kuku nikiri miŋata krunavundindu taminaŋi nuŋandi kuma ha ŋimburimi. Kamata ambami, Kru nima kwimiti ndahara yi pimi manŋaviriman. Kaŋandihin nariŋandi vana, vami. ²⁵ Kamavahi krunavundi sihananŋa kimbi nimavamu, Pimi kandini ariŋ naŋga ariŋandi ŋiŋisimiŋira kiyim, vamu. ²⁶ Kamavahu Pailat Barabasiŋ tihimitahi nurinirim umi. Kamata sanŋanzara haŋiniŋ ambahi Jisasiŋ piŋgirawisimu. Kamata kita Jisasiŋ ahuandiŋi yivuwirimbimandiyu vata, sanŋanzarandu kumaŋi tamami.

Sanŋanzara Jisasiŋ ambasuvamu

(Mak 15.16-20 naŋga, Jon 19.2-3)

²⁷ Kamata gavamandu aru miku hama nuŋandi sanŋanzara haŋiniŋ ambahi, Jisasiŋ timbuta Rom gavamandu taviyi indihumu. Kamatihi sanŋanzara sihananŋa pata nuŋandi kipumikayi tihirumu. ²⁸ Kamata nuŋandi mikwiri haŋandihin siharumu. Siharata nuŋ mikwiri ŋanŋwi aru miku ndu maŋa ŋandi tamaramamu. ²⁹ Kamata siki punzimbunzi naŋga haŋandihin miŋata, aru miku ndu miranŋupihupi maŋa musa miŋata nuŋandi miku haŋi tamamu. Kamata nuŋandi kuma kandi samba hambu kuki timi mu miŋandihuramamu. Kamata

nuṇḡirim tanda mikwimikwitindi nimavamba ambasuvamu, Avingivi Juda hatindu aru miku, vamu.* ³⁰ Kamatindi nuṇ simiruhavimu. Kamata kuki timi miṇandihuramamu ha miṇata, nuṇandi miku haṇi yivumu. ³¹ Nuṇ ambasuvasuva vana andita mituta, mikwiri tamaramamu haṇandihin siharata nuṇandi mikwiri haṇandihin tamaramamu. Kamata nuṇ ahuandiṇi yivuwirimbirim timbuta umu.

Jisasin ahuandiṇi yivuwirimbumu

(Mak 15.21-32 nanga, Luk 23.26-43 nanga, Jon 19.17-27)

³² Kamata uta, sanḡanzara haṇiniṇ pihu aru Sairinindu, kru Saimoniṇ ṅgamu. Kamata andihu Jisasindu ahuandi ha kavumi. ³³ Kamata uta upi Golgota yivurahamu. Ṇimbi Golgotandu kuyu sapa ha, miku muṇḡiyindu punzindu upi varasimu. ³⁴ Kamata upi kandihani, Jisasin kaṇinda miṇḡuramam vata, wain kuku haṇandihin akiṇḡim nanga tarayiwarata kuvirimandi vata, ṅgumu. Kamatiḡu kuvirimindihi akindihi maṇḡuvirami. ³⁵ Jisasin ahuandiṇi yivuwirimbuta mituta, sanḡanzara haṇiniṇ nuṇandi mikwiri haṇiniṇ nuriṇambi tamarahata miṇimiṇindan vata, atava imbiramu. ³⁶ Kamata kandi upi haṇu minzita nuṇ karatamamu. ³⁷ Kamata ahu parapara siṅga kirivi ṇandi pitita, nuṇ kuyu ṅgatiṇḡirumu ha yihimbivirata nuṇandi miku tarayawi hambu tamamu. Nimata kuyu yihimbiviramu. Kru nima Jisas, Juda hatindu aru miku. ³⁸ Jisas kiṇimi tivi haṇi, kru ariḡimbat saṅga kurihahuriha nanga kipa nanga haṇiniṇ ndahara ahuandiṇi yivuwirimbuta tararamamu. Muhamani, kandi sambavu tararamata, muhamani kakayi sambavu tararamamu. ³⁹⁻⁴⁰ Kamatiḡu, krunavundi uhuvaṇindindi ambasuvanzuva, miku tiwahandiwaha nimavamu. Na Gotiṇ kiraṇḡiṅguhu tavi haṇandihin yivukuvimbirata, ariḡikwiri hiviṇi taya tararamarama miṅga. Harim nambi ṅgurama. Kandisikwisikwi na Gotindu Ṇiṇitingata ahuandi ha mitata miṅga, vamu. ⁴¹ Gotiṇ kiraṇḡiṅguhu haṇiniṇindu aru miku haṇiniṇ nanga tikatika kuyundu mirimba nanga haṇiniṇ nanga Israel hatindu aru miku haṇiniṇ ndahara siwimaṇanzihi andindi ambasuvamu. ⁴² Nimavamba ambamu, Nu kru muṇiniṇ ṅguramandi.

* **27:29** Sanḡanzara haṇiniṇ Jisasin imbiraramata aru miku haman kanzi miṇayahuramaṇandimu. Kandihamata hiriviṇi aru miku haṇiniṇ mikwiri kandihamata haṇiniṇ tamarasimu. Mikwiri ṇaṅḡwi nanga miranḡupihupi kandiha aru miku ndu. Aru miku ndu minziminzimakayi minzita, kuki timi minzataya miṇahandarasimu. **27:30** Ais 50.6 nanga, Mt 26.67 **27:31** Ais 53.7 **27:34** Sng 69.21 nanga, Mt 27.48 **27:35** Sng 22.18 **27:38** Ais 53.12 **27:39-40** Sng 22.7 nanga, 109.25 nanga, Mt 26.61 nanga, Jo 2.19

Hara nunjambi mangurami. Nu Israel hatindu aru miku. Harim ahuandi ni mitata mingiti ngatanda ninjambirim indarimanggarimindaŋ. ⁴³ Nu Gotirim indarimanggarata ambandi, Yi Gotindu N̄nji, vamba ambandi. Harim Got nunjirim mavindamata ngata, nun tihu nguramirimandi, vamu. ⁴⁴ Kru arikimbat sanŋa kurihahuriha nanŋa kipa nanŋa haŋiniŋ, Jisasindu tivi haŋi ahuandiŋi yivuwirimbumu haŋiniŋ ndahara, Jisasinŋ ambasuvamu.

Jisas kimumi

(Mak 15.33-41 nanŋa, Luk 23.44-49 nanŋa, Jon 19.28-30)

⁴⁵ Ina miriyi kiyihi, pirivisa sihananŋa kivimingwi tarinŋumi. Kamatihi taya uta ina minguta sangindangumi. ⁴⁶ Kamata ina minguta sangindangumi hiriviyi, Jisas pati avangarata ambami, Eli Eli lema sabaktani, vami. Kandi kuyu niŋindu kuyu sapa ha nimata. Yandi Got, yandi Got, mumirim yaŋ mitana. ⁴⁷ Kamavahi kru movira ariŋi tanguramata kiyimu haŋiniŋ indarita ambamu. Kru nima Elaijaŋ urarami, vamu. ⁴⁸ Kamavahi sariwayinandi nuriŋandi movati hama tivita uta spans visa minata wain kuku ahivi haŋi tamami. Kamatihi wain yavurihi kuki timi muiy siamahata, Jisasirim kuvirimandi vata, ngumi. ⁴⁹ Kamatihi movira ambamu, Mitina ngimingusa. Elaija pata nun nguramirimandi vaha, vamu. ⁵⁰ Kamata Jisas sihinda pati avangarata kimumi. ⁵¹ Kamatihi kandihirivi haŋindaya mikwiri aru, Gotin kiraŋinŋuhu taviyi inanandita kirasimi haŋandihin, kimba hambu kita sihirata minguta angamingga hambu yivurahami. Kamata arikinzingga yivurahami. Kamatihi piri ni namanama tihi, timba aruru haŋiniŋ pihumbiramu. ⁵² Kamatihi krunzava haŋiniŋ pirihumi. Kamatihi Gotindu krunavundi movira kuha kimumu haŋiniŋ kandihandiwimi yahamiramu. ⁵³ Yahamirata kiyihuhu, Jisas anŋa yahamirata mituhi, Gotindu pihu aru Jerusalem indihumu. Kamatihi krunavundi sambu nuriŋ ngamu. ⁵⁴ Sanganzarandu aru-miku hama nanŋa, sanganzara Jisasin karatamata kiyimu haŋiniŋ, ngahu pirimama payihi muhimimuhim vana yivurahahi ngata pinisanarandumu. Kamata nimavamu, Kandisikwisikwi, kru nima Gotindu N̄nji, vamu. ⁵⁵ Navundi Galilindu sambu Jisas nanŋa kindanginda nun nguramandu haŋiniŋ ndahara kiyimu. Navundi kandihaniniŋ kutaŋimari tanguramata tihiraramamu. ⁵⁶ Navundi kandi

ñiŋgi hañindu muhambi, Maria pihu aru Makdalandu nambi. Muhanambi, Maria Jems nanga Josep niŋum. Ara muhanambi, Sebedindu ñiŋgi arikimbat niŋum.

Jisasindu pati ha timba humbañi tamamu

(Mak 15.42-47 nanga, Luk 23.50-55 nanga, Jon 19.38-42)

⁵⁷ Kamata kivititi kivitirim andihitihi, kru timbahirisindu ariku miŋga pihu aru Arimateandu miŋga, nuŋandi ñimbi Josep, kandihama payimi. Josep kandihama ndahara Jisasindu simbirasara muvati miŋga. ⁵⁸ Nu Pailat kiyimiyi, kitiwitin aria vitingata Jisasindu pati ha miŋiman vata, payimi. Kamatihi Pailat ambahi, sanganzara haŋiniŋ pati ha miŋata Josepiŋ ngumu. ⁵⁹ Kamatihi Josep miŋata pati ha mikwiri ñaŋira suñiyi taparami. ⁶⁰⁻⁶¹ Kamata Josep, Jisasindu pati ha miŋata uta sava humba nuŋandi kihiyi tamami. Sava humba kandiha ambahi kru timbayi kuhanda musa miŋahu saŋ kindi. Kamatihihi Maria pihu aru Makdalandu haŋambi nanga, Maria muhanambi ndahara ariñi minzita tihiraramamu. Kamatihuhu Josep timba muŋgi aru muŋandi tihuyaparahi payihi, kumba mika ha yivuvihita umi.

Sanganzara Jisasindu sava karatamamu

⁶² Avirikimuhimu Hiviyirim muhimimuhim siwitamatama hivi ha sirivami. Kamatihi amut Avirikimuhimu Hivi hañi Gotiŋ kirañinguhu haŋiniŋindu aru miku haŋiniŋ, nanga Farisi haŋiniŋ uta Pailatiŋ ngamu. ⁶³ Kamata nuŋ ambamu, Aru miŋga, ara kru kuyusihiri nanga hama kiñingifi kuyu mu ambamirim indarimitariŋ. Ambami, Yi arikingivi kita, kwiri hañi anga yahamiriman, vamba ambami. ⁶⁴ Kamataharim ambina kumba mika haŋandihin yihiñamangaritu arikikwiri hivi kiyim. Nuŋandi simbirasara haŋiniŋ pata nuŋandi pati haŋandihin kipa miŋata uta krunavundiŋ ambirimandiyu. Sava humba ha mitata anga yahamiri vamba ambirimandiyu. Kamatu nuriŋandi kuyusihiringuyu kihi haŋandihin, nuŋandi kuyusihiringuyu kuha ambami haŋandihin tarativirimandi, vamu. ⁶⁵ Kamavahu Pailat nuriŋ ambami, Sanganzaraŋ timbututa ambitira sava hañi karatamata kiyimu. Nari uta nariŋandi indarimitiyi muhimimuhim vana andita sava hañindu kumba mika ha yihivihimangaramara, vami. ⁶⁶ Kamavahi uta sava hañindu kumba mika ha yihivihimangaramu. Kamata

27:58 Lo 21.22-23 **27:60-61** Ais 53.9 **27:63** Mt 12.40 nanga, 16.21 nanga, 17.23 nanga, 20.19 nanga, Mk 8.31 nanga, 9.31 nanga, 10.33-34 nanga, Lu 9.22 nanga, 18.31-33 nanga, Jo 2.19-21 **27:65** Dan 6.17 **27:66** Dan 6.17

timba himba hañi kungi yivuta tamata, sanganzaran tamahu sava ha karatamamu.

28

Jisas anga yahamirami

(Mak 16.1-10 nanga, Luk 24.1-10 nanga, Jon 20.1-18)

¹ Avirikimuhimu Hivi ha umi. Kamatihi kimanġima hivi hañi paka pihirihihi, Maria pihu aru Makdalandu haŋambi nanga Maria muhaŋambi, Jisasindu sava ha ŋġimindan vata, payimu.* ² Kamatihuhu Aru nimandu kutikara Gotindu pihuyi kita miŋgami. Kamatihi pirimama aru sikwi payimi. Kamata kutikara hama timba muŋgi kumba mika yivuvihimi haŋandihin tihuyaparahi tivimbu umi. Kamata kandi himba hañi minzita kiyimi. ³ Kutikara hamandu kipumika ha ñima miŋaparahi siñandi maña siñandimañandimi. Kamatihi nuŋandi mikwiri haŋandihin ndahara ihumukiri maña kiyimi. ⁴ Kamatihi sanganzara haŋiniŋ niŋambirim piŋitihi, nananġarata, kimuhimu niŋiniŋ maña yivurahamu. ⁵ Kamatihi Aru nimandu kutikara hama yahata navundi arikimbatirim nimavami, Piŋimandumara. Yi nariŋ ŋgin, nari Jisas kru ahuandiñi yivuwirimbusimu hamaŋ ŋgirim para. ⁶ Nu niñi maŋgiyi. Nuŋambi kuha ambami maña yahamiri. Nari arikimbat pata upi karihasimi niŋandihin ŋgamara. ⁷ Kamataharim nari arikimbat anga uhavuta nuŋandi simbirasara haŋiniŋ nimavamba ambamara, Nu sava humba ha mitata anga yahamiri. Indarimara, nuwisa kasir-amata Galilivu uyi, harim nuŋ kandihambu ŋġimandira, vamba ambamara. Yi kuyu kandini nariŋ ambavaririm pan, vami. ⁸ Navundi arikimbat piŋisaŋarandimu, hara kinzihinzitimangaramu. Kamata sariwayiŋandi sava ha mitata tivaramata Jisasindu simbirasara haŋiniŋ ambavaririm umu. ⁹ Kamatihi Jisas arikimbatiniŋ kindiñi ŋgata nimavami, Kivisihi vami. Kamatihi arikimbat nu kiyimi arihañi uta, nuŋandi tandanzambiri hañi miŋahandata nuŋandi ñimbi tihuyahamu. ¹⁰ Kamatihi Jisas arikimbatiniŋ nimavami, Piŋimandumara. Nari arikimbat uta ambitira yaranava Galilivura umu. Yaŋ kandambu ŋġimandiyu, vami.

Sanganzarandu kuyu

¹¹ Navundi arikimbat uhuhu, sanganzara Jisasindu sava karatamata kiyimu hañindu muvira pihu aru hañi

* **28:1** Kimanġima hivi ha Sande taya. Si 1.10 **28:6** Mt 12.40 nanga, 16.21

28:3 Dan 10.6 nanga, Mt 17.2 nanga, **28:7** Mt 26.32 **28:10** Hi 2.11

indihumu. Kamata Gotiŋ kirañinguhu hañiniñindu aru miku hañiniñ muhimimuhim vana yivurahamirim ambavaramu. ¹²⁻¹³ Kamatihu Gotiŋ kirañinguhu hañiniñindu aru miku hañiniñ nanğa Israel hatindu aru miku hañiniñ tihiruta, kuyu mu simahamu. Kamata sanğanzara hañiniñ timbahiris sambı ŋguta, ambamu, Uta nimavamba ambamara, Kiviyi karilaharingariŋ, nuñandi simbirasara hañiniñ pata nuñandi pati ha kipa miñayu, vamba ambamara. ¹⁴ Kamatira gavamandu aru hama kuyu kanıñandihin indarita nariŋ yivutatamirimitiŋgata, arara nu nanğa kuyu miñasirivim. Kamatiriŋ nari kuyu manğavirimandira, vamu. ¹⁵ Kamavahu sanğanzara hañiniñ timbahiris hañandihin miñata, aru miku hañiniñ ambaramamu mañamaña andimu. Kamatihu kuyu kanıñandihin Juda hati indarita mitumu. Juda hati kuyu kanıñandihiniñirim ambavararasimu. Patavata tihu ndahara kuyu siwimaña ndaya ambavarandu.

Jisas nuñandi simbirasaraŋ simbira miñimandiyurim ambami

(Mak 16.14-18 nanğa, Luk 24.36-49 nanğa, Jon 20.19-23)

¹⁶ Kamata 11 simbirasara hañiniñ Galilirim umu. Uta Jisas apu ambami hañi yivurahamu. ¹⁷ Kamata Jisasıñ ŋgata, nuñandi ñimbi tihuyahamu. Hara simbirasara muvırandu indarimit arikita kiyimi. ¹⁸ Kamatihu Jisas arihañi pata nuriŋ nimavami, Got nuñandi pihuyindu nanğa piri niñindu muhimimuhim karatamatarım yaŋ ñimbi ŋgumi. ¹⁹ Kamataharım uta krunavundi sihananğa pırivisa muvundumuvundu andıtira yandi simbirasara yivurahamu. Kamatindi, Yavandu ñimbiyi, nanğa nuñandi Ñiñindu ñimbiyi, nanğa nuñandi Maviñiñindu ñimbiyi kukuyi miñanğırumara. ²⁰ Kamata yi nariŋ kuyu ŋgumin hañiniñ sihananğa nuriŋ ambaramamara. Kamatira kuyu kandihanıñiñindaya miñahandamu. Indarımara. Yi imutamut nari nanğa kindin. Ututa piri niñandihin nanğa muhimimuhim siğundirimandi.